

ECC ORGANA **VMI!**
FM!

42

april 2026

Ars organi Sloveniae

Vsebina / Contents

Francišek Ksaver Križman, izdelovalec orgelj [\[3\]](#)

Zgodovinski kontekst nastanka in razvoja kinoorgel [\[151\]](#)

Naslovnica / Cover: Pročelje Križmanovih orgel v St. Florianu v Gornji Avstriji. (reprodukcija po risbi Jakoba Hirtla)

ECCE ORGANVM!
Obvestila Ars organi Sloveniae
ISSN 2463-9397

42 – april 2026

<https://glej.orgle.si/>

Izdaja Jarina Bohinj
Pripravil in uredil Jurij Dobravec

Besedilo, ilustracije in oblika so avtorske.
Uporaba dovoljena samo po predhodnem
dovoljenju.

Francišek Ksaver Križman, izdelovalec orgelj

(Skica njegovega življenja ob
200 letnici njegovega rojstva) ponovitev ob 300 letnici

Dr. Josip Mantuani – Ljubljana

I. Rojstni dati.

Dogaja se – in to ne ravno poredko – da pogrešamo zanesljivih podatkov o življenju, družinskih razmerah, socialnem položaju in delovanju najpomembnejših mož starejše dobe, da ne poznamo njihove mladosti, ki bi nam osvetlila marsikakšno temno točko in obrazložila vzroke, ki so ustalili značaj ali mentaliteto tega ali onega pionirja, ki je svoj čas utiral nova pota naši – tu pa tam morebiti celo tuji – kulturi in smeri. Prav pogosto ne poznamo stranskih činiteljev, ki so napotili – poleg naravne nadarjenosti – te može v stroke, v katerih je zaslovelo njihovo ime in slovi še dandanes. O marsikaterem teh veleumov ne vemo, kako so ga odgajali, kdo mu je bil najvažnejši učitelj in kdo je imel nanj najodločilnejši vpliv. Zato se pogosto ne da dognati, katera podlaga mu je služila pozneje v strokovnem snovanju kot zrelemu možu. Pri takih kulturnih delavcih smo pogosto navezani edinole na njihova dela, vkolikor jih ni ogrudil zob časa. A tudi ohranjeni proizvodi ne dajo vselej odgovora na vsa vprašanja o podstavu, razvoju, izpopolnitvi in morebiti tudi dekadenci njihovega stvoritelja.

V takih slučajih je vabljivo in tudi umljivo, da tolmači naša doba tuptatam v proizvode nepopolno poznanih mož marsikaj, kar izvira iz proste fantazije ali je pa tako pretirano na eno ali drugo stran, da se ne sklada z dejstvi. Za biografe

izvestne smeri in globine so taki slučaji dokaj prikladni, zavajajo pa radi v zagate.

Tak slučaj pomanjkljivih podatkov in mnogokaterih nejasnosti imamo v životopisnih; beležkah o našem slovitem rojaku *F r a n č i š k u K s a v. K r i ž m a n u*, izdelovalcu cerkvenih orgelj v 18. stoletju. Omenjali so ga pisatelji, domači in tujerodni, pa to je bilo samo površno, ali splošno, ali v zvezi s kakim njegovim umotvorom.¹ Do sedaj ni bilo mogoče priti na jasno gledé njegovih življenjskih in socialnih odnošajev; zdi se, da jih še dolgo ne bomo poznali podrobneje, morebiti celé nikdar več. Kar čitamo tu pa tam o Križmanu so največkrat domneve, ki se opirajo na posamične podatke in sporočila, katere so pa pogosto enostransko tolmačili ali pogrešno razumevali, ali pa izvirajo iz osebnega, pa ne zadosti podprtega prepričanja posameznih poročevalcev.

K r i ž m a n je nedvomno mož *s l o v e n s k e g a r o d u*. Za to imamo dovolj tehtne razloge, ki nam morejo služiti že kot dokazi. Najprej njegov priimek. Uradno je vpisan v obliki »*C r i s m a n*« v župnih maticah. To je umevno spričo tedanjega naziranja in pri brezskrbnosti, s katero so pisali posebno osebna imena. Končno pa ta pisava vendar precej dobro odgovarja foneliki 18. stoletja še bolj pa načelom tedanje šole, ki je pisala – posebno v Primorju – tudi slovenske soglasnike z latinskimi pismenkami. Tako nahajamo, dosledno skoraj, namesto *K* znamenje *C*. To se nam ne bo zdelo čudno, ako vpoštevamo dejstvo, da so priredili celo za nemščino ta romanski pravopis. Pismenka s namesto našega je umljiva, ker so v tisti dobi tudi Slovenci sami izražali s pomočjo sestavljenega znaka *sh*, ali pa kratkomalo s

1 Na tem mestu ni mogoče, da bi se pobavil globlje tudi z zgodovino raziskavanja Križmana zadevajočih razmer. Porabne beležke je sporočil *I v a n K u k u l j e v i ć - S a k c i n s k i* v svojem Slovníku umjetnikah jugoslavenskih (Zagreb, 1858) o admontskih orgljah. Za njim je podal najboljši oris Križmanovega življenja – vkolikor je pač bilo tedaj mogoče – *C a r l F e r d i n a n d P o h l* v: *Allgemeine deutsche Biographie* (Leipzig, 1875 nsl), IV., str. 139 nsl.

Josip Mantuani (1860–1933) je bil slovenski umetnostni in glasbeni zgodovinar, muzikolog, muzealec ter eden izmed utemeljiteljev znanstvenega raziskovanja glasbene zgodovine na Slovenskem. Po začetnem rokodelskem izobraževanju je končal gimnazijo in na Dunaju študiral pravo, filozofijo, umetnostno zgodovino in pomožne zgodovinske vede ter leta 1894 doktoriral iz umetnostne zgodovine in arheologije.

Ključno obdobje njegovega strokovnega razvoja je bilo delo v dunajski dvorni knjižnici, kjer je prevzel vodstvo glasbene zbirke. Tam se je sistematično posvetil zgodovini glasbe, ki je postala njegovo osrednje življenjsko področje. Glasbeno se je izobraževal tudi praktično, med drugim pri Antonu Foersterju in v krogu dunajske glasbene tradicije. Njegovo raziskovalno delo je bilo usmerjeno predvsem v zgodovino cerkvene glasbe, starejše glasbene kulture in slovenske glasbene dediščine.

Mantuani je pomembno vplival na razvoj slovenske muzikologije, saj je prvi vzpostavil sistematičen pregled virov in raziskovalni red, na katerega so se lahko oprli poznejši raziskovalci. Posebej pomembne so njegove študije o skladatelju Jakobu Gallusu, s katerimi je slovenskega renesančnega mojstra umestil v širši evropski glasbeni kontekst.

Po letu 1909 je kot ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani skrbel tudi za glasbeno in kulturno dediščino, hkrati pa predaval zgodovino glasbe na ljubljanskem konservatoriju in univerzi. Bil je član cerkvenoglasbene komisije ljubljanske škofije ter škofijski nadzornik organistov, kar kaže njegovo tesno povezanost z orgelsko in liturgično glasbeno prakso.

Kot pisec, urednik in pedagog je objavil številne razprave o cerkveni glasbi, glasbeni zgodovini in slovenskih glasbenikih ter s tem postavil temelje slovenske muzikologije kot znanstvene discipline. Njegovo delo je zaznamovalo prehod od ljubiteljskega zbiranja podatkov k kritični, znanstveno utemeljeni glasbenozgodovinski raziskavi.

Med prvimi slovenskimi znanstveniki je sistematično raziskoval zgodovino orgel in orglarstva ter pri tem posebno pozornost namenil orglarju Frančišku Ksaverju Križmanu, ki ga je razumel kot eno ključnih osebnosti glasbene kulture 18. stoletja na Slovenskem. V svoji razpravi o Križmanu ni želel predstaviti zgolj mojstrove biografije, temveč pokazati, da slovenski prostor ni bil obrobje evropskega glasbenega razvoja, ampak dejaven del širših umetnostnih tokov. Na podlagi arhivskih virov, cerkvenih zapisov in ohranjenih glasbil je rekonstruiral Križmanovo življenjsko pot ter njegov opus postavil v kontekst srednjeevropske in beneške orglarske tradicije. Posebej je poudarjal povezave z beneško šolo in vpliv znamenitega orglarja Pietra Nakića, s čimer je razložil slogovne značilnosti Križmanovih instrumentov, ki združujejo italijansko zvočno jasnost in srednjeevropsko tehnično zasnovo. Mantuani je orgle obravnaval kot pomemben zgodovinski dokument, saj po njegovem mnenju odražajo liturgične potrebe, estetske ideale in raven glasbene kulture posameznega časa. Križmana je predstavil kot izobraženega duhovnika in glasbenega poznavalca, ne le kot obrtnika, s čimer je orglarstvo povzdignil na raven umetniške in intelektualne dejavnosti. Njegovo delo je pomenilo enega prvih znanstveno utemeljenih poskusov organološke obravnave na Slovenskem ter postavilo temelje poznejšim raziskavam zgodovine orgel in cerkvene glasbe.

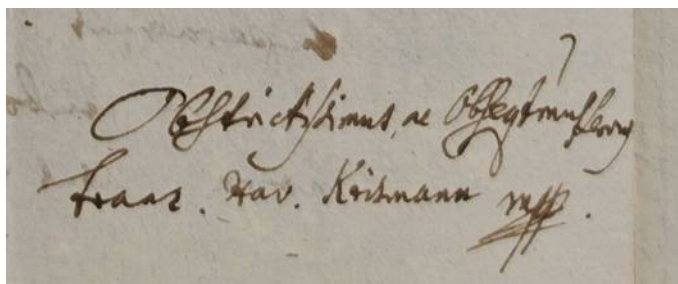
Besedilo razprave z začetim datumom 5. I. 1926 je v rokopisu ohranjeno v Glasbeni zbirki Narodne in univerzitetne knjižnice v mapi *Mantuanani Josip Fran Križman ORGLE 6/58* pod naslovom *Križman*. Poleg besedila je v fondu ohranjeno slikovno gradivo, ki ga je avtor pridobil iz arhivov ali upraviteljev cerkva, v katerih so ali so stale Križmanove orgle, prepisi nekaterih dokumentov, osnutki zaprosil, pisma in drugi dopisi. Gradiva so po krajih razporejena v mape. V posebni mapi je podrobnejši zapis o življenju in delu Petra Nakića, ki ga je deloma povzel v opombah 13 in 14 v razpravi.

Opombe ob rokopisu in celotno gradivo kažejo na avtorjev poglobljen pristop k raziskovalnemu delu. Nekatero od teh dodatkov je prepisal Edo Škulj in jih v izvirniku in/ali prevodu objavil v svoji monografiji *Križmanova orglarska delavnica* (2010), ki posnema strukturo Mantuanijeve razprave in jo nadgradi z nekaj novimi podatki.

Mantuanijeva obširna razprava o Križmanu je bila objavljena v zagrebški cerkvenoglasbeni reviji *Sveta Cecilija*, in sicer v treh letnikih v 13 nadaljevanjih (*Sveta Cecilija* 20 (1926): 167–172, 225–230; 21 (1927): 82–86, 118–122, 161–164, 200–203, 245–248; 22 (1928): 3–8, 60–65, 116–122, 168–171, 209–214, 252–259). Kot knjižico na 62 straneh je besedilo natisnila tudi Nadbiskupska tiskara leta 1928. V pričujočem ponatisu so v oglatih oklepajih med besedilom nadpisane oznake strani v *Sveti Ceciliji*. Oštevilčene opombe so izvirne, numeracija je ohranjena. Prav tako so izvirni poudarki, ki so v rokopisu podčrtani, v tiskani različici pa prikazani v razprti pisavi. Kratki povzetki v francoščini so tukaj opuščeni. Redakcijske opombe so označene posebej, večina slikovnega gradiva pa je sodobna. (jd)

pismenko *s*, ki je izgovarjajo, posebno v tržaškem razrečju, kakor *š*, ali tudi kakor *ž*, ako nanese potreba. Po tem takem izraža oblika »C r i s m a n« glasovno precej natančno slovensko »K r i ž m a n«.

Naš mojster sam se pa podpisuje, ne oziraje se na uradno pisavo župnih matic, dosledno »Krisman«, nadomestujoč romanski *C* s slovanskim in germanskim in puščajoč sredi imena *s* (mesto *sh*); konec pa je oblikoval pod vplivom tedanje nemško orientirane šolske vzgoje, z dvema *nn*. Končnica »m a n« je bila tudi pri Slovencih navadna in ob rojstvu Križmanovem od davna udomačena, ne da bi bil kdo mislil na nemški »Mann« ali kako sestavljenko, katere del bi tvorila beseda »Mann«. – Beseda (primek) »Križman« znači človeka, ki ima v svojem življenju dosti križev, ali ki pogosto govori o njih, oziroma, za katerega je postala beseda »križ« značilna na ta ali oni način. – Kako se je podpisaval mojster, vidimo iz posnetka njegovega lastnoročnega podpisa v listu,² poslanem dné 25. junija 1762 kanoniku in generalnemu vikarju ljubljanskega škofa, dr. Karolu Peeru. Glasi se:

Slika 1 Križmanov podpis na listini iz leta 1762 v NŠAL. (jd)

Vse druge oblike tega priimka, kakor: Chrishman, Chrihmann, Chrisman in Chrismann, Chrismanni, Crishman, Crishmann, Crisman in Crismann, Christmann in celo

2 Kapiteljski arhiv v Ljubljani, Fasc. 235. – Da sem prejel dragoceno gradivo na uporabo, izrekam udano zahvalo preč. stolnemu kapteljnu, posebej pa še veleč. g. duh. svetniku in škofijskemu arhivarju, župniku Franč. Pokornu, ki se je z vnemo žrtvoval pri iskanju gradiva v tej zadevi.

Griesmann, so samovoljne variacije, večinoma na podstavu nemškega pojmovanja, zadnja (Griesmann) ima morebiti nekoliko premišljenega in tendenčnega namena. – Od sedaj naprej se bomo posluževali izključno pravilne oblike: K r i ž m a n .

Križman je bil rojen kot sin preprostih starišev v Rihenbergu (R e i f e n b e r g), župni vasi goriškega Primorja. Toliko je ugotovljeno in nesporno.

Pri tej točki se pa začenjajo tudi že pomisleki in nejasnosti, ki zahtevajo opreznosti. V krstnih maticah župnije Rihenberg nahajamo namreč okoli konca prve četrtinke 18. stoletja vpisanih dvoje rojstev, to pa iz dveh različnih rodbin Križman. Oba, novorojenčka sta moškega spola, oba sta bila krščena na ime F r a n č i š e k; prvi je bil rojen l. 1726, drugi 1727. Potem ni v tej bližini nobenega vpiska več, tičočega se rodbine Križman. Ne vem, da-li je šel že kdo do vira samega; a če je šel, je došel pred dilemo: kateri bi bil pravi? Najbrže zato do danes ni bil dognan rojstni dan znamenitega izdelovalca orgelj.

Je pa še druga nejasnost v matičnih vpisih. Pri nobenem teh dveh slučajev ni označeno, kateri sveti Frančišek je bil novorojenčku izbran za zavetnika. Možnost se deli na šest slučajev, po smrtnih letnicah v tej-le kronoški vrsti: 1. Frančišek asiški († 1226), 2. Frančišek pavlanski († 1507), 3. Frančišek Ksaver († 1552), 4. Frančišek Borgia († 1572), 5. Frančišek solanski (†1610) in 6. Frančišek saleški († 1622). Seveda je največja verjetnost vnaprej za sv. Frančiška asiškega in sv. Frančiška Ksaverja, ki so ju pri nas najbolj častili; prvega po vplivu frančiškanskega, drugega po vplivu jezuitskega reda. Tu je težavno ugibati in še težje ločiti, oz. določiti, kateri izmed obeh dečkov je postal pozneje sloviti izdelovalec orgelj.

V izvirni matici se glasita oba vpiska tako-le:³

3 Pri iskanju teh podatkov sta mi šla ljubeznjivo na roko gospoda župnika V i n k o V o d o p i v e c v Kronbergu pri Gorici in moj

1. (Liber baptizatorum, 1711–1770, fol. 259):
 »Die 24-oct. 1726 Franciscus filius leg(iti)mus
 et na(tur)alis *Georgij Crisman* et *Cathari-*
nae jugalium 22 huius natus et baptizatus est a
 me Matthia Trost parocho: patrini erant *Vr-*
banus Lipousch et *Marina* uxor
Joannis Tarbuschon.«

V istem zvezku krstnih matic nahajamo 13 listov pozneje (fol. 272) drugi vpisek:

2. »Die 28. Augusti 1727 Franciscus filius le-
 g(iti)mus et na(tur)alis *Antonij Crisman* et
Agnētis jugalium hodie natus et baptizatus est a
 me Matthia Trost parocho: patrini erant *An-*
tonius Crisman et *Anna Winiza*.«

Spričo teh vpiskov je v prvem trenutku mogoče dvomiti, kateri teh novokrščencev je nas zanimajoči Križman. Na stare običaje našega ljudstva se ne moremo opirati, ker so praznoverni, a nikakor brezizjemno veljavni. Naši pradedje so imeli vobče načelo, da ni posegati po zavetnikovo imé v koledarju nazaj, to hoče reči, da otroka ni imenovati po svetniku, čigar spomin se je obhajal pred otrokovim rojstvom, češ da tako dete zgodaj umre. Jasno je, da bi ta običaj ne bil zanesljiva podloga za resno kronološko raziskavanje.

Trdnejšo oporo imamo za naš smoter v zapiskih mrtvaške matice v župnem arhivu gornještajerskega mesta *Rottenmann*. Tam so imeli za časa Križmanove smrti že tiskane in rubricirane knjige. V II. zvezku, str. 91 čitamo:⁴

---

dragi prijatelj iz mladih let, Josip Strancar v Rihenbergu. Poslednji mi je izpisal gori navedeni mesti iz krstne matice. Obema izrekam svojo najtoplejo in pristrčno zahvalo za njuno pomoč. Zlogi v oklepajih značijo izpuščene dele vpiskov.

4 Za te podatke in druga poročila o rottenmannskih orgljah mi je dolžnost, da izrečem vlč. gospodu dekanu in mestnemu župniku Karlu Vielhaberju za njegov požrtovalni trud svojo najudanejšo zahvalo.

„Zeit des Sterbens:	20. Mai 1795.
„Hausnummer:	63
Name des Verstorbenen:	Franz Xav. Chrisman. Weltpriester und berühmter Orgelmacher, katholisch, männlich; 70 Jahr;
Alter:	Faulfieber;
Krankheit u. Todesart:	22. Mai;
Tag des Begräbnisß:	H. Pfarrer von St. Lorenz, P. Eberhard Person;
Providens:	Franz Seraph P. Kuglmayr, Stadtpfarrer zu Rottenmann;
Sepeliens:	Pfarrhof in Stadt*. (sic!).
Gegend:	

Ako torej primerjamo tu gori navedene uradne vpiske rottenmannske smrtne matice z rojstnimi podatki rihemberških matrik pridemo pač spet do nejasnih točk, ki pa se dajo tolmačiti, ako vpoštevamo razmere one dobe.

Trditev, da je bil Križman star 70 let, kakor to navaja smrtna matica, se ne ujema z nobenim obeh rojstnih vpiskov; drugih podatkov pa v časovni bližini ni dobiti v krstnih maticah. To moremo razlagati samo na ta način, da župnik Kuglmayr ni imel v roki točnih in uradnih rojstnih podatkov, ampak mu je Križman pač le v privatnem pogovoru povedal, da se bliža 70. letu. To je bilo mogoče tem preje in tem lažje, ker je bil mojster v župnišču na hrani in stanovanju. Ako je Križman – popolnoma pravilno – rekel, da je v 69. letu svoje dobe, je župnik to vsoto pač zaokrožil navzgor na 70 let. Podobne netočnosti, tudi z večjimi razlikami, nahajamo pogosto pri uradnih vpiskih v župnih maticah 18. stoletja, to pa zato, ker so duhovniki vpisavali starostno dobo kar na vero izjav od strani sorodnikov, ki pa večkrat tudi niso vedeli nič drugega, kakor to, kar jim je rajnik sam pravil. Krstnih listov v oni dobi večinoma niso imeli.

Skoraj gotovo je, da mojster Križman ni imel pri sebi uradnega krstnega lista; da ga je imel, bi bilo lahko zapisati njegovo resnično starost⁵ in župnik bi se bil držal uradnih podatkov, da je imel listino pred seboj.

5 Vprašanje Križmanovih dokumentov je dosedaj še temna točka; raziskavanja bodo trajala še dolgo, predno bomo na jasnem. O njegovi poslednji volji nismo poučeni, in niti ne vemo, da-li je preminul brez oporoke, ali je komu ustmeno izročil ureditev svoje zapuščine. To se bo pokazalo, ko bo gradivo iz vseh arhivov zbrano in obdelano v vseh podrobnostih.

Slika 2 Leva in desna stran zapisa smrti in pogreba v Mrliški knjigi župnije Rottenman. (data.matricula-online.eu)

Sedaj pa primerjajmo podatke, ki jih imamo. Da je prvi rojstni podatek z dné 24. oktobra 1726 dokaj bolj v skladu s smrtno letnico, kakor drugi, z dné 28. avgusta 1727, je pač nedvomno. Po prvem je Križman ob svoji smrti dopolnil 68 let, 6 mesecev in 24 dni. torej je stal globoko v 69. letu svojega življenja, dočim bi bil imel po drugem vpisku krstnih matic z dné 28. avgusta 1727 samo 67 let, 8 mesecev in 23 dni. Kdor je globoko v 69. letu, o tem je lažje reči, da se bliža 70. letu, kakor o tistem, ki je za 10 mesecev mlajši. Zato m o r e m o in – dokler nimamo strogo opredeljenih in dokumentarnih protidokazov – tudi m o r a m o smatrati vpisek z dné 24. oktobra 1726 kot veljaven rojstni podatek za Frana Ks. Križmana, sina Jurija Križmana in njegove soproge Katarine v Rihenbergu na Goriškem.

Vpoštevati nam je dejstvo, da se imenuje v arhivalijah, vkolikor so ohranjene in nam dostopne, s svojim krstnim imenom d o s l e d n o » F r a n K s a v e r «. Tako se podpisuje sam, tako je vpisan tudi v rottenmannski mrliški knjigi, tako ga naziva v svojem priporočilnem pismu ribniški arhidiacon Waiz l. 1761, tako slove njegovo krstno ime v pogodbi za Šent-Florijanske orglje l. 1770. O korektnosti tega imena torej ne more biti nikakega dvoma. Križman je moral imeti natančno izpolnene dokumente o svoji osebi s seboj na potovanju, bodisi, da mu jih je dala svetna gosposka, bodisi cerkvena oblast, že zato, da je mogel maševati; samo krstnega lista se zdi, da ni imel. Pa če bi ga bil tudi imel, bi iz njega

ne bilo mogoče razbrati, da je krsten na ime Fran Ksaver, zato, ker to ni vpisano v krstni matici. – Da je rihemberški župnik M. Trost prezrl natančneje določitev zavetnika, si tolmačim tako, da je bil na rojstni dan otroka odsoten. Rojstni dan je bil dné 22. oktobra 1726 in delavnik, namreč torek. Zato je prav zelo verjetno, da je šel župnik iz Rihemberga po opravkih in se vrnil sredi tedna. Da je bil doma, bi bil krstil otroka pač kmalu po rojstvu, kakor je med Slovenci bila navada v oni dobi, češ da ne marajo »juda« v hiši. Krščen pa je bil deček šele dné 24. oktobra. Dandanes se držé dušobrižni duhovniki prav meseca oktobra navadno pri domu zaradi rožnivenške pobožnosti – ako ni kakega posebnega zadržka; takrat pa ta pobožnost ni bila še razširjena in skoraj nekako obvezna, kakor dandanes. Vendar župniki tudi tedaj niso odhajali od doma proti koncu tedna.

Slika 3 Križmanova rojstna hiša, danes povečana, med cerkvijo sv. Antona in gradom Rihemberk v Braniku. (jd)

Tako je mogoče skombinirati razloge za pojasnitev nejasnih posameznosti ter upam, da sem razčistil s temi vrsticami, kar je ostalo temno v zapiskih krstne matice in da sem

dokazal, vkolikor je to mogoče na podstavu dosedaj dostopnega gradiva in izrabljenih virov, da je rojstni dan, mesec in leto našega mojstra Frana Ksav. Križmana: 22. oktober 1726.

II. Mladostna leta, študije.

Dokaj pičli viri, ki so kapali za rojstne podatke, se zredčijo in prenehajo za dobo njegovih študij – skoraj smemo reči: popolnoma. Kar je tu mogoče domnevati in trditi, so rezultati sklepanja po nekaterih premisah in posrednih virih, ki nam jih nudijo Križmanovi lastni spisi in študij tedanjih razmer v Gorici.

Kje se je šolal, tega dosedaj nisem še ugotovil na podstavu avtentičnih arhivskih, podatkov; upam, da se mi to še posreči, dasi bo ta pot še dolga in zamotana.

Pred seboj imam več lastoročnih spisov in listov iz Križmanovega peresa. Ti autografi nam povedo neizpodbitno, da se je mojster posluževal tipične pisave 18. stoletja, duktusa, ki so ga učili oo. jezuiti v svojih šolah, to so lepo in jasno oblikovane, pokončno stoječe, razločne latinske pismenke. Razen tega obvladuje tudi latinščino popolnoma – vsi njegovi izvirni spisi, kolikor sem jih dobil dosedaj v roke, so latinski – to pa v slogu njegove dobe, ki posnema klasiciteto, a se nikakor ne ustraši novih tvorb za nove pojme in nove stvari. To je gotovo.

Naprej je pa zaenkrat treba kombinirati in sklepati.

Kje je mogel priti Križman v jezuitske šole in v dotiko s tem redom? Tu je potreba, da posežemo malce nazaj v zgodovino goriške cerkve.

Goriška dežela je bila večinoma del oglejskega patriarhata. A že l. 1575 so morali ustanoviti v Gorici naddiakonat, ki je vršil velik del škofovskih pravic v upravi, posebno v Furlaniji. L. 1751 (6. julija) je papež Benedikt XIV. ukinil oglejski patriarhat in ustanovil dve nadškofiji: g o r i š k o i n v i d e m s k o . Goriška nadškofija pa ni imela tako mirnega

razvoja, kakor videmska; l. 1788 je postala škofija s sedežem v Gradiški, a l. 1791 je bila zopet premeščena v Gorico kot nadškofija in tako je ostalo do naših dni.⁶ Slovenski duhovniki so prihajali iz domačih slovenskih krajev in iz Kranjske, redkokedaj iz drugih slovenskih dežel; bogoslovje so radi posečali v Ljubljani in v Gradcu. Mnogo Slovencev je pa študiralo tudi v Trstu, v Benetkah in v Gorici, kjer so dobili ali popolnoma italijansko ali – pozneje, posebno za Marije Terezije in Jožefa II. – nemško vzgojo.

V Gorici so odgajali kandidate za duhovski stan posebno oo. jezuitje. L. 1615 so prišli v Gorico in ustanovili svoj kolegij, dospeli so pa iz Gradca in dobili sprva provizorno stanovanje na mestu, kjer je sedaj nadškofijska palača. Izpod tega provizornega krova so se preselili l. 1617 v hišo, ki jo jim je dal Gašpar Vid baron Dornberg. L. 1636 je dal o. Politij prvo pobudo za ustanovitev ustava, v katerem naj bi se odgajala mladina, ne le premožnih, ampak tudi revnejših starišev. Že dné 2. maja 1636 je ustanovil dvorni kancelar Ivan Krstnik grof *W e r d e n b e r g* s svojo soprogo Katari-no, roj. baronico *C o r o n i n i* tak ustav, ga imenoval semenišče in ga izročil oo. jezuitom v vodstvo. V to svrhu sta dala ustanovitelja tudi primerno poslopje z vrtom na razpolago ter je dotirala z večjim številom plodonosnih zemljišč, posebej pa še glavnico 20.000 goldinarjev, da more vodstvo sprejeti in vzdržavati 24 ubožnih gojencev. Hiša je pa bila že l. 1640 premajhna in zavod se je preselil v Semblerjevo hišo, kjer je bila tudi jezuitska gimnazija; tam je ustav dobil stalno mesto in poslopje služi še dandanes kot gimnazija.⁷ Ta *Werdenbergov* zavod je bil neposredni predhodnik knezonadškofijskega deškega semenišča in je imel že v prvem deceniju 18. stoletja – torej ok. 1700–1710 – nad 60 gojencev, ki so jih poučevali jezuitje v vseh osnovnih in srednješolskih

6 Czoernig, C. Freiherr v., Görz, Oesterreichs Nizza. Wien, 1873, I., 356 nsl.

7 Veith, P. I. Das fürsterzbischöfliche Knabenseminar der Erzdiözese Görz. Festschrift zur Eröffnung des Neubaus ... im Jahre 1912. Görz, 1912; str. 12 nsl.

predmetih, torej tudi v latinščini, grščini, matematiki, fiziki in filozofiji.

Kaj je pač bolj naravno in – skoraj bi si upal reči: samoumevno – kakor domneva, da je Križman dobil svojo šolsko odgojo v Werdenbergovem ustavu v Gorici? Kajti da je bil ta rojeni Goričan sin preprostih starišev, ki niso bili preobilno obdarjeni z zemskimi dobrinami, je pač razvidno iz vpiskov v krstnih maticah, dasi to ni izrecno povedano v besedilu. Osredje, iz katerega so boter in botra, pa tudi stariši sami,

Slika 4 Cerkev sv. Ignacija na Travniku v Gorici. (jd)

nas opravičuje do sklepa, da je mojster Križman mladika iz debla slovenskega kmeta. Najbrže je kazal nadarjenost za učenje, kakor se je to dogajalo večkrat v podobnih slučajih in je tako obrnil pozornost starišev ali župnika ali kake druge merodajne osebe na-se. Tako je prišel pač v Werdenbergov zavod; domnevno je bil uvrščen med one gojence, ki niso

imeli sredstev, da bi plačevali oskrbo in ukovino. Da se je deček dobro učil, dokazujejo njegovi spisi. – Domneva, da je bil gojenec imenovanega ustava, ima nekaj 'opore tudi v dejstvu, da je postal duhovnik in posvetil svoje delo najprej gonškim krajem in je postal pozneje, ko je bila ustanovljena goriška škofija, duhovnik te vladikovine.

Vendar ne vemo še, kje je dovršil bogoslovne študije. Duhovskega semenišča in bogoslovnih šol tedaj ni še bilo v Gorici – razen morebiti pri jezuitih, ki so si odgajali vsaj lastni naraščaj. To bodo dognale – tako upam še nadaljne študije.

Vsekakor je bil *g o t o v* z vsemi študijami za duhovski stan l. 1750, ker je bil meseca decembra tega leta posvečen v mašnika. To nam izpričuje beležka v knezonadškofijskem arhivu v Gorici in slove:

»Chrisman Franc. Xaver. de Reiffenbergo cum dispensatione super interstitiis ordinatus (presbyter) die 19. decembris 1750.« Takrat je imel 24 let, 1 mesec in 27 dni.⁸

Iz tega zapiska pa ni razvidno, kje je bil posvečen in kateri škof ga je posvetil. Morebiti se je vršilo to posvečenje v Gorici in je torej prišel kateri sosednjih škofov tja, ali pa so šli kandidatje v Trst, Koper, Pičan, Pulj, Poreč ali celo v Benetke, da so bili ordinirani. Morebiti je s tem v zvezi izrecna pripomba, da je bil Križman posvečen z dispenco po kanonu dolečenih rokov med posameznim redi (subdiakonom, diakonom in presbiteratom).

Po posvetitvi imamo v njegovem življenju presledek pol drugega leta, o katerem ne vemo nič, kje je bil in kaj je delal. V knezonadškofijskem arhivu se nahaja beležka, ki slove:

⁸ Izpiske iz kn. – nadškof. arhiva sem prejel od Nj. Ekscelence, presvetlega gospoda kneza in nadškofa, msgr. dr. Franc. Borgia Sedeja, ki se je osebno potrudil in preiskal arhiv; bodi mu izrečena najjudanejša in najtoplejša zahvala. – Prav tako sem na dolgu tudi pri prečast. gospodu msgr. prof. Ivanu Trinku v Vidmu, ki je preiskal žrtvujoč mnogo dragega časa, ves zadevni del nadškof. arhiva v Vidmu; bodi mu najprisrčnejša zahvala.

»Crisman Francisais Xaverus (sic!) curatus ad S. Viti in parochia Vipacensi. Approbatus ad curam animarum post a. 1750.« Ta beležka je nedvomno iz dobe, ko so urejevali dné 6. julija 1751 novoustanovljeno nadškofijo v Gorici.⁹ Kdaj in kje je nastopil svojo prvo službo, ni razvidno iz te beležke.

V Št. Vidu pri Vipavi je služil Križman kot »manemissarius« od 1752 do 1754; začetek in konec te službe se pa ne da natančneje določiti. Kot krstitelja ga dobimo prvič vpisane-ga v krstni knjigi dne 1. junija 1752, a poslednjič tudi v krstni knjigi dne 1. marca 1754. Seveda je bil lahko tamkej dokaj časa pred 1. junijem 1752 in istotako še po 1. marcu 1754, samo da ni imel prilike vpisati se povodom kakega sv. opravila.¹⁰

Po 1. marcu l. 1754 se izgubi Križmanova sled za 5 let približno, kajti šele l. 1759 imamo zopet sigurno beležko o njem – tedaj pa ne več kot o duhovniku – dušobrižniku, ampak kot izdelovalcu cerkvenih orgelj.

III. Učna doba za izdelovanje orgelj.

Doba od 1754–1758 je za nas, ki zasledujemo umetniški in tehniški razvoj našega mojstra, najzanimivejša in najvažnejša, žalibog tudi najtemnejša. Kar se da tu povedati, je le malo in sestaja iz domnev in hipotez, ki pa se opirajo na migljaje v Križmanovi oceni stolničnih orgelj v Ljubljani iz l. 1762.

Predno se je namreč Križman lotil dela, da postavi nove orglje na koru ljubljanske prvostolne cerkve, je napisal poročilo o starem stanju orgelj in opisal s strokovnjaško točnostjo

⁹ Zapisek mi je poslal presv. gospod, Ekscelenca msgr. dr. Fran. B. Sedej knez in nadškof v Gorici.

¹⁰ V zasledovanju teh življenskih odnošajev sta me podpirala čč. gospoda dekan Vipavski, Ignacij Breitenberger in šentviški župnik Janez Kovač; poslednji je pregledal cerkvene knjige svoje župnije in ugotovil prvi in zadnji vpisek, v katerem je podpisan Križman. Obema gospodoma sotrudnikoma mojo najtoplejšo zahvalo!

in prozornostjo vse hibe in neprilike Janečkovih orgelj, ki jih je postavil l. 1732 ali 1733. Ta ocena nosi zaglavje: »Crisis Organi V(eneran)dae Ecclesiae Cathedralis Labaci« in opsega 4 strani folio-oblike. Proti koncu ocene pravi naš mojster, da jo je sestavil po D e c h a l o v i h pravilih in piše: »Ako bi jih (pravila) izdelovalci orgelj naše dobe čitali in si jih zapomnili, kakor jih je čital in se ravnal po njih č. g. Peter Nachini, svetni duhovnik, rojeni grof beneški, ki je preminul pred malo meseci, bi ne bilo videti na okoli toliko in tako neumetniško izvršenih ter malovrednih del.«¹¹

Kdo pa sta v teh vrsticah omenjena moža, na koja se sklicuje Križman kot merodajna voditelja v svoji stroki?

Prvoimenovani je učen jezuit, rojen v Cambrayu na Francoskem. Njegovo najvažnejše in najslovitejše delo je »Matematični svet«, obsežna knjiga v 4 delih.¹² V zadnjem delu obravnava 24. razprava (tractatus) o glasbi sploh, o glasbilih posebej in med temi seveda tudi o orgljah. Tam podaja tehnična navodila (IV., str. 20 nsl.) za konstrukcijo piščal, za izračunavanje menzur, uglašanje piščal in ubiranje registrov (ordines). Na koncu razprave »De combinatione ordinum fisularum in organis Pithaulicis« podaja vse mogoče kombi-

11 Izvirnik (autograf) v arhivu stolnega kapiteljna ljubljanskega, Fasc. 235. Tam piše Križman: »Unum addo; meam hanc Crisim confectam esse secundum regulas quas P. Claudius Franciscus Milliet Dechales S. J. Tom. IV. sui Mundi Mathematici, ex pentioribus Matheseos arcanis depromptas, dilucide tradit, solideque demonstrat. Has si legerent et tenerent nostri aevi organifices, quemadmodum et legit et tenuit R. quidam D. Petrus Nachini Presbyter secularis, natus Comes Venetus, paucos ante menses denatus; non esset equidem videre passim tot opera adeo rudia naucique. ...«

12 Naslov temu delu je: »R. P. Claudius Franciscus Milliet Dechales, Camberiensis e Societate Jesu: Cursus seu Mundus mathematicus ... Nunc primum in lucern prodit. Lugduni, Ex officina Annisoniana. M.DC.LXXIV. Cum privilegio regis. – fol. II. izdaja, ima namesto 'Nunc primum' i.t.d.: Editio altera ex Manuscriptis authoris aucta et emendata, opera et studio R. P. Amati Varcin ejusdem Societatis. Lugduni, Apud Annissonios, Joan. Posuel & Claud. Rigaud. M.D.C.LXXX. Cum privilegio regis fol.« – Vsaka teh izdaj ima po 4 zvezke, ki obsegajo vkupe 31 delov.

nacije registrov; to so tabele, ki bi se dale – mutatis mutandis – porabiti še danes. Dechales je torej teoretik in s svojo knjigo voditelj Križmanu v njegovi umetnosti, vkolikor sloni na teoriji, posebno na matematiki.

Drugi mož, ki ga imenuje Križman v spisih o orgljah za ljubljansko stolnico, je Peter Nachini. Ta je bil Hrvat in se je pisal pravilno Nakić, a Italijani so ga imenovali Nachini ali Nanchini. Tega imena se je oklenil Nakić sam, ker je bil pač prepojen romanske smeri svoje dobe.¹³ Bil je slovit daleč

---

13 O Nakiću (Nachiniju, Nanchiniju) so različni pisatelji že dokaj pisali, a vzlic temu so ostale posameznosti do danes nejasne. Ni tukaj mesta, da bi se bavil z Nakićem podrobneje; omenim samo najvažnejše podatke. Ivan Kukuljević-Sakcinski piše (Slovník umjetnikah jugoslavenskih str. 319), da je rojen v splitski okolici. Dr. Fr. Bulić je iskal Nakićev rojstni kraj v kninski okolici in meni, daje bil rojen okoli l. 1700, a da je umrl okoli l. 1770. (Prim. Sv. Cecilija, 1918, str. 130). – A slučaj je hotel, da je imel Petar Kolendić posebno srečo ter našel v arhivu skradinske biskupije leto in mesec Nakićevega rojstva. (Prim. Priloži za književnost, jezik, istoriju i folklor, 1921, str. 34 nsl. – Sv. Cecilija, 1924, str. 59). Po teh beležkah se je rodil Nakić v prvi polovici meseca februarja, l. 1694 in bil krščen v cerkvi sv. Marka v Podgrebači pri skradinskem Velimu. S tem sta končnoveljavno ugotovljena vsaj rojstno leto in mesec; neizvesten je le še rojstni dan. Kolendić domneva, da utegne biti rojstni kraj Nakićev vas Bulić, ki je oddaljena od skradinskega Velima ok. 10 km. – Novorojenčku so dali ime Pavel. Ko je dorasel, je stopil v frančiškinski red in dovršil novicijat v Visovcu, a filozofijo v Šibeniku. Od tam so ga poslali v Benetke, da dovrši bogoslovne študije v samostanu s. Francesco della vigna. Istodobno je posečal tudi šolo za mehaniko in izdelovanje orgelj, ki jo je vodil neki Piaggia ali Piazza v s. Giovanni in Bragora (med Riva degli Schiavoni, Rio di Cà di Dio in Rio délia Pietà). Dovršivši bogoslovne študije je bil posvečen kot redovnik. Kmalu pa se je izključno posvetil izdelovanju orgelj. Z dovoljenjem sv. stolice je odložil meniško haljo in postal svetni duhovnik. To poslednje dejstvo podčrtava Križman. V Benetkah samih je stvaril delavnico za gradbo orgelj in s proizvodi svojega ustava kmalu zaslovel daleč naokoli, posebno po Italiji in Dalmaciji. Ni torej čudo, da je mikalo Križmana v njegovo obližje, da si tam pridobi popolno znanje svoje umetnosti in dospe na višek popoloosti pod Nakićevem vodstvom. In Nakić je rabil nadarjenih učencev, ker je imel mnogo naročil. Vkolikor je dognano dosedaj, so se izvežbali neposredno pri Naki-

naokoli pa tudi neverjetno plodovit izdelovalec orgelj; postavil je baje okoli 500 inštrumentov. Vkolikor gre pri tem številu za tisto dobo, ko je Nakić osebno vodil svojo delavnico in gradil orglje pod svojim lastnim imenom, bo pač previsoko; ako pa mislimo na izdelke tvrdke, torej na podjetje, ki je delovalo še dolgo po njegovi smrti, pa utegne biti dokaj pravilno. Kajti z ozirom na datirane in z zaporednimi številkami opremljene orglje Nakićevega podjetja, ki so ohranjene do danes, moramo sklepati, da utegne število 500 precej odgovarjati dejstvu. L. 1738. je postavil Nakić svoje 47. delo v frančiškanski cerkvi v *Z a o s t r o g u* (Dalmacija); l. 1753 je namestil svoj opus 249 v cerkvi benediktink v *Z a d r u*, a l. 1756 orglje št. 305 v cerkvi sv. Feliksa v *S p l i t u*. Iz teh podatkov, dasi nepopolnih, je razvidno, kako se dviga letna produkcija Nakićeve delavnice za njegovih živih dni.¹⁴

ću: Francesco Dacci ali Dazzi, Gaetano Callido d' Este, o. Luka Teržić, o. Ivan Kačić in naš Križman. Nadaljne študije bodo nedvomno ugotovile še druge. Nakić je preminul v zadnji četrtini l. 1761, a ta približni smrtni datum nam je ohranil naš rojak Križman. Podjetje pa je ostalo tudi po Nakićeви smrti in procvitalo nemoteno dalje pod vodstvom njegovih učencev, posebno Frana Daccija.

14 Kdaj je Nakić začel delati kod samostojen majster, nam – dosedaj – ni še znano. Ako pa vzamemo tedanje razmere v poštev, se morebiti teoretično približamo dejstvu. Nakić je rojen 1694; v frančiškanski red je stopil nekako z 18 leti svoje dobe. Vzamimo, da je imel vsaj 24 let, ko je bil ordiniran, tedaj dospemo v l. 1718. Na to se je moral še praktično učiti in vežbati v vseh panogah svoje stroke, t. j. delati je moral sam v materijalu; pri tem je pač mogel porabiti teoretično znanje iz Piazzajeve šole. Taka učna doba je trajala tedaj redno pet let; torej pridemo s tem do l. 1723. Po običajih tiste dobe je sledilo potovanje v tuje kraje in delo pri raznih mojstrih, oz. podjetjih, za kakih 6–10 let. Vzamimo minimum (6 let); s tem pridemo v l. 1730. Tedaj se je moral izkazati z mojsterskim izdelkom, da je dobil pravico, začeti na svojo roko. Ako se to približno ujema, bi bil ustanovil svojo delavnico ok. l. 1730. Od tedaj do l. 1738, torej v 9 letih, je zgradil 47 orgelj; to bi bilo na leto – povprek – 5–2 del. Od l. 1739–1753 (v 15 letih) je izdelal 202 inštrumenta, torej povprečna letna produkcija 13–4 del. Od l. 1754–1759 – v 6 letih – je postavil 56 izdelkov, na leto torej povprek 9–3 enot. Najbrže pa Nakić l. 1759 ni več osebno vodil svojega podjetja.

S tem raste tudi njegova slava. K t e m u mojstru je torej vleklo Križmana.

Slika 5 Nakićeva manualna klaviatura v Šibeniku. (jd)

Za domnevo, da se je Križman res učil tudi pri Nakiću, dosedaj pač nimamo n e p o s r e d n i h in točnih arhivalnih dokazil. Seveda ne poznamo tudi še dovolj podrobno njegovih ocen, predlogov, proračunov in njegove korespondence, kjer je eventuelno pričakovali tozadevnih izjav in podatkov. Vendar pa smemo sklepati s precejšnjo gotovostjo, da je ta domneva, oz. trditev pravilna, po besedah, s katerimi v nam dosedaj dostopnih listinah Križman sam omenja mojstra Nakića. V oceni starih stolničnih orgelj ljubljanskih imenuje Nakića prvokrat poleg o. Dechala; tega poslednjega kot najboljšega izvedenca v teoriji, onega kot najodličnejšega zastopnika prakse. Pri tej priliki ugotavlja, da je Nakić pristaš Dechalove teorije in da so njegovi izdelki vzorni. Kje drugodi bi bil mogel to presoditi, ako ne na licu mesta, med delom in posebno pri zasnovah? Na izgotovljenih orgljah ni moč ugotavljati, po čigavih teoremih so izdelane, osobito, ker gre za n a z i r a n j a, ki bi jih mogel imeti vsak nadarjen izdelovalec orgelj. Ako spravlja Nakićeve izdelke z Dachalovimi načeli tako sigurno v vzročno zvezo, je m o r a l videti v

delavnici sami, kako snuje svoje načrte in izdeluje glasbila. To potrjuje tudi visoko spoštovanje, s katerim Križman govori o Nakiću.¹⁵

Posebno značilno je v tem pogledu mesto v njegovem lastnoročnem načrtu za preustroj starih stolničnih orgelj v Ljubljani. Ondi govori obširneje o skupnih potezalnicah (*tractura communis*), ki jih namerava uvesti v nove orglje in piše: »Znamenita izumitev teh skupnih potezalnic je izključna duševna last č. g. Petra Nachinija, čigar sloves beležim v svoji oceni. Spoznal je namreč ta mož, v matematiki izredno izvežban, koliko in kako velikih neprilik izhaja iz tega, ako se omare in klaviature delé, namreč neokretnost, počasnost, neprožnost, nestalnost, ki so jim podvržene take dvodelne orglje. Izumil je torej, ker je bil bistrega in živahnega duha, čudovito, a ne drago konstrukcijo skupnih potezalnic, s čijih pomočjo se dosega lahni in točni prehod od solo na tutti in narobe: to, kar je povod tožbam pri razdeljenih orgljah in klavijaturah, se doseže popolnoma naravnim potom, brez neprilik stranskih orgelj in druge klavijature«.¹⁶

Tako more govoriti in pisati samo človek, ki je vse te prednosti skupnih potezalnic videl pri delu in jih mogel sam primerjati s starejšimi metodami. Razen tega je upoštevati dejstvo, da je bila ta izumitev skrivnost delavnice in jo je bilo moč zasledovati in proučavati samo tam v vseh. posamezno-

15 Besedilo tega mesta prim. gori, opomba 11) pod črto.

16 Izvirnik: »*Prædarum hoc Tracturae hujusmodi Communis inventum est totum R. D. Petri Nachini, cujus laus est in mea Crlsi. Videbat nempe vir Matheseos peritissimus, quot, quantaque ex illa Organorum et Claviaturarum duplicatione proficiscerentur incommoda, duritie, tarditatis, intraetabiiitatis, inconstantiae, quibus Organa illa duplicia obuoxia sunt excogitavit ergo, ut erat ingenio aeri, ac vivo, miram quidem, sed exiguae impensae constructionem hujusmodi Tracturae Communis. cujus ope totum iltud conimodum facilis, promptique transitus a Solo ad Tutti, et contra, quod per ineptam illam organi, et claviaturae duplicationem quaeritur, modo prorsus connaturali obtinetur, et sine iilis incommodis secundi organi, et secundae claviaturae obtinetur*«. *Systema reformationis*, fol. 4 b.

stih, kjer je bilo videti, kako nastaja ves sestav. – Dalje je uvaževanja vredno in značilno, da Križman tako odločno poudarja dejstvo, da je ta izumitev izključno Nakićeva dušna last. Tega bi ne mogel trditi, ako bi ne bil sam bival poleg izumitelja ter zasledoval konstrukcije in izpopolnjevanja te bistroumne izumitve tedanje dobe. In še nekaj. Kakor nam je Križman sporočil vsaj približno leto Nakićeve smrti, tako nam je zapustil dragoceno beležko, da so skupne potezalnice Nakićeva izumitev, da je torej važna posameznost v zgodovinski orgelji delo Jugoslovena, H r v a t a .

Iz navedenih avtentičnih mest je torej dovolj jasno – tako mislim – da si je pridobil Križman pri Nakiću vsaj v osnovi ono veliko znanje in spretnost, ki ju je občudoval pozneje strokovni svet.

Ko razpravljam o Križmanovem kulturnem delu, ki ostane v veljavi in se bo dvigalo v svoji pomenljivosti čimdalje tem bolj, mi ne pride na um, da bi zabrenkal na strune ozkosrčne »narodne zavesti«; a na tem mestu bo pa vendar dobro, ako ugotovimo, da je v preteklih dobah obstojala vez in kulturno sotrudištvo med poedinci jugoslovenskih plemen, posebno med Hrvati in Slovenci. Poudarjam, da je to bilo samo na široki k u l t u r n i , ne na narodno-šovinistični podlagi, ki je tedanja doba ni še poznala. Hrvati in Slovenci so si bili tedaj kot za višjo kulturo stremeči ljudje morebiti dokaj bližji na podstavu svojih občeprsvetnih smernic, nego le danes. In prav slučaj Križman-Nakić doprinaša za resničnost te trditve novo dokazilo. Iz navedenih podatkov sledi, da je bil Hrvat Nakić sam učenec beneške šole, a da je stare metode tamošnjih izdelovalcev, orgelji posvežil s francoskimi, načeli (Dechales). Ta obnovljen nauk je prevzel od njega naš Fran Ksaver Križman, se ravnal po istem, ga preskušal in v praksi i z p o p o l n i l po skušnjah ter si na ta način ustvaril svojo l a s t n o s t r u j o , ki jo je zanesel v veliki, posebno n e m š k o - k u l t u r n i svet.

Dobo Križmanovega praktičnega vežbanja in delovanja prvih let moramo vstaviti med leta 1754 in 1758. Dné l.

marca je bil še manemissarius v Št. Vidu pri Vipavi, kakor smo ugotovili. Kdaj je zapustil dušebrižje, dosedaj ni še bilo moč dognati; verjetno je, da je popustil svojo šentviško službo še v teku l. 1754. Povse neizvestno je tudi, kam se je obrnil. Domnevno se je posvetil pri kakem mojstru praktičnim študijam stroke, ki se ji je hotel posvetiti. Kje se je to vršilo in koliko časa je trajalo, bodo morebiti dognale še poznejše študije in preiskavanja. Gotovo je le to, da je moral učno dobo dovršiti do konca leta 1758, torej tudi oni del, ko se je mudil v Benetkah pri Nakiću. Od l. 1758. nimamo nobene dobe več na razpolago v to svrhu, ker ga moremo zasledovati samo še kot samostojnega mojstra, potujočega od kraja do kraja in gradečega orglje večinoma na licu mesta, kamor so bile namenjene. O tem se bomo prepričali pozneje v poteku te razprave.

L. 1758 je že znan strokovnjak. Poklicali so ga v Ribnico na Dolenjskem, da zgradi tamkej nove orglje za župno cerkev. Pri tem seveda ne odloča eventualnost, da se je morebiti ponudil sam, oz. da je opozoril nase, ampak samo dejstvo, da mu je bilo delo res izročeno. Čutil se torej praktično povse sigurnim, ako je prevzel to delo, od katerega je bil odvisen njegov sloves in upanje na dobro imé. Tako gotovost si je mogel prisvojiti edinole s praktičnim delom ob stružnici, pri livnici, v kovnici, itd. Ne more biti dvoma, da je tudi sam prijel za vsako delo, že zatd, da je vedel, katero postopanje najbolje služi svojemu tehničnemu namenu in vodi najhitreje do smotra.

Tako pripravljen je stopil pred strokovni svet. Kako se je bilo zaznalo njegovo ime, danes ni še znano. Vsekako je moral izvršiti morebiti v delavnici kakega mojstra ali podjetja – več izdelkov, s katerimi se je izkazal dobrega zastopnika svoje stroke.

Vendar je pa imel tudi svoje neprilike in, osobito kot začetnik, trnjevo pot do svojega slovesa. Ker je bil za svoje dni teoretično in praktično na višku ter imel tudi obsežno omiko akademske smeri, je umevno, da so ga graditelji orgelj

druge in tretje vrste opazovali s tajnim strahom, ga zavidali, zmanjševali njegove prednosti ter smešili njegove nove izumitve in uvedbe. O tem govori sam prostodušno v svojem predlogu za predelavo stolničnih orgelj v Ljubljani. Med pogodbenimi točkami stavi tudi izrečni pogoj, da bi se morala vrata srednjega dela novih orgelj s ključavnico zapreti a ključi skrbno-hraniti, tako, da bi ne prišel noben graditelj orgelj v notranjščino njegovega umotvora, to pa da bi moralo veljati do njegove smrti, zato, da se ne izda tajnost skupnih potezalnic, urejenih po njegovi metodi in posebnost v konstrukciji piščal, posebno tistih, ki imajo neobičajne glasove. Ako bi se to lahko ogledalo, bi se posnemalo njemu na kvar. Značilna so tudi mesta v stavbenem programu, tičoča se njegovega razmerja do sodobnih graditeljev orgelj. Ob sklepu imenovanega spisa namreč pravi izrečno: »Ko sem torej podal oceno in predložil način prenovitve ter ga tudi pojasnil; dodam za sklep tri točke, s katerimi bo vsestransko preskrbljeno, da cerkev ne bo oškodovana, dalje, da se onemogoči zlovoljnežem, ki sem jih imel vedno dosti, omalovaževanje in nasprotovanje, (da se paralizira) kar so morebiti že prinesli na uho ali pa bodo to še storili in končno, da se zatre vsak dvom in izključi sleherna nezaupljivost«. ¹⁷

Iz teh besedí, zapisanih v aktu, ki ga je vložil uradno, je pa mogoče posneti dokaj več, kakor to, kar se nam vidi, da pripovedujejo neposredno in na prvi pogled. Ako je imel zlovoljne protivnike, je moral imeti ta pojav, ki ga sicer posebno med Kranjci – ne ravno poredko – nahajamo, vendarle svoje vzroke. In tu je najprej mogoče dvoje: ali so

---

17 *Systema reformationis*, fol 4 b: »Iam vero crisi edita et reformationis sistematē proposito atque etiam explicato, pro coronide tria addo, quibus ecclesiae indemnitati undequaque consulitur, malevolorum, quos semper habui non paucos, obtreactionibus oblocutionibusque, si quas velinsusurraruntjam, vel porroinsusurraturisunt, occurrit et omni dubitationi, auf diffidentiae locus adimitur praeccluditurque«.

ga njegovi sodobniki presegali z znanjem in tehniko, ali jih je nadkriljeval mojster Križman. Kaj je pravo?

Vzamimo v roke njegovo oceno starih orgelj v ljubljanski stolnici. Glasbilo je bilo postavljeno leta 1732. Vse, kar Križman graja na tem delu, moramo brez pridržka priznati kot povse upravičeno in utemeljeno z dobrimi razlogi. Že dejstvo, da so bile te orglje po preteku kratke dobe 29 let že tako zelo potrebne temeljitega popravila, vsekakor ni posebno sijajno spričevalo o njihovih prednostih. Križman pa napak in neprilik ni samo omenil, ampak vse, kar navaja, je tako logično razporejeno, vse je v taki vzročni zvezi med seboj, da se drugo razvija iz drugega, tako, da svedoči vsak stavek o Križmanovem obširnem znanju in njegovi superioriteti nad graditeljem starih orgelj. Iz tega sledi z nujno logiko, da je pač Križman bil neprimerno bolj naobražen in izvežban v svoji stroki, kakor pač večina domačinov, ki so se bavili takrat z izdelovanjem orgelj. Kajti, ako je zasledil toliko neprilik na izdelku boljšega mojstra, kaj bi bilo šele na orgljah od mojstrov tretje in četrte vrste! V tem nadkriljevanju tiči glavni povod nasprotstva. Da se onemogočijo tako napredni strokovnjaki, kakor je bil Križman, je treba obrekovati, smešiti, njihovo delo devati v nič in prezirati izumitve. In to so vršili interesiranci v obilni meri, kakor je razbrati iz Križmanovih besedi, ker so se bali za svojo zaostalost v stroki; tako nazadnjaštvo ne more uspevati v luči napredka.

Drugo dejstvo, ki tiči v Križmanovih izvajanjih, je to, da je moral delati že nekaj let, predno je obrnil nase pozornost v toliki meri; kar na mah ni mogel zasloveti. S tem pa sili spet v ospredje kronološko vprašanje: koliko časa je že delal na svojo roko?

Na to nimamo točnega odgovora, vendar pa moremo splošno ugotoviti, da mora iti od približno štiriinpoluletno dobe, ki nam je na razpolago med l. 1754–1758, pretežni del na praksu. Pri Nakiću v Benetkah je pač le izpopolnil in

dovršil svoje praktične študije. Morebiti – ali točneje: najbrže je dobil od tega mojstra spričevalo sposobnosti, ki mu je odklepalo vrata vseh drugih delavnic in podjetij te stroke ter mu nudilo tudi pravico, delati na svoj račun.

Tretja točka, ki jo posnemamo iz njegovih spisov je, da ni le obračal pozornosti nase, ampak da si je pridobil v gori označeni kratki dobi v strokovnem svetu tudi že spoštovano ime. Človek, ki dela s pridno roko v svoji obrti, a brez duševnega poleta, se ne prerije do prednjih vrst; živi v topem miru brez posebnega priznanja, a tudi brez nasprotnikov, ker ni nikomur na potu. Človek pa, ki pojmuje svoje kulturne naloge, pa naj bodo še tako pohlevne, s stališča napredka in izboljšanja, obrne kmalu pozornost nase, si pridobiva na eni strani prijateljev, na drugi neizogibnih nasprotnikov. Zavist se ne polašča podrejenega pomočnika ali brezpomembnega delavca, ki sta navezana na svojega delodajalca in v veliki meri zavisna od njega ter pri zasnovi dela neodločilna in neodgovorna, temveč je naperjena zoper samostojne mojstre in podjetnike, ki morejo tekmovati s svojimi sodrugi in jih eventuelno prekašati. Čim večji sta usposobljenost in naprednost na eni, a šibkost in zaostalost na drugi strani, tem ojstreje se javi nasprotstvo in odpor od poslednje plati. Tedaj mora pomagati čestokrat tudi intriga, laž, obrekovanje in podobni, ne vselej plemeniti ali čednostni pripomočki. V Križmanovi dobi je bilo pa tako postopanje dokaj razvito in to tem bolj, ker so bili zakoni pomanjkljivejši od današnjih in v marsičem niso nudili prizadetim osebam dovolj pomoči in zaščite. Ako se naš mojster pritožuje nad takimi nasprotniki, mu bomo verjeli, da je imel tehtne razloge za to in da ni prav nič pretiraval.

Da je moral biti afront zoper Križmana dejanstveno precej odločen, se vidi tudi iz priporočilnega pisma¹⁸ ribniškega župnika in naddijakona za dolensko stran, pisano dné 20.

18 Izvirnik v arhivu stolnega kapiteljna v Ljubljani, Fasc. št. 235, (6).

– O tem zanimivem listu izpregovorimo pozneje še posebe nekaj besed

oktobra, l. 1761. To pismo je sicer zasnovano tako, da je moglo služiti pred vsakomur kot priporočilo za Križmana; posamezna mesta pa le razodevajo, da je bilo napisano na pobudo in prošnjo priporočenca in namenjeno v prvi vrsti – ako ne izključno – stolnemu kapiteljnu v Ljubljani. Smoter mu je bil, pomagati k temu, da odda kapitelj delo Križmanu. Arhidijakon Waiz (pač Bajec?) govori podrobno o prednostih novih ribniških orgelj, ki jih je postavil Križman v tamošnji župni cerkvi, omenja tehnična izboljšanja in veliki utis, ki so ga naplavile na vse izvedence in glasbenike ter želi, da bi visoko naobraženi graditelj orgelj mogel zapustiti sledi svoje umetnosti v prvi vrsti po c e r k v a h o d l i č n i h m e s t i n p r e s t o l i c . – Križman je pustil to priročilo v rokah stolnega kapiteljna, ko je dosegel svoj smoter in je Waizevo pismo pomagalo do uspeha tam, kamor je bilo pač – rekel bi: izključno – namenjeno. Morebiti mu je dal ta kapitelj od svoje strani zopet novo spričevalo ali priporočilo, posebno za oddaljene postojanke.

Z Waizovim priporočilom je nameraval Križman vnaprej onemogočiti učinek govoric, ki so prihajale od nasprotnikov, ali vsaj oslabiti njihov utis. Ta dokument je najbrže odločilno vplival na stolni kapitelj, posebno, ker je prišel od duhovskega dostojanstvenika. Naddijakon Waiz je nedvomno ob priliki osebne prisotnosti v Ljubljani dodal še ustmeno, česar v splošno zasnovanem pismu ni mogel razviti v prilog mojstru.

Križman sam potrjuje v spisu, v katerem razvija svoj načrt za preustroj orgelj in predlaga proračun, da zelo želi dobiti to delo, ki mu bo pridobilo ime. To izrečno poudarjanje smotra, da si pridobi sloves, je dokaz, da je imel težko stališče med kranjskimi obrtniki. Zato je pripravljen žrtvovati mnogo. V tem pogledu gre zares daleč in stavi gledé cene n e o b i č a j n o u g o d n e p o g o j e o z . z a h t e v e . Piše namreč med drugim: »Ako bi orglje zadovoljevale, cena pa ne ugajala, se podvržem dobrohotni uvidevnosti in bi smatral ime, ki si je i ž e l i m i u p a m p r i d o b i t i s

tem preustrojem, za dobiček.¹⁹ Te besede ne morejo biti samo lepa ali celo mamljiva fraza, ker predstavljajo bistven in za Križmana obvezen del pogodbe, katere se mu je bilo držati v vsakem slučaju. In če polaga toliko važnost na to, da dobi nameravan preustroj starih orgelj v izvršitev, za kateri se pogaja in pri tej priliki poudarja, da si želi ž njim pridobiti sloves dobrega graditelja orgelj, moramo pač sklepati, da se vzlic izvršenim izdelkom in precejšnjemu slovesu ni še smatral na višku. Gotovo pa je vendar, da je bil Križman tedaj že znana osebnost, kakor smo podprli to trditev gori s prejšnjimi navedbami. Mož je postopal pametno in premišljeno; Nakićevih interesnih krogov ni hotel motiti, ker je pač uvidel, da bi to bilo brezuspešno delo spričo Nakićevega ugleda in zaupanja, ki ga je užival. Nameraval pa je ustvariti si v slovenskih in južnonemških krajih nekako interesno okrožje in doseči tu. podoben sloves, kakor ga je užival Nakić v ozemlju italijanske kulture. – Da je svoje stremljenje postavil na tako široko podlago in s tako visoko zastavljenim smotrom, dokazuje, da se je moral čutiti jako trdnim v svoji stroki ter imeti zavest, da se mu ni treba bati poštenih tekmecev, še manj pa nepoštenih, to pa niti z ozirom na teorijo, niti na tehniko, niti na splošno omiko. Ta svoj program je izvajal dosledno in prodiral vedno globočeje v ozemlje visoke kulture. Pa ne le, da je prodiral, temveč osvajal si je ta terên z uspehom, dejstvo, ki nam pové več, kakor obširni slavospevi. Pomisliti je, da so bili Križmanovi sodobniki slavni Silbermann, čigar orglje v draždanski dvorni cerkvi so veljale kot uzor, dalje Wagner, Engler, Mosengel in v Franciji Cavaillé de Coli in še vrsta drugih, s katerimi je stopil v tekmo – in zmagal. To nam bo pokazala zgodovina njegovega nadaljnega delovanja v praksi.

---

19 Systema reformationis, fol. 5 b: »Quod si vero placeret quidem organum, sed displiceret pretium, committo me discretioni, nomen, quod per hanc reformationem et quaero etspero, pro lucro reputaturus.«

IV. Križmanovo delovanje.

Katerim potom je Križman seznanil sodobnike s svojo umetnostjo in si pridobil zaupanje, ni mogoče ugotoviti na podstavu dosedanjih uspehov raziskavanja. Prvih njegovih del ne poznamo. Domnevno so bile najprej poprave ali pa izpopolnitve starih inštrumentov, ki so mu odprle pot do širših krogov.

Na trdnejša tla pridemo šele z letom 1758., ko je postavljaj – vkolikor nam je znano dosedaj – svoje prvo novo delo, to so bile:

A. Nove orglje za župno cerkev v Ribnici na Dolenjskem.

Kako je prišel Križman do tega, da je postavil svoje prvo delo prav v Ribnici? Ali, ako ne prvo, vsaj eno izmed prvih izdelkov svoje roke? Menim, da je bila za Križmana pot v Ribnico na podstavu tedanje cerkveno-upravne razdelitve dokaj lahka: ribniški župnik je bil hkrati tudi stalni arhidia-kon (archidiaconus natus) za dolenjski del goriške (prej oglejske) nadškofije. Imel je torej dokaj možnosti, spoznati Križmana osebno in izvedeti podrobnosti o njegovi umetnosti. Morebiti je imel tudi priliko, da je videl ali čul sam kake orglje, ki jih je Križman izdelal, ali popravil, prenovil ali izpopolnil. In ker so bile orglje v njegovi župni cerkvi slabe, morebiti celo že nerabne, je stopil z umetnikom v stik. Ker je ta bil duhovnik, mu je bila polovica poti že vnaprej uglajena. Skratka: naddiakon Waiz je poveril izdelavo novega inštrumenta za svojo cerkev našemu Križmanu.

Kdaj se je pogodil z umetnikom, ne vemo; župnijski arhiv o tem ne hrani nikakih spisov.²⁰ Ugotovljeno pa je, da so bile Križmanove orglje 1. 1760. dogotovljene in v rabi. To vemo namreč iz priporočilnega pisma tedanjega župnika in naddiakona Ivana Jakoba Waiza z dné 20. oktobra, l. 1761. V tem

²⁰ Za blagohotna poročila iz ribniškega župnega arhiva izrekam č. g. duh. svetniku, dekanu in župniku v Ribnici, Antonu Skubicu svojo najtoplejo zahvalo.

JOANNES JACOBUS WAIZ AA. LL. & PHILO.
 sophiæ Magister, SS. Theologiæ Licentiatuſ, Proto-
 Notariuſ Apoſtolicuſ, Cæſareo-Regiuſ Reiffnitij Parochuſ,
 & in Archi-Diœceſi Goritienſi Inferioris Carniolie
 Archi-Diaconuſ natuſ &c.

*Universis, et Singulis has Noſtras viſuris, Lectu-
 ris, aut legi audientibus fidem facimus, et atteſtamur
 Admodum Reverendiuſ, ac Doctiſſimuſ Dominuſ
 Franciſcuſ Xaveriuſ Kriſmann, Presbyteruſ
 ſæculareſ. Organo ante annuſ in Archidiacono-
 ſti Eccleſia Noſtra collocato: Cujuſ Suavitaſ, reso-
 nantia, mirabilis ordinuſ, et vocuſ, ſeu Tonoruſ
 varietat, nec non ipſa operiſ ſtabilitat omninuſ
 audientiuſ, et etiam ſpectabiliuſ in ſemulicis*

Slika 6 Uvodni del priporočilnega pisma ribniškega naddiakona Waiza v NŠAL. (jd)

listu priporoča Križmana vsem cerkvenim predstojnikom kot učenega svetnega duhovnika in izvežbanega izdelovalca cerkvenih orgelj. V arhidiakonski cerkvi, pravi v pismu, da je postavil pred leto m²¹ nove orglje ter hvali ljubki a krepki glas, čudovito raznoličnost registrov in glasov ter stanovitnost inštrumenta; čudili so se vsi poslušalci in oni, ki so orglje preskušali, pa tudi vsi glasbeni izvedenci. Mojster da je dodal tudi novih in do tedaj neznanih spremenov, mehove pa namestil na cerkvenem podstrešju, nad obokom. Uporabil je nove vrste mehaniko, po kateri je postala igra na orgljah lažja, glas mehkejši, odmev močnejši. Piščali posnemajo skoraj vsa glasbila in celo človeški glas.²²

21 To je torej i. 1760. Da-li je to smatrati točno kot razdalje vsaj 365 dni, ne vem. Ako bi bilo temu tako, tedaj bi morale orglje biti gotove 20. okt., 1760.

22 Izvirnik tega pisma je v kapiteljskem arhivu v Ljubljani, Fasc. št. 235 (6). Dotično mesto se glasi v latinščini: »attestamur, Admodum Reverendum Doctissimum Dominum Franciscum Xaverium Kriſmann Presbyterum saeculareſ Organo ante annuſ in Archidiaconali Ecclesia Noſtra collocato (Cujus Suavitas, resonantia, mirabilis ordinuſ et vocuſ, seu tonorum varietat, nec non ipſa operiſ Stabi-

To je vse, kar izvemo o teh ribniških orgljah iz navedenega pisma. Mili glasovi (*suavitas vocum*), raznoličnost spremenov (*ordinum varietas*) in stalnost dela (*stabilitas operis*) so značilnosti, ki so odlikovale vse Križmanove orglje. Osobito stalnost dela je velevažna točka za ono dobo, ko so provzročale lesene potezalnice (abstrakte), kedar so se napele v vlažnem zraku, dokaj neprilik s tem, da so zastajale in se celo lomile ali trgale. V duhu dobe pa je bilo, da je konstruiral piščali, oziroma intoniral spremene posebnega značaja, kakor so n. pr. *luscinia* (slavček), *tympanum* (pavke) in podobne. Križmanova doba je želela, če ne zahtevala, da orglje – dasi cerkveno glasbilo – čim najvarlivejše posnemajo razne naravne in umetne glasove. Dandanes, po več kakor poldrugem stoletju za Križmanoni, smo drugega naziranja in vidimo prednosti modernih orgelj pač drugodi. Okoli srede stoletja in potem še dalje – ponekod do polovice 19. stoletja – je bilo pa drugače; Križmanovi sodobniki, v prvi vrsti muzikalno naobraženi, so zahtevali taka umetničenja in jih smatrali za višek tedanje kulture. Izdelovalci orgelj so morali računati s to smerjo in naziranjem svoje dobe. Naš mojster je kazal baš za take spremene in njihove značilnosti veliko spretnost, tako, da ga ni prekašal nobeden njegovih sodobnikov na tem poprišču, ne le nobeden izmed domačinov, ampak tudi nobeden izmed slovitih izdelovalcev orgelj drugih dežel. Arhidiakon Waiz je mogel v ponovno omenjenem priporočilnem pismu zapisati mirne vesti, da priporoča Križmana najtopleje, o b e t a j o č , d a n e b o n i k o - m u r ž a l , a k o m u i z r o č i k a k o d e l o .²³ Iz vsega tega

litas omnium audientiūm et etiam probantium in re mušica peritorum animos in admirationem rapiebat) novos hactenus inauditos inseruisse ordines, follibusque supra Ecclesiae fornicem translatis novas mathematici Ingenii addidisse machinas, quibus organum ipsum Tračtabilius, Suavius, resonantius et plena omnium fere musicalium instrumentorum imitatione humanorum Uidem varietate concentuum mirabilius effectum novam pariter eamque singularem mereatur laudem et commendationem. – Pravopis natančno po izvorniku, dasi je mestoma pogrešen.

23 Izvirnik: »... praedictum Admodum Reverendum Dominum omnium . . . benevolentiae, favori ac gratiae ardentem commenda-

sledi, da so bile ribniške orglje za svojo dobo odlično delo ali so vsaj veljale za izvrstno glasbilo, ki je samo priporočalo svojega graditelja.

O dispoziciji in ustroju tega izdelka pa žal ne izvemo podrobnosti.

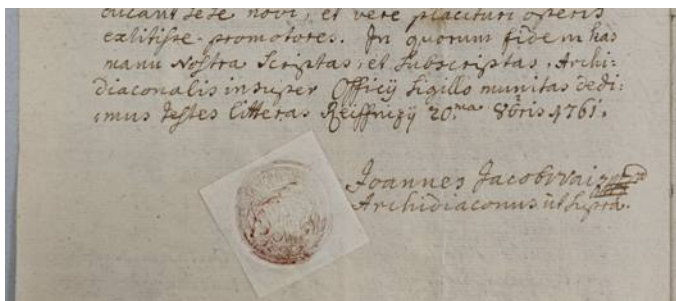
Velike te orglje pač niso mogle biti, ker je bila tedanja župna cerkev v Ribnici razmerno majhna in kor tesen. To nam dokazuje že dejstvo, da ni bilo na pevskem koru prostora za mehove in si je Križman moral pomagati s tem, da jih je namestil v podstrešju in tako dobil prostora za večje število spremenov v omari.

Kdaj je naddiakon Waiz sklenil pogodbo s Križmanom za nove orglje, se ne da natančno določiti, ker ni pogodbenega akta. Gotovo pa je, da jih je mojster delal precej počasi, kakor je bila sploh njegova navada, o čemer se bomo pozneje prepričali na podstavu arhivalij za druge orglje. – Da je dovršil orglje za ribniško župno cerkev l. 1760., to izjavlja naddiakon Waiz izrečno v svojem pismu, kar smo navedli že zgoraj. Zato je moral začeti z delom bodisi proti koncu l. 1758. ali v začetku l. 1759., tako da je imel za izdelavo glasbila časa nad leto dni. Delal je s pomočjo ljudi, ki so bili pač izvežbani v svoji obrti, a o orgljah niso vedeli nič. Mizarja je Križman najel n. pr. na licu mesta; ta je moral in mogel izvršiti vse, kar je sodilo v njegovo stroko, tako, kakor mu je veleval mojster, a ne da bi vedel zakaj da je Križman naročil tako, in ne drugače; mizar je bil torej le tehniški izvrševalec Križmanovih načrtov, vkolikor so bili v zvezi z obdelovanjem lesa: urezal je deske, jih ostružil, spahnil, sklejlil i. t. d, kakor je zahteval načrt. Podobno je bilo tudi pri ostalih panogah, ki prihajajo v poštev pri orgljah: pri ulivanju, varjenju in likanju kositarjevih piščal, katerih vsaka je v Križmanovih orgljah obrtna umetnina, vzor tehnične solidnosti in neverjetne preciznosti. – Seveda je bilo neobhodno potrebno nadzirati tako tehniško delo pri obrtnikih,

---

mus, pollicentes fore, ut neminem eorum, qui memorati organificis operâ usi fuerint, unquam poeniteat...«

ki niso bili vajeni tega dela tako, kakor delavci v tovarnah orgelj. Intonacija in uglaševanje sta bili seveda izključno mojstru pridržano delo. Ker je moral Križman pri obratu te vrste ves načrt izvršiti sam, v celoti in v podrobnostih ter poleg tega nadzorovati tehniško delo v vseh posameznostih, je umevno, da je delo napredovalo le polagoma in torej ni

Slika 7 Sklep priporočilnega pisma z žigom in podpisom ribniškega naddiakona Waiza v NŠAL. (jd)

čudo, da je rabil za izgotovitev enega inštrumenta po več, kakor leto dni.

Mogoče je celo, da v Ribnici v omenjeni dobi (1758 – 1761.) ni postavil samo novih orgelj za župno cerkev, ampak da je delal tudi za dve podružnici: za Sodražico in za Novo Štifto. Ponovno omenjeni naddiakon Waiz je zabeležil v župni kroniki, kaj je nabavil za cerkve svoje župnije v dobi treh let: 1759., 1760. in 1761. Razen sedem novih kelihov in drugih liturgičnih posod ter opreme je dobila župna cerkev nove orglje divnega dela in glasu; cerkev sâmo je prebelil. V Sodražici in pri Novi Štifti pa je dal orglje na novo postaviti in še drugega več izvršiti v istih letih. Vse to je stalo ok. 3000 goldinarjev.²⁴

²⁴ V izvorniku se glasi zadevno mesto: »1759. 1760. et 1761. His tribus annis facti sunt septem novi calices, thuribulum, navicula, pelvis et urceoli, novum armarium in sacristia, et quidem satis nobile; organum novum structurae et soni mirabilis, Ecclesia dealbata: in Sodreshizh et ad novum Aedificium organa noviter collocata. Statua Ssmi. Rosarij nova; haec omnia facta sunt impensis circi-

V tem zapisku nas živo zanima beležka, da so orglje v Sodražici in pri Novi Štifti v letih 1759 – 1761. »na novo postavili«. To mesto si tolmačim tako, da so vzeli orglje vsaksebi, jih pregledali, popravili, kar je bilo potrebno in jih zopet postavili. Na to, da bi bil naddiakon Waiz naročil popolnoma nove orglje tudi za obé imenovani podružnici, pač ni misliti, ker izrečno pravi, da so bile »na novo postavljene« (noviter collocata), dočim o orgljah župne cerkve piše izrečno, da so bile nove. Tudi jih ne omenja v priporočilnem pismu, kar bi bil nedvomno storil, ako bi jih bil omislil kot nove izdelke. – Vendar nam bo pa misliti, da je Križman tudi podružnične orglje popravil in znova postavil. Kajti naddiakon Waiz pač ni klical v Ribnico, oziroma v Sodražico in k Novi Štifti drugega izdelovalca orgelj, ko je imel pri sebi Križmana. Ko je ta dovršil nove orglje za župno cerkev l. 1760., je ostal najbrže v ribniški dolini in popravljaj – morebiti do jeseni l. 1761. – orglje pri podružnicah; točnih arhivalnih podatkov o tem pa nimamo.

Lepe župne orglje v Ribnici žal niso imele ugodne usode. Že l. 1775. je požar močno poškodoval cerkev in tedaj so morale silno trpeti tudi 15 let prej postavljene orglje; najbrže so bile uničene. Kajti mehovi so bili v podstrešju in so morali zgoreti. Ogenj je uničil streho na zvoniku, raztalil zvonove in tekoča bronevina je pokapala na zemljo. Ker je požar najsilneje divjal ob pročelju in je zajel tudi cerkveno streho, so šle pač tudi nove Križmanove orglje v nič, ker so bile z mehovi v neposrednji zvezi: omara in lesene piščali so zgorele, kositarjeve so se raztalile, tako, da je od občudovanega umotvora ostalo le nekaj nerabnih ogorkov.

Sedem let so bili potem Ribničanje brez orgelj; l. 1782. so dobili nove: postavil jih je Anton Scholz iz Celja. Te so bile v

---

ter trium millium florenorum, quo et ego m.ulta contuli pro DEI gloria. Utinam adhuc turris nova fieret«. Iz. župne kronike v Ribnici sporočil vlč. g. duh. svetnik dekan in župnik Anton Skubic v Ribnici, za kar se mu zahvaljujem kar najudanejše.

rabi 92 let in so služile tudi v sedanji cerkvi še 3 leta.²⁵ Sedanje orglje je delal Fran Goršič v Ljubljani; te pojo od l. 1874. do danes. Scholzeve orglje je kupila podružnica v Hrovači.

B. Nove orglje za stolno cerkev v Ljubljani.

Križman je izvedel v Ribnici, da namerava stolni kapitelj v Ljubljani prenoviti orglje škofijske cerkve. Kakor je posneti iz mojstrovih lastnih besedi, mu je bilo mnogo na tem, da dobi to delo, ker si je hotel pridobiti ž njim ugledno ime. Kajti računal je s tem, da stolni kapitelj novih orgelj ne bi hotel dati v delo manj vrednemu obrtniku. Ako bi dobil to delo v izvršitev, bi se potem zlahka skliceval na-nje in neinteresirani krogi bi morali istotako domnevati, da mora biti mož posebno usposobljen, ker se mu je poverila tako častna naloga.

Nedvomno pa je, do so bili tudi drugi izdelovalci orgelj poučeni o nameri stolnega kapiteljna, kar smemo sklepati iz raznih mest Križmanove strokovne ocene starih stolničnih orgelj,²⁶ tako, da je imel vnaprej več tekmecev. Zato je poprosil naddiakona Waiza, da naj ga priporoči. Ta mu je željo izpolnil in napisal spričevalo in zaeno priporočilo, pisano v latinščini in stilizirano tako, da je moglo veljati za vsa cerkvena predstojništva dasi je bilo namenjeno v prvi vrsti ljubljanskemu stolnemu kapiteljnu. To razodeva besedilo, ki veli, da bi bilo želeto, da bi se odločujoči krogi cerkvenih upravništev na podlagi tega spričevala zavzeli za to, da dobi imenovani izdelovalec orgelj priliko, postavljati v cerkvah odličnih mest in prestolnic nove inštrumente ali tudi popravljati stare ter tem potom puščati sledove svoje nadarjenosti in umetnosti. Vsakdo naj bi si štel v čast, da je

25 Poročilo č. g. duh sv. in dekana Antona Skubica na podlagi župne kronike. – Dr. Jos. Lesar, *Življenje in delovanje ... M. Skubica*, str. 21 nsl.

26 Prim. Sv. Cecilija, god. XX. (1926), str. 228 nsl.

postal na ta način provzročitelj novega in prikupljivega glasbila.²⁷

Waizove besede so seveda odmev zadovoljnosti in navdušenja ter se zato ne branijo superlativov, posebno, ker imajo namen, učinkovito priporočati Križmana. Ta ugodna sodba pa sloni tudi na izjavah strokovnjakov – in to ji daje ugleden relief. Vsekako je bilo ono, kar je zapisal naddiakon Waiz, s p l o š n o prepričanje neinteresiranih izvedeniških in omikanih krogov.

Naddiakonovo priporočilo je imelo v prvi vrsti ta uspeh, da so pozvali Križmana v Ljubljano in mu naročili, naj pregleda stare orglje, poda izjavo o njihovem stanju in stavi predloge ali nasvete, kako bi jih bilo mogoče popraviti. Mojster se je odzval temu naročilu, preiskusil in preiskal orglje ter napisal o njih strokovno oceno v latinščini: »Crisis Organi Venerandae Ecclesiae Cathedralis Labaci«; istodobno je podal tudi načrt za prenovitev: »Systema Reformationis Ejusdem Organi«.²⁸

Stare orglje ljubljanske stolnice, o katerih se je bilo izjavili mojstru Križmanu, je postavil Ivan J a n e t s c h e k²⁹ med l.

27 V izvorniku: »Optandum proinde foret, quatenus ij, qui in Ecclesiarum oeconomia plurimum possunt, attentis Testimonio et commendatione Nostris justis omnino et fidelibus adlaborent, ut praefatus eruditissimus vir Organifex in quarumcunque nobilium Civitatum et urbium Ecclesijs aut nova opera collocare aut antiqua reparare atque sic praeclara insignis ingenij et artis Suae vestigia relinquere posset ac valeret ... ut neminem Eorum, qui memorati Organificis opera usi fuerint unquam poeniteat, quin potius Šibi gloriae ducant SeSe novi et vere placituri operis extitisse promotores«.

28 Oba spisa omenja prelat Jos. Smrekar v svoji obširni spomenici o orgljah ljubljanske stolnice (Cerkveni glasbenik, XXIX št. 1–9); zgodovinske strani se je dotaknil le mimogredé, ker je zasledoval druge smotre. Zato se pobavim na tem mestu podrobneje ž njima.

29 Prim. J. Smrekar, Spomenica itd., v. Cerkv. glasbenik, 1906, str. 11. – Knezoškof Žiga pl. Schroltenbach se je pogodil z Janečkom 20. maja, 1732 za nove orglje z 22 spremeni za ceno 2500 gld., 12 cekinov, prosto vožnjo in prevažanje ter prosto hrano. – Orglje šotorej mogle stati nekako eno leto pozneje na uporabo. Ko jih je Križman preiskal, so imele 23 registrov (pojočih seveda).

1732–1733.; mož je imel svojo delavnico v Celju. Iz Križmanove ocene izvemo dokaj natančno vso dispozicijo. Imele so dva manuala in pedal. Razdelitev je bila nastopna:

I. manual.

1. Principal 8'
2. Bordun 8'
3. Salicional 8'
4. Copula major 8'
5. Octava 4'
6. Copula minor 4'
7. Quinta major 22/3'
8. Superoctava 2'
9. Tertia 1 3/5'
10. Quinta minor 1 1/3'
11. Mixtur

II. manual.

12. Copula major 8'
13. Principal 4'
14. Flauten 4'
15. Fugara 4'
- 16.–19. »reliqui ordines«, t. j. drugi registri.

Pedal.

20. Contrabass 16'
21. Subbass 16'
22. Octav Pedal 8'
23. Principal Pedal 8'

Imele so tri omare: 2 stranski, 1 srednjo. Obe stranski sta bili večji, srednja manjša. V stranskih omarah sta bila nameščena I. manual in pedal; srednja je bila v glavnem delu namenjena mehovom; imela pa je nastavek, v katerem je bil postavljen II. manual ali »positif«. Stranski omari, ki jih je Križman obdržal, stojе še dandanes; piščali so seveda nove (iz l. 1912.).

Nam se ta dispozicija ne vidi slaba po teoretični zasnovi; posebno nam hoče ugajati razmerje osemčveljskih glasov napram višjim in nižjim: na vsake 3 registre viših ali nižjih glasov pride eden po 8', ali, med 22 registri je 7 osemčveljskih, kar je za ono dobo neobičajno veliko število.

Vendar Križmanova sodba o teh orgljah ni posebno ugodna. Razpredeljena je na dve glavni točki: 1. glede na mehanizem potezalnic in njihove zveze (ad mechanismum machinarum tractricium earumque communicationem), 2. z ozirom na spremene ter njihovo dispozicijo (ad ipsos ordines eorumque compositionem).

Pri potezalnicah – tipk in registrov – nahaja mojster Križman pogreške v snovi in obliki (in materia, tum etiam ac vel maxime in forma). V snovi, ker so vse do poslednje lesene, a bi morala biti večina, vsaj pa večje, železne. Lesene so podvržene črvojedini in gnilobi, zastajajo, dasi dobe potezaj točno, a ga ne odajajo dovolj brzo med seboj; delujejo, okorno in počasno, osobito ako je zrak bolj vlažen, se rade napno; s tem postanejo luknjice, s katerih pomočjo občujejo med seboj, manjše in osi potezalnic ne delujejo lahko dovolj.

V obliki je pogrešno, da so abstrakte predebele in predolge; speljane so od srede kora in segajo do njegovih skrajnih kotov. Spojene so med seboj tu povzdolž, tam povprek, sedaj navzgor, tedaj navzdol: gibanje je torej počasno in neokretno. Tipke se pritisku ne udajajo točno, ter se ne dvigajo ' hitro, ampak pogosto zastajajo, posebno ob deževnem vremenu. To je vzrok, da piščali ne pojo, kedar bi morale, in se glasé, ko bi se ne smele.

Pri spremenih je opazati dokaj pogrešnega in pomanjkljivega tako gledé na absolutno kakor i relativno dobrino piščalk. Absolutna dobrina je ona, ki je lastovita vsakemu spremenu in vsaki piščali, relativna, ki leži v razmerju dveh registrov med seboj. Pri spremenih teh orgelj pa pogrešamo tukaj te, tam druge dobre lastnosti, pri mnogih pa obeh.

Absolutna dobrina pri registrih je v tem, da ima vsaka piščal i milobo i moč. To je treba urediti tako, da prevladuje pri nekaterih spremenih ta, pri drugih ona lastnost; v gotovih skupinah pa ne sme prevladovati ne ta ne ona, ampak morata biti obe v ravnovesju. V pretežnjem delu orgelj, ki ga izdelovalec (Janeček) imenuje »manual«, pa ni nikakešne milobe: to so principal, oktava, superoktava, obe kvinti (t. j. velika in mala). Bordun ima nekoliko milobe, a je brez moči. Salicional se mora popolnoma odstraniti in izključiti iz vseh delov orgelj, zato, ker je preveč pogrešen in nepravilen, to pa zaradi premajhnega premera napram dolžini piščal, ki so približno za dve četrtni krajše, nego bi morale biti; od tod izhaja nepravilna, da piščali ne dajo glasu, posebno ako naj se igrajo note krajših časovnih vrednot. Terca je še dosti dobra; mikstura pa ni prav zanič, ne samo, da je šibka zaradi pogrešenega premera in torej ne dobiva dovolj sape, ampak povzroča tudi strahovito disonanco, ako se zveže z drugimi spremeni – in to se dogaja prav pogosto –; tako nastaja seveda kakofonija (zlozvočje). Velika in mala kopula nikakor ne ugajata, posebno v višjih legah večjega oddelka (t. j. I. manuala) ne. V pozitivu (II. manual) so pa dokaj boljši i velika kopula, i flauta i vsi ostali registri do zadnjega, izvzemši samo fugaro, čije piščali potrebujejo velikih popravil.

Napaka pedalnega predela tiči v prvi vrsti v dejstvu, da ne soglašata z manualnimi skupinami in da ima dokaj pogrešnih piščal; nekatere namreč ne dajo nikakega glasu več, druge ne odgovarjajo točno dovolj, mnogo izmed njih poje za oktavo previsoko. Toliko o a b s o l u t n i dobrini.

Preiskujoč r e l a t i v n o dobrino, nahajamo marsikaj, kar je grajati in odklanjati. Skratka: pri teh orgljah pogrešamo relativne dobrine sploh, ker medsebojna razmerja niso zadošči izravnana, posebno v večjem predelu (= I. manualu). Ta obsega namreč 4 registre popolnoma enako velikih piščal (po 8'): principal, bordun, salicional in veliko kopulo, dasi bi moral imeti vsaj 3 štiričevljske registre ter 3 duodecime ali odprte kvinte in vsaj istotoliko kvintadecim ali superok-

Da bi orglje dosegle vse to, predlaga Križman nastopno dispozicijo:

Tek. št.	Število piščal	Registri (na levi strani)	Mera (čevlji)
1	42	Superprincipalis Fortis . . .	16'
2	45	Octava Fortis	4'
3	45	Octava suavis	4'
4	45	Duodecima Fortis	$2^8/_{13}$
5	45	Duodecima Suavis nasuta	$2^8/_{13}$
6	45	Decimaquinta Fortis . . .	2'
7	45	Decimaquinta Suavis . . .	2'
8	45	Decima Septima	$1^1/2$ $1^1/24$ $1^1/72$ $1^1/216$
9	45	Decimanona	$1^4/_{13}$
10	45	Vigesima secunda	1'
11	45	Vigesima Sexta	$8/_{13}$
12	45	Vigesima nona	$6/_{13}$
13	45	Trigesima tertia	$4/_{12}$
14	45	Trigesima sexta	$3/_{12}$
15		Tympanum	—
16		Luscinia	—

Tek. št.	Število piščal	Registri (na desni strani)	Mera (čevlji)
17	45	Principalis suavis	8'
18	45	Flaut suppressus	8'
19	26	Vox humana	2'
20	20	Fagot	$1^1/_{13}$
21	25	Clarin vel Hautbois	$6/_{13}$
22	45	Flaut traversière in 8 ^{va} . . .	4'
23	45	Flaut in 12 ma integer . . .	$2^8/_{13}$
24	26	Flaut in 12 ma acutus . . .	($2^8/_{13}$)
25	45	Quinta decima corneta integra	2'
26	26	Quinta decima corneta acuta	(2')
27	27	Corneta ditonos acuta	$1^1/3$ $1^1/24$ $1^1/72$ $1^1/216$
28	28	Burdo primus quoad tonum	32'
29	29	Burdo octava	16'
30	30	Burdo decimaquinta	8'
31	31	Burdo decimanona	$5^4/_{13}$
32	32	Burdo vigesima secunda . . .	4'

tav.³⁰ Ta manual tudi nima več nego dva registra prve proporcije, namreč oktavo (4') in malo kopulo (4'), enega druge proporcije: veliko kvinto (2 2/3') in enega tretje, t. j. superoktava (2'). Decimaseptima (t. j. terca 1 3/5') je tudi samo ena, a zadostuje; ako bi se podvojila, bi povzročila oestro disonanco vsaj v basu. – Decimanona ali mala kvinta (1 1/3'), ki je edina, zadostuje. Ostale proporcije, t. j. vigesima-secunda (= oktava 4'), vigesimasexta (= kvinta 2 2/3')» vigesimanona (= oktava 2') tricesimatercia (= kvinta 1 1/3') in tricesimaseksta (= oktava 1') – kajti preko te moremo iti – vse te bi moral vsebovati oni register, ki ga imenujejo mikstura; ta pa nima vseh, a one, ki jih ima, ne prihajajo do primerne učenikovanja, zato, ker imajo slabe piščali.

Nasproti temu je pa v pozitivu (II. manualu) en sam osemčveljski register, namreč velika kopula, a trije štiričveljski, to so: flavta, fugara in principal. Ostalo je dosti primerno.

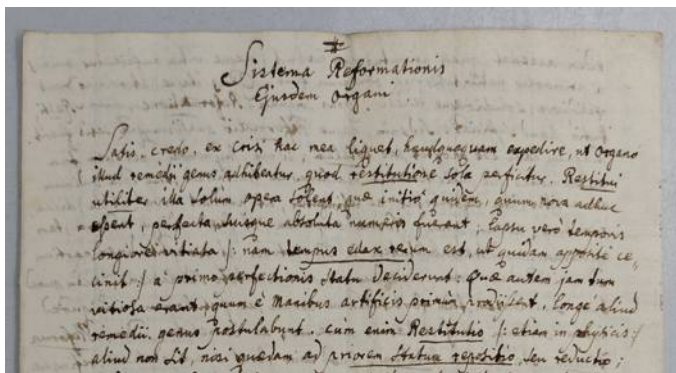
V pedalu ni grajati drugega, nego da sta dve proporciji podvojeni brez potrebe: subbas in kontrabas imata po 16', a pedalna oktava in pedalni principal po 8'. To so važnejši nedostatki, ki jih Križman izrečno navaja s pripombo, da to zadostuje pametnim in omikanim možem. Pri tej priliki poudarja, da je to oceno izvršil po Dechalesovih načelih, ki se jih drži tudi slavni beneški izdelovalec Peter Nachini (Nakić). Ako bi postopali tudi drugi po teh pravilih, bi ne bilo vsepovsodi toliko neumetniških in malovrednih del.³¹

To je okrajšan posnetek po obširnejšem izvorniku Križmanove izjave o Janečkovih orgljah, podaja pa vse bistvene dele. Spis nam dokazuje, da je Križman šel stvari v vseh podrob-

30 To so torej sami stranski ali dopolnilni glasovi, ki se navadno ne rabijo sami, ampak v zvezi s pleno-igro. Značilno je za Križmanova načela, da zahteva tri 2 2/3' glasove v dopolnilo, in poleg teh še vsaj 3 dvačveljske registre.

31 Prim. Sv. Cecilija, god. XX, (1926), str. 225. To mesto dokazuje jasno, kolikega vpliva je francosko-beneška šola na Križmanovo umetnost, pa tudi na drugorodne delavnice; slavna Nemca Gottfried (1683–1753.) in Johann Andreas Silbermann (1712–1783) sta iste smeri.

nostih do dna in da se je pri presoji držal v prvi vrsti in pretežno tehnične strani; pové nam pa tudi, da so imele Janečkove orglje mnogo tehniških hib; zato so postale tako hitro nerabne.

Slika 8 Križmanov *Systema Reformationis* v NŠAL. (jd)

Načrt za preosnovo tega inštrumenta («Systema reformationis»), ki je potekel iz Križmanovega peresa, je še dokaj obširnejši spis, kakor ocena in obsega pet tesno popisanih listov pisarniške oblike. Vsebina je nastopna.

Križmanovo prepričanje slove, da tu ni misliti le na popravo starega ustroja; kajti popraviti se dajo le taka dela, ki so prišla popolna iz umetnikovih rok, a so se obrabila v teku časa – ker čas ogrudi vsako reč³² – ter se tako oddaljila od prvotnega stanja. Kar pa je bilo pogrešno že ob postanku, zahteva povse drugačno preosnovo. Te (Janečkove) orglje so bile pa pogrešne že v početku in nepopolne v vsakem oziru, tako gledé mehanizma potezalnic in njihove zveze, kakor gledé na registre in njihov sestav; torej bi ne zadoščala sama poprava starega gradiva. Seveda bi bila taka poprava lahko izvedljivo delo in bi povzročala male stroške. Tako n. pr. so se ugreznile nekatere tipke. Ako se popravijo vezi, bodo tipke lepo zvrnane v lepi horizontalni črti, a tistim, ki morebiti zastajajo, je treba samo novih prožil, pa bodo točno delovale in stvar je v redu. Kar tiče glasu, naj se piščali razpraše in

32 Izvirnik: "... nam tempus edax rerum est«.

zavarijo njihove razpoke – in takih je mnogo! – tiste pa, ki so razglašene, se uglasijo znova. Registri bi bili popravljani s tem delom. Orglje bi pa s popravilom te vrste ne dobile niti dobre kakovosti, ker je niso imele spočetka, niti bi se ne odstranile napake, ki so jim bile podvržene že od postanka. Orgljam je treba preosnove. A tudi vsaka prèosnova ne bi zadostovala, temveč je treba temeljite in vseobsežne preuredbe, tako, da se prenaredé potezalnice in dispozicija, če ne, ostane glas, kakeršen je: suhoparen, nezadosten, vrzelast, vsakdanji, prostaški in brez zadostne moči z ozirom na prostornost cerkve, pa tudi brez zaokroženosti in izrednosti.³³

Na podstavu te dispozicije, ki ima 9 registrov več, kakor jih je že v starih orgljah bi dobila ljubljanska stolnica skoraj popolnoma nov inštrument. Mojster je polagal pri svoji novi dispoziciji važnost na *d o p o l n i l n e g l a s o v e*, ki naj izenačijo prejšnje razmerje in dosežejo, da postane glas orgelj popolnejši, pestrejši, polnejši in harmonično bolje izravnana.³⁴ A tudi osnovnih glasov je dodal, tako *bordun*³⁵ v pedalu (lesen) in *superprincipal* (kositrast) v manualu.³⁶

Veliko važnost polaga na izvanredne ali nenavadne glasove (*voces rariores*) in navaja kot razlog za to, da bi bilo sramotno, osobito za odličnejše cerkve, ako bi jih pogrešale večje orglje (*voces rariores, quas in organis majoribus Ecclesiarum*

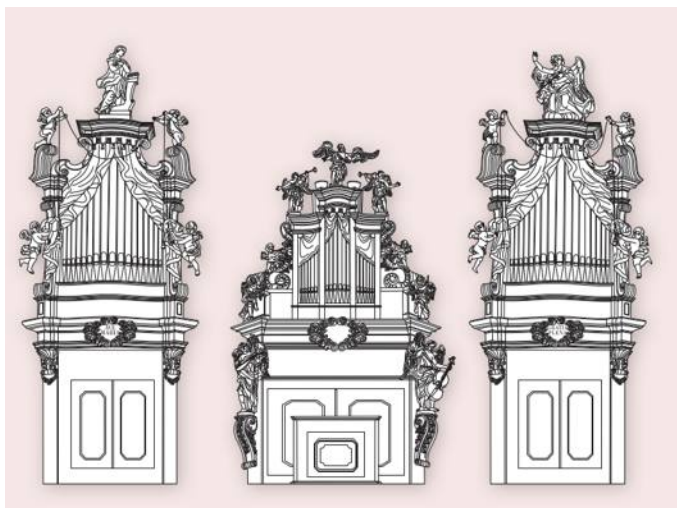
33 Ta izjava nam dokazuje, da stolni kapitelj ni bil zadovoljen s celotnim učinkom starih orgelj, ne gledé na tehniške hibe. V tem stavku je nakopičenih več odgovorov na želje stolnega kapiteljna, ki so bile mojstru nedvomno izrečene ustmeno. Tako je razumeti besede: »če ne, ostane glas, kakršen je« – mesto, ki nima dovolj logične opore v tehničnih posameznostih, ki jih navaja.

34 Izvirnik: »... sonus organi evaderet cumulator, numerosior, plenior, modulator«.

35 Križman piše: »burdo primus« in misli brezdvomno na *b o r d u n*, ne na *bourdon*, ki more značiti vsako zaprto piščal.

36 Za nas je ta dispozicija presenetljiva po pičlem številu osemčevljskih glasov: na 32 spremenov le 3 po 8 čevljev! – Smrekar domneva, da sta bila (razen *principalis suavis*, *flaut suppressus* in *burdo decimaquinta*) tudi polovična registra *vox humana* in fagot 8'; a Križman je označil oba natančno – ba naše začudenje *vox humana* 2' (!) in fagot 1 1/12' (!). (Prim. Cerkv. glasbenik, 1906, str. 21.).

praesertim nobiliorum desiderari turpe est); taki glasovi so: vox humana, dvojna flavta v duodecimi, podvojen kornet v kvintadecimi, enostroki kornet ditonos, fagot in klarin ali oboa. S temi registri opremljene orglje bi imele neverjetno prijetnejši, milejši in sijajnejši glas, ki bi bil vsakomur v naslado in občudovanje. Ta ustroj bi dal orgljam posebno dragocenost, a bi zahteval velikih žrtev, ako naj dobé same nove piščali. Da se znižajo stroški, bi bilo uporabiti večino piščal iz obstoječih orgelj in to bi bilo mogoče, ker so še skoraj nove. Izločijo naj se le tiste, ki se ne dajo popraviti in

Slika 9 Poskus rekonstrukcije prvotnega izgleda Janečkovih orgel v ljubljanski stolnici pred Križmanovo predelavo. (Celjski baročni orglarski mojster Janez Francišek Janeček. Boštjan Roškar, PMPM, 2016)

one, ki so odveč ali pa zanič. Tako n. pr. ni moč izboljšati salicionala, ki sestaja iz 45 piščalk; to je edini register, ki se ne da popraviti in se mora izločiti. Večje je pa število nerabnih ali nepotrebnih registrov. Odveč je ena izmed obeh večjih kopol. Čemu naj služita dva registra istega tona, glasu in uporabnosti? Eno teh kopol je torej treba izločiti, to pa tisto, ki je v I. manualu; obdržati pa je drugo, ki je v pozitivu (= II. manualu), ker je dokaj boljša. Odveč in zelo slaba je

tudi mala kopula, posebno v višjih glasovih. Piščali globočjih glasov bi se dale porabiti v basu novega registra, ki je v načrtu označen kot flaut in 12ma integer, a trebalo bi jih dobro popraviti in drugače razporediti.

V pedalu je subbas nepotreben, ker ima isti, toda bolje zveneči glas tudi kontrabas: oba sta 16-čveljska. Zato naj se izloči subbas in nadomesti z novim, dvakrat tako globokim registrom, to je 32' burdo primus. Brezuspješna je dalje octava principalis, ker zadostuje druga oktava, ki je s prvo istega glasu, a je boljša; zato naj se opusti principalova oktava.

Ako se izločijo navedeni registri iz manuala in pedala, bi bilo mogoče obdržati vse druge piščali in jih porabiti v novih orgljah, dasi bo treba številnih popravil. Ostale piščali morajo biti nove in jih bo treba precejšnjo vrsto, ker bo več novih registrov. Vse morajo biti. kovinaste. Nekatero izmed njih, za register superprincipalis, ki bo nameščen v pročelju (prospektu), morajo biti iz boljšega kositra, ostale, za registre v notranjščini, pa naj bodo iz zlitine kositra in svinca; zadnje, naj večje, za bordun v pedalu, naj bodo lesene.³⁷

S tem pa ni še gotova vsa preosnova; kar smo navedli, to bi pomenilo izboljšanje glasu, a rabljivost orgelj bi tem potom še ne postala boljša. Kar tiče potezalnic, se te ne dajo izboljšati drugače, kakor s tem, da se izmenjajo, to pa v snovi in po obliki. Lesene potezalnice, ki nudijo toliko nedostatkov (kar je omenjeno že v oceni), naj se odstranijo in nadomesté z železnimi, ker te funkcionirajo točneje in so stanovitnejše. Pri registrih se morajo izmenjati vse do zadnje, pri tipkah pa većinoma.

---

37 V enem svojih pisem (z dné 22. marca, 1762, poslanem gener. vikarju, dr. Karolu Peeru) pravi Križman, da je rabil za prvo piščal pedala 14 desk, a za prvo (= največjo) kositerno F v pročelju nad 70 funtov kositra (»supra 70 pondo stanni«). Poslednje mesto ni jasno. Križman je porabil 70 lb kositra poleg kake zaloge te kovine, ali pa je razumeti pod besedo »pondo« večjo enoto, nego navadni lb. Da bi tehtala piščal F 32' samo ok. 80 lb ni lahko misliti, ker bi morala imeti najmanj 180–190 lb, posebno močna pa do 370 lb.

Gledé oblike in ustroja se mora izpremeniti vse, kakor je neobhodno potrebno. Manualni oddelek³⁸ je enoten, četudi je nameščen v dveh omarah: v eni izmed obeh stranskih (I. manual) in v srednji (II. manual ali pozitiv). Novi registri naj se namesté v srednji omari, a mehovi, ki so sedaj v srednji, se premestijo v stransko omaro, v kateri je sedaj I. manual (organum majus). Obe omari pa bo treba razširiti: stransko v globočino na zadnji strani, skoraj do stene; njeno pročelje in pobočje pa ostaneta, kakršna sta. Srednja omara se razširi na obeh straneh, toda samo v nastavku, tam kjer so boki potisnjeni na znotraj, to hoče reči, gornji del stranskih sten je treba priličiti navpični črti spodnjega dela: tako bo dobila srednja omara tudi v zgornjem delu v širini iste mere, ki jih ima v spodnjem. S tem se bode dobilo v njej dovolj prostora za nove dele, ki so orisani zgoraj. Tudi pročelna odprtina srednje omare se bode morala povečati zaradi dolžine piščal, ki bo štirikrat tolika, kakor sedanja. Razširjanje omar ne bo draga zadeva; izvesti se bo dalo vse za 3 ali k večjemu 4 zlatnike.

V zvezi s tem je tudi potreba, da se potezalnice popolnoma preustroje, ker imajo različne dolžine in funkcije. Razdalja je mnogo večja med stransko omaro in klaviaturo, kakor od tukaj do srednje omare – in na to se je treba ozirati. Zaradi tega bo mehanizem ustrojen povse drugače gledé razmestitve, lege in vezi; izvršil bi se izključno v premih črtah, ki jih bo dokaj manj in bodo tudi krajše, kakor so sedanje; s tem bo postal ustroj enostaven, domnevno pa tudi trpežnejši in stalnejši. Iz tega bo izvirala korist, da bodo orglje nove tudi glede rabe, t. j. tehnika bo mehka, igra lahka, odgovarjanje točno. – To velja tudi za potezalnice registrov. Iz vsega tega pa sledi nastopno.

---

38 Izvirnika popolno besedilo slove: »Organum, quod in supra posito schemate exhibetur, est unum, ac simplex (formaliter consideratum) licet aequivalenter sit duplex; conflatum ex majore, quod in una cistarum lateralium, et ex minore (seu Positivo) quod in cista media continetur; ...« Ker govori potem samo o dveh omarah, je jasno, da misli samo na manual in je pač hotel zapisati v začetku stavka: organum a manu; drugače stavek ni umljiv.

1. Nove orglje bodo strnjene iz dveh delov v enega in razen tega pomnožene z registri marsikakega neobičajnega glasu; imele bodo le eno klaviaturo in en skupni sapnik.

2. Sapnik bo nov in dokaj večji, kakor je v sedanjih orgljah, ker bo potem več in večjih piščal. Stal bo pa precej, ker je ž njim v zvezi še več drugih pritiklin.

3. Pročelje orgelj bo drugačno. Kositerne piščali srednje omare bodo dvakrat večje od sedanjih, v prospektu stranskih omar stoječih in jih bo trikrat toliko; priti pa morajo vse v pročelje. V prospekt stranskih omar se uvrsté nove kositerne piščali, ki bodo za polovico manjše, a jih bo skoraj še enkrat toliko.

Lice novih orgelj bo torej povse drugačno, a neprimerno sijajnejše, cerkvi prikladnejše in veličini omar primernejše; pristojno je tudi, da dobi srednja omara, ker bo obsežnejša, i večje i številnejše piščali, stranski omari pa, ki sta manjši, naj nudita v pročelju manj in manjših piščal. A nove kositerne piščali bodo stroške pomnožile, osobito velike, namenjene novemu superprincipalu. .

4. Tudi mnogo drugih piščal bo novih, ker zahtevajo nove orglje vrsto novih glasov, kakor se vidi iz gori navedene dispozicije. Seveda bodo stroški narasli tudi s temi.

5. Nove bodo tudi polezalnice in te skoraj vse železne, kar jih pripada manualni klaviaturi. Istotako morajo biti tudi potezalnice za odpiranje in zapiranje registrov nove in vse do zadnje železne.

6. Nove orglje bodo enotne, a mogle bi veljati tudi za dvostroke. Vrsto registrov na desni strani dispozicije³⁹ (torej od 17.–27.), je smatrati za pozitif (= II. manual); drugo vrsto (torej 1–16) na levi strani dispozicije je pojmovati za večji oddel (organum majus, t. j. I. manual).⁴⁰ Registri na

39 Prim. gori str. 119. dispozicijo.

40 Pedalnih registrov Križman ne omenja posebej, ampak pravi le splošno »nam Burdones ad Pedale pertinent«. V ponatisu sem to

levi bi se rabili v polni igri (usus erit ad Tutti) ter za nekatere variacije ali izpremembe; registri na desni bi se rabili za solo, za izpreminjanje glasov in posnemanje raznovrstnih glasbil. Ti vsi bi bili novi, neobičajni ter jako prikupljivi. Da pa postane raba orgelj vseskozi zložna in lahka, bo treba vstaviti skupno potezalnico (tractura communis, torej zbiralnik), ki bo zganila z eno samo in lahko krettnjo v istem trenutku vso

Slika 10 Stranški omari glavnih orgel v ljubljanski stolnici sta Janečkovi, večji del srednje pa Križmanov. (jd)

vrsto potezalnic, ki pripadajo spremeni le strani (= II. manual). S pomočjo tega zbiralnika bi bilo mogoče odpreti ali tutti, ali soli z isto lehkoto, kakor sedaj pri pozitivu ali drugem manualu. Ta zbiralnik bo čudovito deloval, ker bo v zvezi z ostalimi potezalnicami, dočim poedine ž njim ne bodo sklenjene. Ta odlična izumitev zbiralnika je izključna duševna last č. g. Petra Nachinija (Nakića), ki je omenjen v oceni starih orgelj.

7. in poslednjič. Po predlaganem preustroju bo tudi pedal postal boljši in krepkejši, ker bodeta izločena subbas in

označil s črto, ki sem jo potegnil med 27. in 28. registrom; od 28.–32. so pedalni registri.

principalna oktava, ki sta nepotrebna, a bo uvrščen nov spremen (burdo primus 32'); ta bo dal, v zvezi z drugimi registri, orgljam tako silo in globočino, da bo primerna tudi prostornosti cerkve. Toliko glede na glas.

Kar tiče mehanike, mora ta ostati sedanja in taka, kakršna je, ako se ne preloži manual; vendar bo treba tudi v tem slučaju izpremeniti snov nekaterih potezalnic. Ako bi pa kapitelj želel, da pride nekaj pedalnih piščal v tisto stransko omaro, ki obsega sedaj registre I. manuala, bi se morale pedalne piščali razdeliti. To bi bilo pač v prilog močnejšemu odmevu, a bi pomnožilo stroške, ker bi bil v tem slučaju potreben nov sapnik.

Za sklep dodaja Križman še troje misli, kako naj se varujejo koristi cerkve in se zlovoljnežem, ki jih je imel vedno dosti, prepreči omalovaževanje in nasprotovanje ter se paralizira, kar so morebiti že klevetali ali pa bodo to šele storili in da se vnaprej udušf vsak dvom, izključi sleherna nezaupnost.

1. Orglje, preustrojene po navedenem načrtu, bi postale gledé mehanizma potezalnic skoraj popolnoma nove: voljne, točne, stanovitne, tako da se obvezujem že sedaj za bodočnost, da bom v vsakem oziru izvršil vsa popravila, dokler bom živel, brezplačno, izvzemši slučaje požara, strele, zrušitve cerkvenega poslopja in namenoma izvršene zlobnosti; cerkev bi ne imela drugih stroškov, kakor moje potnine in prehrano za dobo popravljanja.

2. Gledé glasu postanejo na ta način preustrojene orglje povse nove in izvanredne; ne le neverjetno močnejše in dovršenejše, temveč tudi neprimerno milejše, umerjenejše in izrazitejše; razen tega bodo posnemale človeški glas, posebno pri polni igri, tako, da bo vsakdo, pa naj bo še tako dobro izveden v glasbi, moral misliti po prijetni prevari svojega sluha, da poje na koru več ljudi, dasi ne bo tam nikogar, razen organista. V polni igri bodo pa tudi posnemale različna glasbila, ki se običajno rabijo; vsakdo bo mislil, da čuje

zadevno vrsto glasbil, ki si jo je predstavljal. To so važne in težko razumljive stvari; zato je treba počakati uspeha.

3. Kar zadeva ceno, se bomo dogovorili lahko potem, ko bodo orglje preustrojene in preizkušene. Ako bi tedaj moje delo ne prijalo, izjavljam že sedaj za takrat, da sem pripravljen, drage volje vzeti nazaj svoje piščali in potezalnice ter spraviti orglje v ono stanje, v katerem so se nahajale, ko"so bile nove; to pa na lastne troške in povse brezplačno.

Ako bi pa orglje sicer dopadale, cena pa ne ugajala, se uklonim razsodnosti (stolnega kapiteljna) in bom smatral sloves, ki si ga želim in upam pridobiti s tem preustrojem, za svoj dobiček in bi si štel v čast in slavo, da sem mogel služiti odličnim in prečastitim gospodom, svojim milostnim pokroviteljem in tudi presvetlemu in preč. škofu in knezu, katerih službi sem se. posvetil in pismeno obvezal, da jim bom vedno popolnoma udan.

S temi pogoji mislim, da je cerkev zadosti zavarovana pred sleherno škodo. Za svojo brezkvarnosl dostavljam samo to, da bo treba napraviti ključavnice na duri srednje omare, kjer bo nameščen manual⁴¹ in ključi naj se skrbno čuvajo, tako, da ne bo imel noben izdelovalec orgelj pristopa v notranjost te omare, dokler bom jaz živ, zato, da se ne bodo odkrivala tajnosti mehanizma na mojo škodo, posebno svojstva gori omenjenih skupnih potezalnic in piščali, v prvi vrsti onih za neobičajne glasove, ako naj še nadalje izvršujem to obrt v prid cerkvam.⁴²

---

41 Na tem mestu ima Križman na misli samo nove registre manuala. Prim. gori, str. 119.

42 To vse razvija Križman v svojem spisu *Systema reformationis*, itd., ki se hrani v arhivu ljubljanskega stolnega kapiteljna, Fasc, 235. – Iz tega sem podal vsebino izčrpno v bistvenih delih, izpustil pa sem obrazložbe, ki jih nahajamo skoraj za vsakim oddelkom, tu v večji, tam v manjši meri; tudi na obširnosti latinskega sloga sem se oziral čim je bilo najmanj mogoče. Zdi se mi, da je bilo to postopanje z ozirom na smoter, ki ga zaslednje ta oris, pravilno. Kajti tu ne gre za ljubljanske stolnične orglje, ampak za Križmana in njegova načela, ki jih odseva ta načrt. – Iz obeh spisov je jasno, da je postopal naš

Kako se je odločil stolni kapitelj, dosedaj ne vemo, ter se ni posrečilo najti spis, ki bi poročal o tej zadevi. Da je obravnaval to vprašanje, o tem ne more biti nikakega dvoma; druga stvar pa je, da-li so o teh obravnavah vodili tudi pismen protokol. Vendar se zdi, da je imel stolni kapitelj svoje razloge za to, da je preustroj stolničnih orgelj pospeševal po moči. Zato je izročil delo Križmanu kmalu potem; ko je ta predložil strokovno mnenje o starih (Janečkovih) orgljah in svoj načrt za njihov preustroj.

Verjetno je, da je sklenil s Križmanom tudi pogodbo, že zato, ker je bila mojstrova ponudba neobičajno ugodna⁴³ in je nudila naročniku posebne prednosti. Te pogodbe pa dosedaj ni bilo najti. Gotovo je pa, da je Križman delal in pripravljaval sestavne dele (sapnike, piščali itd.) v Vipavi, leta 1762., to pa vsaj že meseca februarja. Ne moremo sicer določiti do pičice natančno, kateri dan je začel. Ohranjeni sta pa dve pismi, ki jih je pisal tedanjemu generalnemu vikarju, dr. Karolu Peru iz Vipave v Ljubljano, proseč ga

---

mojster i pri presojevanju Janečkovih orgelj i pri novem načrtu skrajno sigurno, sistematično, strokovnjaško, temeljito, ozirno, vestno, varčno in izčrpno. To ga znači. – Bil ja seveda dete svoje dobe, prepojen tedanje kulture, stremeč po njenih najvišjih smotrih. Mi te vedre kulture nimamo več. Ako bi začenjali raz naše moderno stališče pikolovsko ocenjevati njegov načrt in ga »velikopotezno« popravljati, bi razgalili sami sebe in pokazali, da si domišljujemo, da plavamo visoko nad njim v nebesnih višinah, dočim nam njegovi spisi svedočijo, da je bil mož – v smislu tedanje kulture – zdrav realist; naše poprave se morajo zdeti slabo brleče leščebe pred kresom Križmanovega znanja, kot šibke šibice ob deblu njegove močne in uravnane smernosti. Da pokažem jasnost njegovih načel, višino umetniškega čuta, kremenitost in čistost značaja, nedosegljive usposobljenosti v njegovi stroki, sem se pomudil pri teh dveh spisih, ki utegneta biti edina nam ohranjena umetniška dokumenta tega veleuma. – Študije o Križmanu nadaljujem in podam poznejše na širši podlagi popolnejši životopis. Medtem tvori ponovno naveden i Smrekarjeva »Spomenica« o ljubljanskih stolnih orgljah dobro dopolnilo temu orisu.

43 Prim. Sv. Cecilija, 1927, str. 121.

denarne zaloge ali predujema. Prvo teh dveh pisem je pisano dné 22. marca, 1762. V njem poroča Križman, da dela pridno (insudans) že sedmi teden z osmimi obrtniki.⁴⁴ Dné 22. marca l. 1762. je bil torek; ako gremo torej za polnih 6 tednov (42 dni) nazaj, pridemo vsaj do dné 8. februarja kot začetka dela. Mogoče je pa tudi, da je začel že pred 8. februarjem, morebiti v ponedeljek, dné 7. februarja.

Namen Križmanovemu pismu je bil, dobiti razpoložnine, ki mu je je začelo primanjkovati. V tem pogledu ta njegova pismena prošnja ni prva, ker izrečno pravi, da prosi p o n o v n o za 200 gld.⁴⁵ Pozneje bomo navedli drug sličen slučaj takega izplačevanja v predujemnih obrokih. Vidi se iz tega, da Križman ni imel obratnega kapitala na razpolago. .

V tem istem pismu (z dné 22. III. l. 1762.) govori Križman tudi o t e r m i n u dovršitve in izraža bojazen, da bo gotov najbrže nekoliko pozneje, nego je mislil; nadeja se pa, da bo sredi meseca junija z orglami vred v Ljubljani. .

Drugo ohranjeno pismo je tudi iz Vipave, z dné 25. junija, 1762. leta. Tudi v tem pismu zahteva zopet denarja, zadnjih 100 gold. za poslednje stroške. Pravi da je porabil za orglje tudi že vse svoje prihranke prejšnjih let, vkolikor jih je bilo mogoče iztirjati. Isto pismo govori tudi o dovršitvi sestavnih delov v Vipavi. Križman misli, da dospè okoli srede meseca julija, ali vsaj ne dokaj pozneje v Ljubljano z dvema vozovoma, naloženima s piščalmi in drugimi deli orgelj; dva voza pa pošlje že prej, takoj, ko se ustali vreme.

Da-li mu je uspelo priti v Ljubljano okoli srede julija l. 1762. ali ne, nam ni znano. Pa vzemimo, da je to bilo mogoče, tedaj je rabil za izdelovanje novih in za popravljanje

44 Izvirnik: »septimam iam hebdomadam cum octonis fabris insudans ...« Pod besedo »faber« ni umeti samo mizar, ali livar, ali kovač, ampak »obrtnik« sploh, ker je moral Križman delati z vsemi hkrati.

45 Izvirnik: »... humillime rogo, ut (D. V.) mihi rursum 209 flor. suppeditare in antecessum dignetur«. Kapiteljski arhiv v Ljubljani, Fasc. 235 (6).

starih piščal, za prirejanje potezalnic in drugih delov dobo polšestih do šestih mesecev. Predno pa je začel delati v Vipavi, je moral orglje v Ljubljani demontirati. Kajti vzel je s seboj v Vipavo vse piščali, sapnike in mehove, da popravi, kar je bilo porabnega in izloči neporabne dele in jih nadomesti z novimi. V svojem pismu z dné 25. junija l. 1762. piše namreč generalnemu vikarju, da si želi na licu mesta (= v Vipavi) prilike, da porabi ali proda, kar mu je ostalo od tedanjih (t. j. Janečkovih) orgelj; kajti – tako izvaja v nastopnem stavku – izvzemši omare, mehove in del piščal bo vse novo. Iz tega sledi torej l. da je hotel tudi ostanke spraviti v denar, da ne gredo v nič in da jih ni treba prevažati nazaj v Ljubljano, a 2. da je pač obveljal načrt Križmanov glede preustroja orgelj: razen omar, mehov in nekaterih spremenov je bilo vse novo, kakor omenja to že njegov »Systema reformationis«.⁴⁶

Koliko časa je Križman potreboval za demontiranje Janečkovih orgelj, ni znano; vsekako je moralo iti to delo brzo od rok. Kajti med datumom priporočilnega pisma, ki je je pisal ribniški arhidiakon Waiz dné 20 oktobra, l. 1761. in med 8. februarjem l. 1762. imamo samo 2 meseca in 28 dni in v tem roku je Križman podal stolnemu kapiteljnu svojo oceno starih (Janečkovih) orgelj in svoj nasvet, kako naj se preustrojijo, stolni kapitelj je razpravljal o Križmanovih spisih in zavzel svoje stališče v tej zadevi, je izročil našemu mojstru delo in Križman je takoj začel s tem, da je orglje demontiral, prepeljal njihove sestavne dele v Vipavo in tamkaj takoj zastavil z delom. Tudi ves načrt je moral izdelati – to pa seveda šele potem, ko se je bil stolni kapitelj končnoveljavno odločil, kaj sprejme in kaj morebiti ne. Na kratko dobo dveh mesecov in 28 dni dosti odločilnih dejstev, kar dokazuje, da je bilo stolnemu kapiteljnu mnogo na tem, da se delo kmalu izvrši.

Ko je imel vse sestavne dele v Ljubljani, je bilo treba orglje tudi postaviti. Koliko časa je potreboval Križman za to delo,

⁴⁶ Prim. Sv Cecilija, 1927, str. 120 nsl.

o tem ni dosedaj nikakega sporočila. Najbrže ni imel toliko pomoči, kakor v Vipavi in delo je potrebovalo najbrže ves ostali poletni in jesenski čas, domnevno do meseca decembra, tako da so zapele preusfrojene orglje vsaj o patrociniju sv. Nikolaja, četudi so se malenkosti izpopolnile tudi še pozneje. Vsekako je Križman ostal še v Ljubljani, kakor bomo čuli.

Zakaj pa je delal baš v Vipavi? To je vendar vprašanje, ki je vredno, da nekoliko razmišljamo o njem; kajti da bi bil imel v Ljubljani na razpolago i delavnico i strokovno osebje raznih obrtniških panog – in to v večji meri nego v Vipavi – o tem ne more biti nikakega dvoma;

Prvi razlog je bil za Križmana pač ta, da je bil doma v vipavski dolini (Rihenberg leži ob Vipavščici in je oddaljen ok. 15 km od trga Vipave), in tam je imel pač tudi še sorodnike. In blizu Vipave, samo eno uro oddaljena, je vas Št. Vid pri Vipavi, kjer je bila Križmanova prva dušobrižna postojanka kakor smo ugotovili.⁴⁷ Kraji so mu bili torej podrobno znani; m o r e b i t i je imel celo kako posestvo tamkaj. Da-li je delal res prav v trgu, osebno nisem povse prepričan. Običajna ljudska govorica je označevala – in označuje še danes – z imenom »Vipava« vso dolino, ne samo trg. Datiranje Križmanovih pisem z »Wipaci 22. Martii 1762.« – ali »Wipaci die 25. Iunii 1762.« nikakor ne zahteva nujno razlage, da sta pisani v trgu samem, ampak na Vipavskem sploh. Edino, kar bi podpiralo naziranje, da je Križman delal v trgu samem, bi bilo upoštevanje verjetnosti, da je imel tam več stalnih obrtnikov na razpolago.

Drugi razlog za preselitev v Vipavo je bil pač ta, da je bilo tam ceneje i življenje i delavska sila. To bi utegnilo biti v zvezi s pogodbo, ki jo je sklenil kapitelj s Križmanom.

Tretji in glavni razlog je bil pa pač ta, da je hotel Križman delo izvesti izključno po svojem načrtu, in po svojih načelih ter varovati tajnosti svoje umetnosti. Ako bi

⁴⁷ Prim. Sv. Cecilija, 1926, str. 172.

bil delal v Ljubljani, bi bili njegovi tekmeči nedvomno izvedeli po ovinkih, kaj dela in kako, dočim so preprosti vipavski obrtniki izvajali njegove načrte, ne znajoč, kaj tiči za njimi. Ti mu niso bili nevarni, dočim bi ljubljanski konkurenti gotovo izvedeli njegove tajnosti in bi tedaj ključavnica na orgljah ne bila pomagala prav nič ter bi skrbno hranjenje ključa bilo odveč.

Orglje, ki jih je prenovil Križman, so torej koncem l. 1762. vršile svojo nalogo. Ne vemo, da-li je stolni kapitelj pristal na vse poedinosti Križmanovega prenovitvenega sistema, ali je posameznosti predrugačil. Ako je kaj izpremenil, gotovo ni bilo bistveno.

Med prenavljanjem so služile male orglje na stranskem koru (nad prižnico) liturgičnim zahtevam. Verjetno je, da je stolni kapitelj želel, da dobi katedralka čim preje dostojne orglje in zato zahteval, da se delo hitro vrši.

Križmanove orglje so v 19. stoletju ponovno popravljali in tudi bistveno prenavljali. V dobi od l. 1800. do 1868. je potrošil stolni kapitelj v to svrhu 11000 gold. Kakšne vrste so bile te poprave in preuredbe, tega žal ne vemo; gotovo pa je, da samo uglasševanje in mala popravila niso zahtevala take vsote.⁴⁸

Okoli l. 1828.– 1830. je popravljajal Križmanove orglje v Ljubljani stalno bivajoči graditelj orgelj Ivan K u n a t (ali Kunert). Ta je pač izmenjal Križmanove, odnosno Janečkove mehove in jih nadomestil z novimi po Markussenovem sistemu na dva zaboja.⁴⁹ Ko je namreč Goršič l. 1867. mehove zopet obnovil, je odstranil Markussenov sistem na zaboja in ga nadomestil z mehovi na nabiralnike⁵⁰ po franco-

48 Prim. »Cerkveni Glasbenik«, 1906, str. 25 nsl.

49 Gledé bistva tega sistema (Kastenbälge, Kastengebläse) gl. n. pr. J.J. Seidel-Kothe: Die Orgel u. ihr Bau, 4. izd. (1887) str. 24. – W. E. Ehrenhofer, Taschenbuch des Orgelbau-Revisors, 1909, str. 93.

50 O teh mehovih (Magazinbälge) gl. J.J. Seidel-Kothe, 1. c. str. 27 nsl. in W.E. Ehrenhofer, 1. c. str. 91. – H. Schmidt, Die Orgel unserer Zeit. 1901, str. 19 nsl.

skem sistemu. Mehovi na dva zaboja niso mogli biti niti Janečkovi niti Križmanovi, ker tedaj niso bili še znani, ampak jih je Markussen, graditelj orgelj v Apenradi (Schleswig), izumil šele l. 1819. Pred Gorsičem je popravljaj stolnične orglje pač tudi Ferd. Malahovski med leti 1859. in 1860. A mehov na zaboja gotovo ni postavil v orglje, l. zatô, ker sploh ni bil toliko napreden; 2. ker je bil Markussenov sistem tedaj že precej opuščjen in 3. ker bi stolni kapitelj 7 – 8 let starega mehovja ne bil dal nadomestiti z novim.

Slika 11 Reprodukciija fotografije stolnih orgelj iz okrog leta 1908, ko so bile v omarah orgle Johanna Gottfrieda Kunatha z dodatki Ferdinanda Malahovskega.

Skratka ostaja nam edina možnosta domneve da je te mehove na dva zaboja izvršil Iv. Kunat.

Ferdo Malahovski preustrojil je orglje med l. 1859 –1860. Vstavil je 10 novih spremenov s katerimi je nadomestil deloma nekaj starih. Smoter je bil, da dobe orglje močnejši glas. Izločil je nedvomno več stranskih glasov in postavil na njihovo mesto dokaj več 8' glasov. Da je imela Križmanova dispozicija presenetljivo malo tovrstnih registrov, smo ome-

nili že zgoraj. To samo na sebi ne bi bilo napačno, da je bilo le dobro izvedeno. A preustroj se Malahovskemu ni posrečil. V pedalu je dal orgljam dve pozavni, eno na 32', drugo na 16'. Obe sta bili napram glavnemu manualu veliko premočniji. Vkoliko zadeva krivda Malahovskega, vkoliko pa naročnika, ki je nedvomno silil na to, da se ojači glas inštrumenta, nočemo razglablјati; a strokovni mojster bi bil moral najti pravo pot, da ugotovi potrebi časa na eni, a umetniškemu ravnovesju na drugi strani. L. 1860. je nastala tudi sedanja srednja omara in je nadomestila staro Križmanovo, ki je bila dokaj manjša. Do l. 1860. sta prevladovali po velikosti obe stranski omari, od tedaj leži glavni akcent estetskega učinkovanja na srednji omari, ki je postala potrebna vsled pomnožitve spremenov.

Ker je bil učinek obeh pozavn preveč neugoden, je cerkvena uprava izročila popravo tega nedostatka graditelju orgelj Franu Goršiču. Ta je odstranil 32' pozavno, a drugo 16' je obdržal, vendar jo je pousnjil pod jeziki; ostala je v rabi do l. 1912, ko je dobila stolnica ljubljanska nove orglje.⁵¹

Iz tega orisa je razvidno, da so doživele l. 1762. enotno zasnovane in ustrojene stolnične orglje dokaj metamorfoz, ki jim niso bile vedno v prid. Ko se je začela ponavljati zahteva, da dôbi stolnica primerne nove orglje, je l. 1906. preiskala stare Janeček-Križman-Kunat-Malahovski-Goršičeve orglje posebna komisija. Ugotovila je 34 pojočih registrov, med katerimi jih je bilo 13 po 8'. Dispozicija je bila tedaj ta-le:⁵²

I. manual.

1. Principal 8'
2. Bordun (krit) 16'
3. Bordun 8'
4. Gamba 8'
5. Salicional 8'
6. Dulkan (diskant) 8'

51 Prim. Cerkv. Glasbenik, 1906, str. 25 nsl. (Smrekarjevo razpravo: Spomenica itd.).

52 Glej Cerkveni Glasbenik, 1906, str. 2.

7. Octava forte 4'
8. Spitzflöte 4'
9. Orchesterflöte 4'
10. Waldflöte 4'
11. Nasart 2 2/3'
12. Superoctave 2'
13. Mixtura (trojna)
14. Mixtura (trojna)

II. manual.

15. Principal 8'
16. Viola Gamba 8'
17. Salicional 8'
18. Vox humana 8'
19. Corno inglese (lab.) 8'
20. Octava forte 4'
21. Octava piano 4'
22. Viola d' amore 4'
23. Flauto traverso 4'
24. Superoctave (prvotno 2 vrsti) 2'

Pedal.

25. Untersatz (odprt) 32'
26. Principalbass 16'
27. Violon 16'
28. Gambenbass 16'
29. Posavne 16'
30. Quintbass 10 2/3'
31. Principalbass 8'
32. Octavbass 8'
33. Octavbass 8'
34. Superoctavbass 4'

Od Križmanove dispozicije je torej – domnevno – ostalo do l. 1906. samo še 12 registrov in ti so deloma prekrščeni, nekateri morebiti tudi preustrojeni. Od gori navedene dispozicije so iz Križmanovih orgelj št. 2, 7, 11, 15, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 31 in 34; znabiti da je v miksturah bilo tudi še

nekaj piščal iz starega instrumenta. – Vsekako pa se vidi, da je težila novejša doba za povišanjem števila 8' registrov.

L. 1912. je Ivan Milavec postavil nove orglje z 52 pojočimi spremeni; med temi je 24 osemčveljskih registrov.

Slika 12 Napisna tablica na Milavčevem igralniku. (jd)

Ostale pa so stare omare zaradi svoje slogovne vnanjosti in krasnega tektoničnega ustroja kakor tudi zaradi lepe ornamentike, ki izpopolnjuje lepi slogovni akord v notranjščini naše katedrale, tako, da še vedno živo spominjajo na Križmana in na njegovega predhodnika Janečka, oziroma na dobo od 1732.–1860. leta.

C. Nove orglje za uršulinsko cerkev v Ljubljani.

S preureditvijo stolničnih orgelj je Križman dosegel, kar je želel: s l o v e s dobrega graditelja orgelj. To se je takoj izražalo v tem, da je dobil nova naročila.

Prvo delo je dobil v Ljubljani. Uršulinska cerkev, dozidana l. 1747., ni imela še orgelj. Svečano bogoslužje se je vršilo ob spremljevanju raznih glasbil. Sodelovali so običajno deželni trobentači ali pa filharmonična družba. Ko so l. 1727. praznovali pravniki svojega zavetnika sv. Ivona, so prosili, da bi nune muzicirale; to je prednica odklonila z motivacijo, da noče oškodovati deželnih trobentačev.⁵³

⁵³ Gedenkblatt zur 200-jährigen Jubelfeier des Ursulinenklosters in Laibach. 1902., str. 35. Prim. tudi str. 33 in 49.

Slika 13 Kongresni trg z uršulinsko cerkvijo leta 1845, ko so v njej še igrale Križmanove orgle. (Illustrierte Zeitung Leipzig, 24. Mai 1845)

Potrebo orgelj so redovnice morale čutiti živo, ker so jih naročile baš v dobi najhujših denarnih stisk.⁵⁴ Izrabile so pa ugodno priliko, ki jim je omogočila nabavo orgelj pod dobrimi pogoji, tako, da so dobile glasbilo ceneje, nego bi je naredil kak drug graditelj orgelj.

Podrobnosti niso znane dosedaj, vendar je upati, da se dobé tudi načrti in pogodba. Samostanska kronika ima o teh orgljah ta-le vpisek :

»1763 ist für unsere Kirche eine neue Orgel gemacht worden, welche das erstemal in der hl. Christnacht produciert (wurde). Der Orgelmeister war ein Geistlicher, mit Namen Herr Franz Xav. Crisman, deme man im barem Geld gegeben 1400, a parte die Kost, Régalien und Arzneien nebst anderen Unkosten, Unterhaltung der Gesellen Arbeiten und hierzugeschafftem Holz, also dass eine Summe für die Orgel in allem betragen 2000 fl. T. W«. To je vse.⁵⁵

54 L. c str. 41 nsl.

55 Preč. gospej M. Eleonori Hudovernik, hišni prefektinji in

Iz tega vpiska sledi torej, da je l. 1763. Križman zgradil orglje za nunsko cerkev, da so bile gotove meseca decembra označenega leta in da so stale 2000 goldinarjev nemške veljave (T. W. = Teutscher Währung). O dispoziciji glasbila ne izvemo žal ničesar.

Nekoliko nas odškoduje dejstvo, da so nam te orglje ohranjene, dasi v zelo reducirani obliki. Ko so bile služile 43 let, je prišla 3. francoska invazija l. 1809. V cerkvi so imeli seno in preprosti vojaki niso postopali zelo ozirno z umetniki; pohabili so sohe svetnikov in razdejali lepe Križmanove orglje, ki so tedaj imele še prvotni ustroj s 24 spremeni.⁵⁶ Kdo jih je popravil in kako, dosedaj nisem mogel izslediti; morebiti J. G. Kunat. Pozneje jih je preurejal Ferd. Malahovski. Ta je odstranil registre jezičnikov in jih nadomestil z novimi: Viola d'amore 4' – Gamba 8" in Vox humana 8'. L. 1891. so nadomestili Križmanove orglje z novimi, ki jih je zgradil Fr. Goršič; te imajo 30 pojočih spremenov.⁵⁷

Stare (Križmanove) orglje so kupili tuniški župljani. Vpisek v kroniki uršulinskega samostana veli: »1891. wurde die Orgel für Tunjice bei Stein um dem Preis von 450 fl. verkauft«. ⁵⁸ Vso zadevo sta vodila † J. Čenčič, učitelj in organist v Kamniku ter Iv. Grkman, takrat organist v Tunicah. Postavil jih je Fr. Goršič. A na tuniškem koru ni bilo prostora za 24-spremski inštrument. Goršič ga je moral reducirati, to pa v izdatni meri: izločil je 14 registrov; katere, tega ne vemo, ker ne poznamo vse Križmanove dispozicije. Omaro je moral znižati in zožiti. Pozneje pa je dodal Peter Rojc drugi manual s tremi spremeni: Salicional 4' – Flavta 4' in

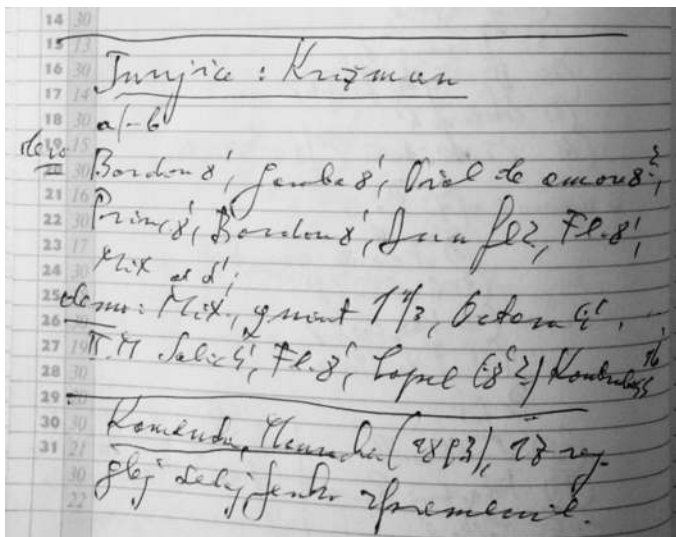
---

glasbeni umetnici, izrekam najiskrenejšo zahvalo, da se je potrudila in pregledala samostansko kroniko ter mi sporočila gori priobčeni izpisek.

56 Gedenkblatt (itd.), str. 50.

57 Cerkvni Glasbenik, 1891., str. 81 nsl.

58 Izvirno poročilo preč. gospe M. Eleonore H u d o v e r n i k (iz arhiva),

Slika 14 List v Beležki Huberta Berganta.
 (Pokrajinski arhiv Nova Gorica, SI_PANG/0873)

Slika 15 Notranjost orgel v Tunjicah leta 2011. (jd)

Kopel 8'.⁵⁹ Od Križmanovih orgelj je torej ostal le še podpolovični del registrov.

Sedanja dispozicija obsega te-le spremene:⁶⁰

⁵⁹ Poročilo č. g. župnika tuniškega, Jakoba Razborška, kateremu izrekam za trud in izkazano uslugo najudanejšo zahvalo

⁶⁰ Dispozicijo mi je dal na uporabo ravnatelj stolnega zbora, Č. g. St. Premrl; prisrčno hvalo!

I. manual.

1. Principal 8'
2. Gamba 8'
3. Vox humana 8'
4. Burdon 8'
5. Prestant 8'
6. Viola d' amore 4'
7. Octava 4'
8. Mixtur –
9. Quint (2 2/3')

II. manual.

10. Copel 8'
11. Salicional 4'
12. Flauto 4'

Pedal.

13. Subbass 16'

Od teh spremenov so trije (št. 2, 4, 6) Malahovskijevi, a vsi trije II. manuala (št. 10, 11, 12) Rojčevi, tako da imamo danes, po 164 letih, ohranjenih samo še s e d e m Križmanovih registrov v nekdanjih uršulinskih, sedaj tuniških orgljah (št. 1, 3, 5, 7, 8, 9, 13).

Tudi zunanjščina je močno predelana. Čuli smo, da so vojaki l. 1809. razbili orglje v uršulinski cerkvi. Ko so jih popravili, so morali tudi omaro prenoviti – ali jo celo nadomestiti z drugo; tako najbrže tudi omara ni več Križmanova, ampak že iz 19. stoletja. Morebiti so porabili tudi stare dele, vsekako pa so omaro pre naredili – vsaj na zunaj – po takrat merodajnem okusu; konservator dr. Fran S t e l è omenja te orglje v svojem popisu umetniških spomenikov okraja Kamnik in ugotavlja na omari klasicistično ornamentiko ter uvršča orglje v prvo polovico 19. stoletja.⁶¹

Križman je s tem delom izpolnil pač vse mesece l. 1763. To smemo sklepati iz poročila samostanske kronike, ki ugotava-

61 Priloga Zborniku za umetnostno zgodovino, str. 140.

Slika 16 Pročelje orgel v Tunjicah leta 2011. (jd)

vlja, da so rabili nove orglje prvokrat v božični noči omenjenega leta. Mojster je delal najbrže z manjšim aparatom, nego pri gradnji stolničnih orgelj, ker se tu pri uršulinkah ni tako mudilo, kakor tam.

D. Nove orglje za frančiškansko cerkev v Novem Mestu.*

Četrto delo Križmanovo so bile nove orglje za frančiškansko cerkev v Novem Mestu. Tako sporoča stara tradicija. Mislim in sem – za svojo osebo – popolnoma uverjen, da ji topot smemo zaupati. Arhivalnih dokazil pa ni mamo, ker je l. 1772. dal tedanji gvardijan, o. Bernard Schurg, iz strahu pred oblastnim pregledovanjem sežgati arhivalije.⁶²

62 Vrhovec, Ivan Zgodovina Novega Mesta, Ljubljana, 1891. str. V.

* Kasnejše raziskave so pokazale, da orgle pri fančiškanih v Novem Mestu, ki so zdaj deloma ohranjene postavljene v župnijski cerkvi v Velikih Brusnicah, niso Križmanove. Orglar je v sapnico prilepil rokopisno nalepko: »Joannes Georgius Eißl Burger und Orgel Macher in läbach 1764.«

Za naziranje, da so bile te orglje, ki jih obravnavamo, Križmanove, imamo pa dobre razloge. Razen stare tradicije so še ti-le.

1. Orglje so narejene – glasom kronograma – l. 1764. Imajo namreč nastopni natpis:

Magno Deo aC IesV ChrIsto.
orbIs saLVatorI.

Nastale so torej prav v dobi, ko je zaslovelo pri nas Križmanovo ime.

2. V tej dobi ni bilo na Kranjskem nobenega dobrega graditelja orgelj; Joh. Mich. Steinhof er je bil takrat že umrl, dva druga, Jos. Al. Kutschera in Joh. Georg Eysel nastopata pa šele pozneje (v letih ok. 1770 nadalje); prvi od njiju je postal ljubljanski meščan l. 1782., drugi leto kasneje.⁶³ Ker je pa zaslovel Fr. Ks. Križman in je bil celo duhovnik, se ta razlog še potencira na veliko verjetnost, da so mu osobito samostani radi izročali delo njegove stroke. Tudi ako bi bila Kutschera in Eysel pomembnejša mojstra, ostane še vedno večja verjetnost, da je dobival v samostanskih cerkvah delo duhovnik Križman, ne samo zato, ker je nudil dobro delo, ampak tudi zato, ker je delal ceneje.

3. Orglje frančiškanske cerkve v Novem Mestu so slovele po lepi ubranosti. Spet dokazano dejstvo, ki kaže na Križmana.

4. O njihovi dispoziciji sicer nismo poučeni, a v splošnih obrisih se da ugotoviti, da so imele 20 spremenov. L. 1866. so prenovili samostansko cerkev. To je bil povod, da nam je zapustil samostanski kronist – ta je bil tedaj znani o. Rafael Klemenčič – malo beležko tudi o orgljah, ki so jih takrat zopet nekoliko preustrojili; glasi se: »die Orgel ist mit einigen Registern neu versehen worden: 3 alte Register hatte man abgeschafft und an ihre Stelle 9 (neue) gemacht; somit

⁶³ Prim. Premrl St. Nekoliko statistike o orgljah v ljubljanski škofiji. Cerkv.Glasb. 1918., str. 27.

hat die Orgel im ganzen mehrere Register, als zuvor, gegenwärtig 26 Register mit 9767 Tönen. Die Orgel war bezüglich der Töne von jeher in Renommee, dass sie jetzt noch besser ist, kannst dich, lieber Leser, überzeugen; gehe nur fleissig zu den Ämtern, und du wirst sie hören. Die zwei Orgeklasten an der Mauer sind heuer (to je bilo l. 1866.) entstanden und enthalten 36 ganz neue 16 füssige Pfeifen, 12 alte, kleine, die früher in den grossen Kasten stand en«. ⁶⁴

Iz teh vrstic posnemamo, da niso bile frančiškanske orglje l. 1866. več take, kakor l. 1764. Samostanski kronist ugotavlja, da so vedno slovele po svojem lepem glasu, a pripominja, da so postale po preustroju l. 1866. še boljše. Tri prvotne spremene so izločili in jih nadomestili z novimi; razen tega pa so dodali še 6 novih, katerih pred ni bilo v orgljah. Po tem takem so dobile te orglje 6 popolnoma novih registrov več, nego so jih imele pred; torej jih je moralo biti prvotno dvajset. K kronikalnemu poročilu samemu je pa pripomniti, da se je urinila tam bistvena pomota: da bi imele orglje s 26 registri 9767 tonov ali piščal, je absolutno izključeno; to pa tem bolj, ker stare orglje niso bile tako obsežne, kakor današnje; število piščal je bilo – in jih moralo biti – približno samo 1/9 navedenega števila (torej ok. 1085). Ugibati, kako je nastala napaka, bilo bi brezplodno. Morebiti so bile orglje tako skromne, da so imele samo 976 piščal.

Najbrže je šlo pozneje za sonornost orgelj, ki so jo hoteli doseči z večjim številom osemčveljskih glasov, kar smo opazali že pri stolničnih orgljah. Delo je izvršil domnevno F. Malahovski, ki je bil tedaj na glasu kot dober mojster.

5. L. 1891. so doslužile te prenarejene orglje in samostanska cerkev je dobila nov inštrument iz delavnice našega dičnega Frana Goršiča. ⁶⁵ Obrabljene stare orglje pa so dobile kupca. V bližnjih Brusnicah so imeli slabe orglje, ki

⁶⁴ Rokopis samostanske kronike, tom. IV., str. 125. – Iskreno zahvalo izrekam preč. g. gvardijanu, o. Dominiku Naberniku, ki mi je omogočil, da sem dobil vpogled v omenjeno kroniko.

⁶⁵ Premrl. St., Nekoliko statistike i.t.d., Cerkv. Glasb., 1919., Str. 8.

niso hotele funkcionirati vzlic temu, da jih je l. 1878. predelal Franc Goršič. Brusničanje so porabili priliko in kupili stare orglje od oo. frančiškanov; zdele so se jim še vendar porabnejše, nego njihove stare. Za samostansko cerkev v mestu niso bile več, ker je odpovedovala vrsta registrov, za Brusnice pa so se dale prirediti, ker so se mogli odbrati porabni spremeni in popraviti nedostatki pri osnovnih glasovih.

Ta zadeva se pa ni rešila posebno srečno, ker so izročili preuredbo in premestitev kupljenih orgelj domačinu Mateju Sašku, samouku, ki ni bil kos tej nalogi.⁶⁶ Pozneje jih je uravnal baje neki Meglen iz Ljubljane.⁶⁷

L. 1923. je te orglje osnažil in uglasil Fr. Jenko; naredil je tudi popolnoma nov meh. To zadnje popravilo je veljalo samo nameri, da funkcionira to, kar je v sedanjih orgljah; kakih izprememb v dispoziciji Jenko ni izvršil. Orglje so torej v tistem stanu gledé spremenov, v katerem jih je pustil Fr. Goršič v samostanski cerkvi l. 1878. Kajti tudi Sašek in Meglen (Mehle?) nista dodajala novih glasov, oz. novih spremenov. V tem stanu pojô stare, bivše samostanske orglje še danes v Brusnicah, delo, ki je v svoji izvorni (a pozneje modificirani) obliki skoraj gotovo prišlo iz rok našega slovitga Križmana, dasi tega dosedaj ni moč dokazati z arhivalnimi viri, ker jih pogrešamo.

Sedanja dispozicija je taka-le:*

I. manual

1. Principal 8'

66 M. Sašek je rojen na Ratežu, št. 5 (župnija Brusnice), l. 1837., a umrl v Velikih Brusnicah, l. 1906. – Delal je tudi nove orglje.

67 Poročilo vlč. gospoda Ivan Seseka, župnika v Brusnicah; za ves trud in ponovne dopise, mu izrekam najiskrenejšo zahvalo! Žal, da o tej zadevi ni uradnih zapiskov. G. župnik je vse to poizvedel od faranov, ki se še dobro spominjajo te premestitve. – Kar tiče omenjenega Meglena, slutim, da bi eventuelno mogel biti to Jos. Mehle, ki je bil Malahovskijev pomočnik v Ljubljani, zadnja leta pa cerkovnik na Železnici (podružnici župnije Škocijan p. Turjaku). – Prim. St. Premrl v Cerkv. Glasbeniku, 1918., str. 72.

2. Vox humana 8'
3. Bordunalflöte 8'
4. Flauta major 8'
5. Viola di Gamba 8'
6. Flauta Viola 4'
7. Flauta minor
8. Octava 4'
9. Gemshorn 4'
10. Superoctava 2'
11. Mixtur, 3 fach
12. Mixtur, 2 fach

II. manual.

13. Pileata 8'
14. Salicional 8'
15. Geigenprincipal 4'
16. Offenflöte 4'

Pedal.

17. Principalbass 16'
18. Contrabas 16'
19. Posaune 16'
20. Octavbass 8'

Od teh spremenov je še danes nad polovico starih; tako v l. manualu št. 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10–12; v 2. manualu št. 13 (nedvomno pokriti bordun; ime »pileata« ni več v rabi), a v pedalu št. 18 in 19, torej 12 starih in 8 novih, t. j. 3/5 izvirnih, 2/5 poznejših spremenov.

Omara je še pristna, napis še lahko čitljiv. – Poudarjal sem ponovno, da nimamo dosedaj arhivalnih ali drugih tem enakovrednih dokazil za domnevo, da je to delo Križmanovo. Ampak stara tradicija je morala imeti kak podstav; ustna izročila, ki so navezana na izvestna imena, ne nastajajo tja v

---

* Po rekonstrukciji in restavriranju leta 1994 je dispozicija nekoliko drugačna, kot jo navaja Mantuani.

en dan. V našem slučaju bi to bilo tem manj mogoče, ker mojster Križman do druge polovice 19. stoletja sploh ni bil znan kot veliki graditelj orgelj in se nihče ni brigal zanj. Na Gornjem Avstrijskem je zaslovelo njegovo ime tedaj, ko so prvokrat preurejali orglje v Št. Florianu (1. 1838.), a ponovno, ko jih je l. 1872. preustrojil M. Mauracher. Od tam šele se je raznesel sloves našega rojaka tudi k nam na jug; tu živi sedaj, a samo vtoliko, da služi kod opora narodnemu ponosu. Kaj pa je Križman storil in kako si je zaslužil to slavo – o tem pri nas niso še kaj prida razmišljati. Zato je izključeno, da bi bili že v 18. in začetku 19. stoletja arhivalno dognali graditelja teh orgelj. Dokler torej nimamo arhivalnih protidokazov, moramo pač verjeti – oprti na gori navedene razloge – stari tradiciji in smatrati sedanje brusniške – prej frančiškanske – orglje umotvorom mojstra Križmana..

Ker nočem, da bi se zdelo, da se ogibam kaki težavi, omenjam še verzijo, ki trdi »da je zgradil te orglje za frančiškansko cerkev v Novem Mestu« nekimi mojster iz kamniške okolice«. Odkodi ta trditev izhaja, ni znano – najbrže je nastopila svojo pot v svet iz Brusnic. Pa je nedvomno brez podlage.

Graditelja orgelj iz kamniške okolice v dobi ok. l. 1764. ne poznamo nobenega. V Kamniku samem je bil rojen Peter Rumpel in je živel od l. 1787. do 1861. Pred l. 1820. torej ni mogel delati samostojno; njegove najstarejše orglje so iz l. 1822. (ohranjene). Ta edini kamniški rojak torej ne pride v poštev, že iz najenostavnejših kronoloških razlogov. Verzija je najbrže nastala tem potom, da je nekdo, ki ni poznal razen Rumpelna nobenega starejšega mojstra, pripisal mu ugibajč tudi to delo; kajti Rumpel je bil v prejšnjih letih precej znan in spoštovan, posebno na Kranjskem. Ta domneva, izrečena pred še bolj neveščimi ljudmi, se je nekoliko razširila in – postala verzija brez pomena. .

S tem bi bilo izčrpano število orgelj, ki jih je postavil Križman na Kranjskem. Da-li je delal tudi po drugih pokrajinah, kjer so naseljeni Slovenci, dosedaj ni znano, pa tudi ni verjetno. Kajti Goriška, ožja domovina Križmanova, je bila takrat interesno področje Nakićevo in teh krogov naš mojster ni motil s svojo konkurenco. Morebiti je izvedel kaka obsežnejša popravila, s katerimi si je pridobil prvo zaupanje, a da bi bil konkurenciral svojega mojstra, na to najbrže ni mislil. Kakor bomo videli v nadaljni razpravi, se je pomikal Križman iz bivše Kranjske proti severoiztoku in je delal pretežno v Gornji Avstriji in na Štajerskem; tudi na Dunaju je prodril s svojo umetnostjo. Za dobo od l. 1764. do njegove smrti pa nimamo še zbranih podatkov, ki bi omogočali razporeditev posameznih njegovih del na gotova leta. Nastopna tabelica pokaže čitatelju na mah, za katera leta imamo dokazila, da je bil zaposlen in za katera leta še pogrešamo natančnejih podatkov.⁶⁸

Zaposlenost dokazana.		Nepojasnjena leta.
Novo Mesto, postavlja orgije	1764	
		1765—1769 (5 let)
Št. Florian	1770 – 1774	
Steyr	1774 – 1779	
Admont	1779? – 1782	
		1783—1784 (2 leti)
Dunaj	1785 – 1788	
		1789—1794 (6½ leta)
Rottenmann	1794 – 1795	

Iz tega pregleda je torej razvidno, da imamo iz Križmanove mojsterske dobe na razpolago še celih 13 1/2 leta, to pa v skupinah po 6 1/2, 5, in 2 leti; na to vrsto nam je razporediti 5 (ali 6) novih orgelj, ki jih je Križman zgradil za razne – pretežno večje – cerkve na Gornjem Avstrijskem, vkolikor smo izvedeli zanje dosedaj.

68 Postopal bom tako, da obravnavam po orgljah na Kranjskem najprej tiste izvenkranjske, ki so arhivalno – več ali manj – določene glede leta, ko so bile postavljene, potem pa one, pri katerih doba nastanka ni določena.

Nekatere teh umotvorov je tam postavil pač še pred l. 1770., samo da do sedaj še ne vemo niti kje, niti kdaj. V Št. Florianu imajo namreč zgodovino svojih velikih orgelj v rokopisu. Tam je tudi nastopno važno in zanimivo mesto: »Glücklicherweise fand sich auch ein Meister, welcher im Stande war, des Propstes Wünschen in vollem Umfange zu entsprechen. Franz Xav. Chrismann, ein Priester aus der Diözese Laibach, hatte in diesem Lande schon einige Proben seiner Tüchtigkeit im Orgelbau abgelegt«. Povedano je torej, da je naš mojster postavil pred šentflorianskimi orgljami že več drugih na Gornjem Avstrijskem.⁶⁹

Katerim potom je dosegel tako zaupanje in toliko ugleda prav v tej deželi, ki je bila za Slovenca te stroke vendar precej odročna, tega si danes še ne moremo tolmačiti, dasi bi bilo važno za ilustracijo naših kulturnih odnošajev v 18. stoletju in za visoko stopnjo popolnosti v tej obrti, ko je delovalo na poprišču graditeljstva cerkvenih orgelj toliko odličnih in slovitih mojstrov, s katerimi je Križman stopil v tekmo. Pri tem ne smemo pozabiti, da Križman ni imel svoje stalne delavnice in tudi stalnih delavcev ne.

Ko je prevzel novo delo, si je poiskal sobo za delavnico in tudi delavcev. Ni izključeno, da je imel dobre obrtnike v izvidu in jih je poklical na mesto svojega delovanja, tupatam iz oddaljenih krajev, kakor bomo videli.

Od tedaj, ko je bil postavil prve nove orglje v nemških pokrajinah, se ni vrnil več na slovenski jug za delom, vkolikor smo poučeni do sedaj. Vse svoje umotvore, ki jih je postavil od l. 1765. dalje, je izvršil za gornještajerske, gornje-

---

69 Preč. gosp. lateran. kanonik in arhivar kanonije pri sv. Florianu, Franz Linninger, mi je preskrbel deloma izpiske, ki jih je izgotovil lastnoročno, deloma mi je poslal celo izvirne arhivalije, zadevajoče Križmanovo bivanje v Št. Florianu in njegovo gradbo velikih, svetovno znanih orgelj. Izrekam mu najiskrenejšo, zahvalo na velikem trudu in vzgledni požrtovalnosti v prilog študijam o Križmanu.

avstrijske in dunajske cerkve. Z njegovim največjim umotvorom pa se ponša še danes Gornja Avstrija.

Vsekako so pa velike orglje samostanske cerkve v Št. Florianu p r v o dovolj jasno datirano delo – vsaj gledé začetka gradbe – za novomeškimi frančiškanskimi orgljami.

F.* Nove orglje za kanonijo St. Florian.

Kanonija St. Florian na Gornjem Avstrijskem je najlepši samostan v dednih deželah bivše avstrijske države. Zidan je po enotnem načrtu v dobi od l. 1686. do l. 1751. v baroškem slogu. V cerkvi je tudi vsa oprema v tedanjem stilu.

Prošt Matej II. G o g l (1. 1766.–1777.) je hotel dopolniti cerkveno opremo in dati svetišču orglje, ki naj bi bile največje, najpopolnejše in vzorne v vsakem pogledu. To namero je hotel izvesti brez ozira na stroške.

Iskal je graditelja orgelj daleko naokoli. Končno je prišel do našega Križmana, ki se je bil tudi na Gornjem Avstrijskem že izkazal kot posebno več in zanesljiv mojster ter užival sloves v tej deželi. Pozval ga je v St. Florian – najbrže še proti koncu 1769. leta ter mu dal nalog, da zamisli velikanske orglje, ki naj bodo – za svojo dobo seve – neobičajno razkošne v vsakem oziru. Križman je zasnoval načrt in predložil tudi troškovnik. To odseva jasno iz pogodbe, ki je ohranjena v izvirniku in je bila stipulirana na podstavu mojstrovih načrtov. Pisana je v latinščini in je bila sklenjena dné 24. f e b r u a r j a , l. 1770. med proštom Matejem Goglom z ene, a Fr. Ks. Križmanom z druge strani; obsega pa osem točk.

V p r v i se obvezuje Križman, da zgradi na v e l i k e m cerkvenem koru orglje z 32' piščalmi, to pa po lastnem načrtu in svojih obrisih. Imele bodo dva manuala: enega večjega, t. j. obsegajočega večje število spremenov, drugega manjšega ter pedal. Dopršene morajo biti v dveh letih od

* Izpad točk Č?, D in E v vseh ohranjenih zapisih kaže, da je Mantua ni pričakoval nova odkritja za čas nepojasnjenih let med 1765 in 1769.

dneva, ko je bila podpisana pogodba, torej do 24. februarja 1772. leta. Delo mora biti dobro in trpežno. Ko bo izročil dovršene orglje, mora dati tudi pismeno navodilo, kako se najprimerneje rabijo spremeniti pri igranju; ta spis mora biti lahko umljiv vsakemu graditelju orgelj in vsakemu organistu, ki bi ga določil prošt.

D r u g a točka nalaga Križmanu dolžnost, da porazdeli vsa dela smotreno in primerno in da neprestano nadzira delavce, tako da bodo orglje dograjene pravodobno. Ako bi se pa delo – proti pričakovanju – zavleklo preko dobe dveh let, mora mojster delavce vzdržavati na lastne stroške in jim dajati primerno plačo.

V t r e t j i točki se obvezuje, da bo pregledal orglje eno leto potem, ko bodo dovršene, jih preiskal in popravil nedostatke, ako bi se pojavili do tedaj.

Č e t r t a točka mu zabranjuje, da bi preko pogojenega plačila še kaj zahteval ali terjal, pa bilo pod katerokoli pretezo, bodi za gradbo samo ali pa nadziranje dela.

Temu nasproti pa obljubuje prošt s svoje strani v p e t i točki, da bo dajal za dobe dela Križmanu primerno stanovanje in hrano pri svoji mizi, v slučaju svoje odsotnosti pa pri gospodih kanonikih v obednici. Pomočniki bodo dobivali hrano, pijačo in stanovanje v Hochenbrunnu. (Gledé delavcev sta sklenila poseben dogovor, ki je bil priložen pogodbi pod črko D, torej kot četrta priloga, priloge pa so se poizgubile vse do zadnje).

V š e s t i točki se obvezuje prošt, da bo plačeval delavcem vsak teden zaslužno mezdo.

S e d m a točka nalaga proštu, da nabavlja neobhodne potrebščine, ki bi jih mojster še pogrešal, na lastne stroške, a v o s m i prevzema obveznost, da izplača mojstru za kolaudirane orglje, tudi v slučaju, da jih dogradi v krajšem času, nego v dveh letih, kot nagrado ali pogojeno mezdo dva t i s o č p o r e n s k i h g o l d i n a r j e v, a za gradivo, ki bi

je dobavil mojster sam in je označeno v seznamu E, istotakih entisoč in dvesto goldinarjev, to pa tedaj, ako se je gradivo, res porabilo za orglje in se ni odstranilo iz njih; vkupe torej 3200 goldinarjev porenske veljave in sicer v dveh.obrokih: prvo polovico tisti dan, ko dovrši delo, drugo polovico pa tekom leta po reviziji orgelj.

Pogodba nosi lastnoročna podpisa obeh kontrahentov, t. j. šenflorianskega prošta Mateja in mojstra Križmana, a ob imenih njuna pečata.

Na koncu ima d o s t a v e k z istega dné l. 1770., ki pravi, da se na mojstrovo zahtevo odneha od določil v šesti točki vtoliko, da mezde delavcem ne bo izplačeval prošt vsaki teden, ampak mojster Križman, že radi tega, da se varuje njegov ugled in da more dajati potnine takim obrtnikom, koje pokliče od drugodi. Tako posebno mladeniču Prenschtzu (Prenšič? Brenčič?), kateremu mora preskrbeti poleg rednega zaslužka še nagrado in obljubljenemu obleko. V prvi vrsti je šlo za take delavce, ki obdelujejo les (mizarji in tesarji) in cin (livarji), najbrže zato, ker so imele nekatere kategorije obrtnikov opravka samo nekaj časa in jih je Križman mogel zopet odpustiti, ko so bili gotovi. Zato je dostavek pač izrečno poudarjal, da plačuje Križman tudi likanje cinastih piščal in kupuje obrtniško orodje, ako bi to bilo potrebno. V to svrhu prejme Križman dva t i s o č g o l d i n a r j e v, ki se mu bodo izplačali po potrebi, torej v obrokih, kakor bode to zahtevalo delo in dobave.⁷⁰

Pogodba je silno stroga, kakor je razvidno iz gori navedenih točk. Križmanu nalaga neobičajno težke obveznosti, a

---

70 Besedilo pogodbe mi je poslal v prepisu z neobičajno postrežljivostjo in izredno nesebičnostjo preč. g. lateran. kanonik Franz L i n n i n g e r, arhivar slovite kanonije pri sv. Florianu. Tudi večino ostalih arhivalij sem dobil od njega, bodisi v prepisu, bodisi v izvirnikih, poslednje seve na uporabo. Za to podporo mu izrekam najjudanejšo in najiskrenejšo zahvalo. Radi pičlega prostora ne bom več navajal pri posameznih trditvah njegovega imena, kjer omenjam arhiv, je njegovo ime s tem v zvezi. – Druge vire navajam izrečno.

mu ne nudi skoraj nikakeršnih ugodnosti.⁷¹ Pogodbo je sestavil nedvomno pravni zastopnik samostana, pač na podlagi ustmenih podatkov Križmanovih, ki pa niso bili obvezni. Izvršeno pogodbeno listino je dobil Križman v podpis. Mojstru marsikaj ni ugajalo in tako je razumljivo, da so morali pripisati dostavek, v katerem se deloma razveljavljajo določila 6. točke. Nad vse čudno je, da je pristal Križman na zahtevo 1. točke, da izroči zaeno z orgljami tudi jasno pismeno navodilo o rabi registrov. Naš mojster je sicer skrbno čuval svoje konstrukcijske tajnosti, kakor smo videli v spisih, o orgljah ljubljanske stolnice. Da bi bil to zahtevo podpisal brez ugovora, to ni verjetno drugače, kakor da so to tolmačili na ta način, da je misliti samo na rabo registrov in njihovih kombinacij v praktični igri. – Pogodba je skoro padla, ker je Križman tako odločno ugovarjal vsebini šeste točke in je moral naročnik sprejeti amendement na tem mestu neposredno predno jo je Križman podpisal. Ta pogodba je bila pozneje vir nerazporazumljenj in sporov, ki so delo ovirali in je skoro upropastili.

zicijo admontskih. Christmann Fr. Xav. (tako nekateri pišejo njegovo ime, n. pr. Bernhard Mettenleiter) je deloval v dobi, ko je živel slavni Gabler, Riepp in glasoviti Silbermann, kateri je umrl leta 1753, star 70 let. Križman je pa l. 1772 delal velike sv. Florijanske orglje, l. 1782 pa velike Admontske orglje, torej 10 let pozneje. Zanimivo bi bilo zvedeti, kje in v kateri občini je bil ta veliki mojster rojen in to bi se lahko dognalo, ker spisi govore, da je bil duhovnik s Kranjske.

V Kamnigoric, dne 10. novembra 1896.

Brata Zupan, orglarja.

Slika 17 Na Križmana sta v časniku Slovenec opozorila orglarja Brata Zupan leta 1896.

[Opomba 71] Podal sem samo proste izčrpkve v slovenščini. Izvirnik je pa zelo važen in zanimiv. Ker je tudi – reči smemo – neznan, ga podajam dobesedno; glasi se:

71 V izvirniku je besedilo pogodbe v opombi 71.

»In perpetuam rei memoriam ac firmitatem. Anno et die infrascripto, inter Reverendissimum Perillustrem ac Amplissimum Dominum, Dominum Matthaeum, inclytæ Ecclesiae ac Canoniae Divi Floriani Praepositum, S. C. R. M. Consiliarium etc. etc. ex una, et inter Admodum Reverendum ac Doctissimum Dominum Franciscum Xaverium Krismann parte altéra, sequens Locati et Conducti Contractus celebratus est. Et quidem

Primo adpromittit Locator A. R. D. Krismann in Choro hujus templi majore Organum musicum pedum triginta duorum conformiter schemati a se concepto, id est, Chyroplectrum majus (A.), Chyroplectrum minus (B.) et Podoplectrum (C.) juxta omnes partes et Registra per tempus annorum duorum, nempe a 24.-ta Februarii Anni currentis, utpote a die Contractus usque ad diem eundem Anni 1772 solide construere simulque cum opere perfecto de facili Registorum usu informationem cuique Organo- paeo et Organistae claram scripto exhibere, atque

2-do, ut intra praedictum temporis spatium opus omni perfectione eo certius conficiatur, labores ita disponere, semperque adesse operariis, ut, si labor citra spem ultra annos duos protenderetur, operarios de propriis alere ac mercede competenti sustentari teneatur, et sic

3-io post annum ab opere perfecto Organum revidere ac inquirere, et, si qui essent defectus, corrigere, denique

4-to tum pro constructione, cum provisione operis ultra stipulatam infra mercedem, nec quidquam exigere aut titulo quocumque praetendere.

Promittit autem e converso

5-to Reverendissimus D. D. Conductor Admodum Reverendo Domino Locatori durante labore praeter habitationem congruam convivium suum, aut in absentia sua cum Dominis Canonicis in Refectorio, adlaborantibus vero victum et potum cum habitatione in Hohenbrunn juxta normam sub litera D adjectam, hisque

6-to in fine cujusque hebdomadis mercedem promeritam tribuere.

7-mo requisita pro Organo necessaria, quae forte adhuc deerunt, sumptibus suis comparare, tandem

8-vo Adm. Rdo. Dno. Magistro pro Artificio suo etiam tempore breviori perfecto ac reviso, in locum proemii seu mercedis conventae Duo Millia Florenorum Rhenensium, et pro allatis ab ipso materialibus in consignatione E contentis (si Organo impensa et denuo sublata non sint) itidem Mille et ducentos, universim ergo 3200 flor. ita exsolvere, ut dimidium hujus summae ipsa die operis absoluti, semissem alterum vero anno post Organum revisum in pecunia memorata fideliter recipiat.

In quorum fidem Conventio praesens subscriptionibus ac sigillis subsequis non modo corroborata, sed ejusdem exemplar in duplis confectum etiam manibus utriusque Contrahentis consignatum est ad Sanctum Florianum Die 24-ta Februarii Anno a partu Virgineo Millesimo. Septingentesimo septuagesimo.

Placuit vero brevi posthac ad instantiam Adm. Rdi. Domini Krismann a Paragrapho sexto in eo recedere, ut a die contractus praedicta, nempe 24-ta Februarii Scriniariis tam in ligno, quam in stanno laborantibus mercedem hebdomadariam ipse Dnus Locator numerare, per idque praeter diversionem suam et auctoritatem magistralem tenere, ac ea de causa fabris aliunde vocatis de viatico, seu itinerario providere et praesertim juveni Prenschi praeter mercedem ordinariam finito labore etiam remunerationem cum veste promissa procurare, sicque pro tuborum stanneorum expolitione, labore fabri serarii solvere, atque instrumenta fabrilia, si quae impoterum necessaria forent, comparare possit ac valeat. Ad quas expensas ferendas Ei Dno Krismann duo millia florenorum de tempore in tempus suppeditabuntur. Acta haec sunt loco, et die supra notato, caeteris pactis inconvulsis manentibus.

(L.S.) Matthaeus Praepositus m.p.

(L.S.) Franc. Xav. Krismann m.p.

[Konec opombe 71]

Vendar bi morali pričakovati, da je delo šlo brez presledka od rok, ko je Križman pristal na ne baš ugodne pogoje.

V samostanu pa imajo rokopisno zgodovino teh orgelj ki jo je spisal kanonik P a i l l e r in ta poroča drugače; tudi Križman sam namigava v svoji odhodnici, ki jo omenimo - pozneje, da ni šlo vse gladko. Dejstvo samo je neizpodbitno, da-li se je vse to tako vršilo, kakor pripoveduje omenjena zgodovina, to je pa drugo vprašanje. Tam citatno nastopno: »Temu (=Križmanu) je naročil prošt Matej, naj zgradi – brez ozira na stroške – orglje, ki naj bodo, čim največ mogoče, blizu najvišji popolnosti. Žal, da je bil Križman pri vsej priznani mojstriji mož, ki se je udajal svojemu razpoloženju in svoji strastnosti in je proštovo potrpežljivost stavil na trdo preizkušnjo. Ta strastnost in veliki stroški so izzvali pri nekaterih kapitularijih veliko nezadovoljstvo, ki je našlo v osebi tedanjega samostanskega dekana, ki je bil tudi strasten, zaželjeno oporo. Prošt Matej se je končno odločil, da odslovi

Ufus novi Organi Maximi, in Colleg. Ecclesia S. FLORIANI Austriae,

Practica variorum speciminum exhibitione, secundum praecipuas Ordinum, tam singulorum differentias, quam plurimum conjunctiones, Publico Experimento, demonstrandus, Mensis Jan. Ann. MDCCCLXXIV.

Abacò, seu, Claviario, ut vocant, Infirmò. Specimen prodromon Univerſale unicum.

Proximè Abacò mediò brevicula cum tubis, tympanisque ingressum salustianibus, concertatione, producitur Abacò infirmò gravior, tardoque incessu, Duce Hypatodò (*Basio*) Fuga, cantu apta, subfalsante semper, ubi locus opportunus, etiam Abacò podoplectro. Advertet Auditor animum primùm ad peregrinam soni magnificentiam, novamque, cum tinnitu quodam veluti argenteo, sine molestia, fortitudinem, cui neque à gravitate, neque ab acumine, ullis naturæ, artisve viribus, quidquam addi potest: tum verò ad canorum quiddam, argutumque, ac penè garrulum vocum humanarum, praeritum puerilium: postremum ad confusam quandam in universum imitationem praecipuorum Musices instrumentorum plerorumque, ut puta, Violoni imò Contra-Violoni, Fagoti, e Contra-Fagoti, Serpentoni, Tromboni, Oboà, Cornetti, Clarineti &c. Quam quidem imitationem sum denique certius, distinctiusque percipies, quum imagines soni cuique instrumento proprii, auditu aliquando conceptas, singularim excitaveris, isque similes ex hac sonorum confusione quæseris, comparaverisque.

Abacò Mediò, Specimina Sectio Prima.

Specimina à 1. & 2. Registri.

Specimen I.

4. Adaggio con tenerezza. Per voce di Sirena.

II.

1. Allegro sostenuto. Per Registro principale.

III.

15. Andante grazioſetto. Con Basso per Viola, o Baritono.

IV.

5. Sub forma 12mx cum 1. Allegro spiritolino.

— — — — — cum 12. 1ma.

— — — — — cum 13. 2da.

— — — — — cum 15. 3tia variat.

V.

10. (in Podopl. Bomb. mezz.) Adag. p. Baritono con Basso

Fag. Itacato.

VI.

5. Sub form. 17mx. cum 1. Alleg. scherzevole.

— — — — — cum 12. 1ma.

— — — — — cum 13. 2da.

— — — — — cum 15. 3tia.

idem sub form. conjuncta cum 1. 4ta.

— — — — — cum 12. 5ta.

— — — — — cum 13. 6ta.

— — — — — cum 15. 7ma variat.

VII.

14. Andantino grazioſo. Per Flauti ottavini.

VIII.

5. Sub for. 12mx. cum 10. All. scherz. pro hoc Org.

idem sub for. 17mx. 1ma.

— — sub for. conjuncta. 2da variat.

IX.

13. Adag. per 1. Travers. con Violoncello. &c.

X.

11. cum 1. Alleg. moderato per 1. Oboè con Fagoto.

11. cum 15. variat. unica.

XI.

2. Adag. paterico per 2. soprani concertanti. Attende ad

undulation. vocis humanæ.

XII.

6. 14. Alleg. bizaro per Travers. ottavini.

XIII.

4. 11. Andante per 1. Oboè dolce con Fag.

XIV.

1. 12. Alleg. pro hoc Org. cum imitat. tub. oblig. fortioris.

XV.

12. Andante per 2. Flauti communi.

XVI.

1. cum 14. Alleg. moderato.

— cum 7. 1ma.

12. cum 14. 2da.

— cum 7. 3tia.

13. cum 14. 4ta.

— cum 7. 5ta.

15. cum 6. 6ta.

15. cum 7. 7ma.

10. cum 14. 8va.

10. cum 7. 9na variatio.

Sectio 2da.

Specimina Binis Registri p. Adag. & ternis p. Alleg.

Specimen I.

4. 12. Adag. per Traversiere dolce in hoc Org.

II.

1. 4. 11. Allegretto per pici Oboà unisoni, con Fagoto.

1. 11. 12. 1ma.

1. 11. 13. 2da.

1. 11. 15. 3tia.

1. 11. 14. 4ta.

11. 14. 15. 5ta. variat.

III.

1. 15. Adag. amabile. Imitat. voc. hum. p. nares expulſæ.

14. 15. Variat. unica.

IV.

1. 7. 5. Sub form. 12mx. Alleg. Vivace.

— — — sub form. 17mx. 1ma.

— — — sub form. conjuncta. 2da variat.

V.

11. 12. Andante per 2. Clarineti.

VI.

3. 10. 5. Sub form. 12mx. Alleg. p. hoc Org. con Fagoto.

3. 10. 7. 1ma.

3. 10. 5. sub form. 17mx. 2da.

3. 10. 5. sub for. conjuncta. 3tia.

10. 7. 5. sub form. 12mx. 4ta.

— — — sub form. 17mx. 5ta.

— — — sub conjuncta. 6ta.

10. 7. 12. 7ma.

10. 7. 15. 8va.

10. 7. 14. 9na variat.

VII.

Slika 18 Križmanova natisnjena navodila za uporabo orgel pri St. Florianu. (arhiv samostana)

umetnika še pred dovršitvijo dela in uniči vse orglje zadevajoče listine. Posledni sklep je izvršil tako temeljito, da ni najti niti ene same črke več, ki bi poročala o zgodovini gradnje teh orgelj. Zato je tudi tako suha in sestavljena iz redkih sporočil«. Tako zgodovina orgelj.⁷²

72 Prepis, oz. izčrpek preč. g. kanonika F. Linningerja. – Nekoliko obširneje piše o tem kan. Albin Czerny v svoji knjigi: Kunst und

Na podstavu te slike bi ne dobili posebno ugodnega utiša o razmerah za dobe, ko je Križman gradil orglje v St. Florianu, to pa niti gledé mojstra, niti gledé kapiteljna. A resnica je dokaj milejša, nego kronistov oris, ki je bil pisan ok. l. 1838. Ta sloni samo na u s t n i t r a d i c i j i; to izjavlja pisec sam ob sklepu poročila. Arhivalnih pomočkov torej ni poznal, a jih je iskal – brez uspeha. Da bi bil hotel podati mrko sliko namenoma, to je povse izključeno, ker se trudi, da je pravičen i temu i onemu. Sedaj nastane vprašanje, kakšne vrednosti je ustno izročilo, na katerem stoji kronistova slika? Priznati moramo, da je ta vrednost sila majhna, ker je t r a d i c i j a e n o s t r a n s k a, odraz malkontentne skupine med kapitularji, ki jo je vodil tedanji dekan; tega slika tudi kronist kot strastnega moža majhnega obzorja. Ostali kapitularji, ki so bili zadovoljni s proštvim naročilom in Križmanovim delom, niso delali tradicije, ker niso imeli zagovarjati ničesar. Drugače pa je bilo to pri nezadovoljnejših, ki so se protivili v tej zadevi svojemu predstojniku in so morali opravičevati svoje postopanje. Umevno je, da so rabili samo razloge, ki so jih smatrali porabnim sebi v prilog. Tako je umevno, da nahajamo danes – spričo podrobnejših arhivalnih študij – neskladnosti med tradicijo in dejstvi.

Tradicija trdi, da je prošt Matej tako temeljito ugonobil vse listine in spise o orgljah, da nimamo niti ene črke več. A v samostanskem arhivu hranijo izvornik pogodbe – dasi brez prilog. – Kanonik Albin Czerny podaja v prej navedeni knjigi vrsto p o d r o b n o s t i, ki jih je zajel iz raznih a r h i v s k i h v i r o v. Trditve o ugonobljenih spisih torej ni vzeti dobesedno.

Na druge posameznosti pridemo pozneje; osobito kar se tiče Križmanove o d s l o v i t v e pred dovršitvijo dela bomo videli, da je stvar usodno zveržena in netočna. V prvi vrsti pogrešamo preciznih letnic pri posameznih dogodkih. Ako Pailler trdi, da je prošt odslovil mojstra, nam ne pove, kdaj;

ko navaja druge graditelje orgelj, ki so delali za Križmanom, ne navaja letnic, kdaj so nastopili in odšli: skratka, zadeva je zavita v gosto kopreno tajnosti.

Kar izvemo, je dognal večinoma že imenovani zaslužni arhivar samostanskega arhiva, Albin Czerny. Ta navaja ta-le dejstva v svoji knjigi (gl. gori, op. 72.).

Meseca avgusta 1771. leta je dovršil veliko omaro za orglje – po Križmanovih načrtih – mizar J e g g; postavil so jo takoj na veliki kor. To je mogoče, kajti Križman je delal že približno poldrugo leto. – Vendar pa orglje dné 24. februarja 1772. leta niso bile gotove, kar je bilo pričakovati. Križmanova šibka stran je bila, da se je gledé terminov n a v a d n o uračunal in si stavil prekratke roke, računavši z razmerami, množino in kvaliteto delavcev, kateršne je rabil in želel, toda jih redkokedaj dobil.

Da je prišlo tedaj ob terminu do neljubih nastopov, je verjetno in umevno. Pogodba je zahtevala gotove orglje, ali pa od Križmana silovito težke žrtve od 24. februarja 1772.1. dalje. Da se je mož branil vzdržavanja in plačevanja delavcev, ko bi moral poleg tega še delati in nadzorovati obrat, se ne bo nikomur zdelo čudno. Ampak samostan je imel formalno, na vsak način prav, če je zahteval, da se tudi drugi kontrahent drži pogodbe; mojster je bil pač premalo previden, da je podpisal tako težavne pogoje.

Kakšne posledice so rodili spori med kontrahentoma, ni jasno. Pailerjeva zgodovina pravi, da se je prošt Matej končno odločil, da o d s l o v i umetnika, še predno je dovršil popolnoma svoje delo.⁷³ – Aug. Göllerich pa piše v Brucknerjevem životopisu, da je razpor in dekanovo vmešavanje Križmanu delo tako zagrenilo, da je vse p o p u s t i l i n izginil za vedno.⁷⁴ V razburljivih nastopih bi bilo mogoče i

73 »Propst Matthaeus entschloss sich endlich noch vor der völligen Vollendung des Werkes den Künstler zü entlassen ...« Prav tako piše tudi Czerny v svoji knjigi, ker je pač zajemal iz Pailerjevega orisa. Prim. tudi sledečo opombo.

74 Göllerichovega tolmačenja bi ne navajal (prim. Sv. Cecilija 1925.,

prvo i drugo. Morebiti je Križman tudi zapustil samostan; ako se je to res zgodilo, je trajalo le kratek čas. Ako ga je bil proš o d s l o v i l, se je kmalu skesal, ako je šel Križman s a m, mu je bilo hitro žal, da je popustil nedovršeno svoje največje delo. Vsekako pa l. 1772. ni izginil za vedno («verschwand auf Nimmenviedersehen» pravi Göllicher). Zakaj to ni mogoče, bomo videli pozneje.

Delo se je nadaljevalo tudi po l. 1772. O tem poroča po arhivalnih zapiskih A. Czerny v svoji knjigi. L. 1772. so bile vlite – in najbrže tudi izgajene – vse cinaste piščali, gotove pač tudi lesene (ki jih Czerny ne omenja posebe), registri so bili vstavljeni in mehovje, obsegajoče osem mehov (4 velike na tleh, 4 manjše nad njimi) je bilo montirano. Kaj je torej bil vzrok spora, kaj so še pogrešali? Temu vprašanju, do sedaj ni še nihče šel do živega, a zapiski molče, kakor grob. Eno pa je nesporno: vsi strokovnjaki in nestrokovnjaki, ki so delali za Križmanom, so imeli opravka v prvi vrsti z mehovjem. Kako to? Ali naš mojster ni bil kos tej nalogi, da dovede velikanskemu arzenalu piščal tudi dovolj sape? Ker je pokazal na drugih izdelkih svoje zamisli in roke, da je bil baš v tem vzgleden, moramo iskati vzrok nesoglasju drugodi, dasi je mehovje pozneje res delalo preglavice samostanskemu predstojništvu.

Oglejmo si stvar поближе. Pogodba z dné 24. februarja 1770. leta se je glasila tako, da postavi Križman velike orglje, v katerih bodo 32' piščali; imajo naj dva manuala in pedal.⁷⁵

---

str. 181), da ni A. Czerny pred 37 leti ustmeno zastopal isto naziranje, dasi se je v svoji knjigi držal še 4 leta pred Paillerjeve zgodovine. Trdil je ob priliki mojega poseta v St. Florianu izrečno, da je Križman »alles stehen und liegen gelassen und indigniert dem Stift den Rücken gekehrt«. Da-li se to opira na kake zapiske ali je bila samo kombinacija njegovega občutka, ga tedaj nisem vprašal.

⁷⁵ Prva točka zahteva v pogodbi, da zgradi Križman: »... Organum musicum pedum triginta duorum conformiter schemati a se concepto, id est chyroplectrum (sic!) majus A., chyroplectrum minus B. et podoplectrum C. » Nesporazum je izključen, ker so vse tri tastature označene s črkami A-C: dva manuala (chiroplectrum) in

V svoje veliko začudenje pa izvemo, da so imele te orglje, ko jih je K r i ž m a n s a m predstavil povabljenim gostom meseca januarja l. 1774. ne dva, temveč tri m a n u a l e . O tem ne poroča niti Pailler, niti Czerny in sploh nihče, tudi tradicija je menda svojčas molčala o tem dejstvu. Da celo inauguracijske slavnosti ne omenjajo – sevé, ker je tradicija trdila, da je bil mojster odslovljen l. 1772. Križman pa je sestavil za uvajanje svojega velikega dela v javnost obširen program ali vsposed, ki naj pové poslušalcem, kaj se izvaja, na kateri klaviaturi in s katerimi spremeni.⁷⁶ Pisatelj pač ni imenovan, a po slogu, frazeologiji in tehničnih izrazih je gotovo nad vsakim, tudi najmanjšim dvomom, da je sestavil ta vsposed K r i ž m a n s a m . Tiskan je – tudi nedvomno – v Lincu o. D., v tiskarni vdove Katarine Feichtingerjeve, kar se da dognati po tipih (črkah). Obsega pa dva velika lista močnega papirja (425 X 231 mm). Posamezne klaviature naziva Križman na tem programu »abacus« (abaco supremo, medio, infimo za manuale, abaco podoplectro za pedal); torej so imele orglje š t i r i klaviature: 3 manualne, 1 pedalno.

Kako je spraviti v soglasje zahteve pogodbe in navedbe tega sporeda? To je točka, preko katere ne moremo, dasi o njej molčé sporočila.

Edina možnost, na katero moremo in moramo misliti je: izprememba programa za gradnjo med delom.

Kdo je provzročil to izpremembo, je vprašanje za-se, ki ga pa ne bo rešiti neizpodbitno, ker ni dokazil. Da-li je Križman vplival na prošta in mu svetoval, da dovoli še tretji manual, hoteč izpopolniti svoje delo, ali je prišel prošt sam

pedal (podoplectrum).

76 Spored so dali tiskati, to pa že koncem leta 1773. Naslov mu je: »Usus novi Organi Maximi, in Colleg. Ecclesia S. FLORIANI Austriae, Practica variorum speciminum exhibitione, secundum praecipuas Ordinum, tam singulonun differentes, quam plurium conjunctioies, Publico Ekperimento, demonstrandus, Mense Jan (uario). Ann. MDCCLXXIV«.

na to misel, ker je hotel postaviti v svoji cerkvi največje orglje, da je naknadno razširil stavbeni program, ali je vplival nanj morebiti tedanji regens chori Franz Aumann, ki je znabiti hotel izrabiti priliko in dobiti na svoj kor glasbilo, ki bi nadkriljevalo vse ostale v Avstriji – kdo ve? Morebiti se ne bomo močno motili z domnevo, da je Križman pregovoril prošta, naj razširi orglje, oz. svoje naročilo in da se je prošt temu udal. Orgle torej niso mogle biti gotove ob pogodbeno določenem, roku. To je izzvalo krizo, nezadovoljna skupina pod dekanovim vodstvom se je uprla, znabiti ne toliko zoper Križmana, kakor zoper predstojnika; dekan se je vmešaval v umetnikove načrte in njegovo delo ter tem potom provzročil krizo in prelom. Da je bilo nasprotstvo naperjeno – vsaj v prvi vrsti – zoper prošta, je posneti iz besedi prošta Mihaela Arnetha, ki je zapisal ok. l. 1839., ko je imel toliko bridkih izkušenj z različnimi graditelji orgelj, da se zdi, od nasprotovanja zoper prošta Mateja sem, da ga hoče osvetiti nemeza.⁷⁷ S temi besedami je prošt Arneth – hoté ali nehoté – izpovedal, da je bil odpor nezadovoljnih kanonikov namenjen – v pretežni meri vsaj – proštu Mateju. Kakšne so bile posledice tega spora za Križmana, ni moč dognati, kakor sem omenil že zgoraj. Nikakor pa ne more biti res, da je Križman končnoveljavno zapustil samostan ali da ga je prošt Matej odslovil za vedno; niti to ne stoji, da bi bil mojster zapustil St. Florian tudi samo začasno. Kajti orglje niso bile gotove, niti v onem obsegu, ki ga je zahtevala pogodba; kdo naj jih dovrši? Razen tega pa še razširitev programa za nadaljni manual! Ta je bil nedvomno zgornji (abacus supremus) z 11 registri in 758 piščalmi (vsak glas ima namreč 52 piščal, mikstura 2' je bila trojna, oktava 1' dvojna). To delo brez Križmana ni bilo mogoče – in se ni izvršilo. Ako je zapustil mojster St. Florian, – kar se pa ne da dokazati – se je to zgodilo samo za kratko dobo; kajti izgotoviti je moral v orgljah vrsto del, ki mu jih je nalagala prvotna pogodba,

77 V izvorniku slove pripisek na enem izmed aktov, zadevajočih gradnjo orgelj: »... dass seit dem Anstreben gegen Propst Matthäus bei diesem Orgelwerk die Nemesis ihn rächen zu wollen scheint«.

poleg tega pa še tretji manual in kar je bilo ž njim v zvezi. To vse je dovršil do konca leta 1773., ko je sestavil program za kolaudacijsko priliko.

Pa še nekaj. Istodobno je spesnil v St. Florianu tudi p o s l o v i l n o k a n t a t o, ki jo je uglasbil za soli, zbor in orglje regens chori, kanonik Francišek A u m a n n . Gostom so dali besedilo v roke, da so lažje sledili. Knjižica je bila tiskana.⁷⁸ I v samostanu i drugodi so se ohranili izvodi, dasi so redki. Žal da nisem mogel ničesar izvedeti o Aumanovi kompoziciji, ki pač ni bila nikdar natisnjena, ampak so jo izvajali po rokopisnem izvodu; morebiti jo bodo še našli v samostanskem glasbenem arhivu.

Začetek besedila je pomemben in zanimiv ter potrjuje težave in nevarnost, ki so pretile delu. V uvodni kitici pravi:

Glej! dovršeno je delo
 In konec je tudi nevarnosti, ki mu je pretila.
 Tudi predobrotni in najvišji Bog je zahvaljen.
 Ne preostaja mi drugega nič,
 Nego da dam duška svojim željam za blagor
     gospodarja, predobrega očeta,
 In za porast

78 Naslov jej je, »AMPLISSIMO DOMINO MATTHAEO II. PRAEPOSITO NEC NON CELEBERRIMO, ANTIQVISSIMO CANONICORUM REG. LATERANENSIIUM, COLLEG. ECCL. S. FLORIANI AUSTRIAE, CAPITULO UNIVERSO, VOTA APOBATERICA A Francisco Xaverio Chrismann, Reiffenbergensi Comitatus, & Archi-Dioecesis GORITIENSIS, Presbytero Saeculari, Quum Organum maximum in ea Ecclesia perfecisset, Animò, Rhythmòque deprompta: Modis verò ab Eximio Viro Mursurgo, D. FRANCISCO AUMANN, IBIDEM CANONICO, CHORI PRAEFECTO, Elegantiùs ornata Anno DOMINI MDCCCLXXIV. Mense Ianuario. LINCII, Typis Catharinae Feichtingerin, Viduae«. Imel sem radi kontrole dva izvoda: izvirnik iz muzejske knjižnice v Lincu, ki mi ga je poslal moj velečislani kolega, Dr. Hermann Ubell, direktor muzeja, za katero uslugo mu izrekam svojo najtoplejšo zahvalo. Drugi izvod v natančnem prepisu mi je poslal ponovno omenjeni preč. g. kanonik F. L i n n i n g e r. Najjudanejšo zahvalo!

Te častitljive in cvetoče kanonije
In da zapojem svojo odhodnico.⁷⁹

Tako Križman l. 1774., odnosno koncem l. 1773.⁸⁰ Sedaj pa vprašam, da-li je mogoče spraviti v sklad ta sklepna dejstva: Križmanov tiskani vsposed, njegovo odhodnico ali poslovilno pesem, svečano kolaudacijo ali javno preizkušnjo⁸¹ pri kateri je bil prisoten ter – last, not least – sodelovane kanonika Fr. Aumanna⁸² s Križmanom, ker je uglasbil njegovo poslovilno pesem – z mrko legendo o strastnosti na obeh straneh, o sporih, o odslovitvi umetnika itd., kar pripoveduje tradicija? To je izključeno. Nihče ne bo mogel domnevati, da bi bil prošt Gogl zopet poklical v St. Florian odslovljenega ali pobeglega in zaradi tega ozlovoljenega umetnika, tja, kjer je imel toliko nasprotnikov in v še večji meri samostanski predstojnik, prošt sam. Pa ne le, da bi bil prišel nazaj, ampak da bi bil mogel sodelovati v toliki meri pri preizkušnji velikih orgelj, ki jih je pač zamislil in zasnoval, a bi jih bil dovršil kdo drugi, pa še to s korekturo njegovega načrta, ki bi jo bil izvedel s tem, da je dodal še tretji manual! Ne, tega ne smemo domnevati in si ne moremo misliti pri Križmanu. Tedaj pa ni drugega izhoda iz te zagate, nego obrniti se, pustiti vse trditve in posameznosti tiste »tradicije«, na katero se opira Paillerjeva zgodovina velikih orgelj v St. Florianu, lepo na strani in se držati pogodbe,

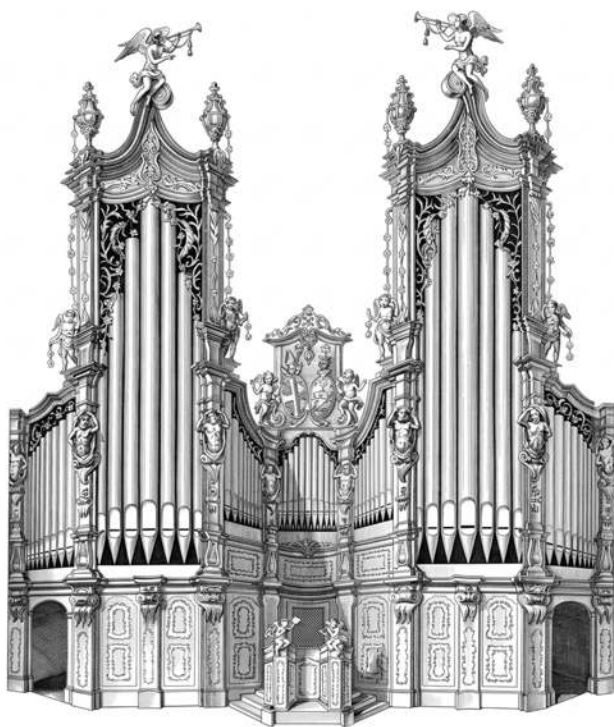
---

79 V izvorniku se to glasi: | En! perfectum est Opus; | Imò et ipsum jam operis periculum. | DEO quoque ter Opt. Max. Eucharisticon persolutum. | Quia jam superest amplius, | Nisi, ut & pro sospitate HERI, Patris Optimi, | Et pro consecutione incrementorum | Sacri hujus Inclyti Collegii Canonici Florentissimi, | Votum proraatur, | Apobaterion canatur.

80 Ako so nameravali izvajati to pesem meseca januarja 1774. leta, je morala biti dotiskana že l. 1773., a pisana vsaj v poslednjih mesecih tega leta.

81 Preizkušnja se je vršila pred visokimi dostojanstveniki (amplissimi praesules ornatissimi hospites) in pred drugimi poslušalci – osobito glasbenimi izvedenci.

82 Fr. Aumann je bil plodovit skladatelj; *1728. v Traismaueru (N. A.), †1797.

Slika 19 Križmanove orglje v St. Florianu, kakeršne so bile še 1. 1838. (reprodukcija pročelja po jeklorezu Jakoba Hirtla)

arhivalnih beležk in tiskanih dokumentov ter izvajati iz vsega tega sklep, da je:

1. Križman zamislil velike orglje in jih dogradil do gotove točke, dasi pod neugodnimi pogoji;
2. da orglje niso bile dovršene do pogodbenega roka dne 24. februarja, 1772. leta;
3. da vzroka te zaostalosti ne poznamo; da pa so bile krive notranje zapreke (dobava gradiva delavske sile in – a priori prekratek termin). Poleg tega pa igra svojo vlogo tudi razširitev gradbenega programa z dodanim tretjim manualom.
4. Da so se izcimila nespোরazumljenja, ki so rodila nezadovoljnost in razpore; to je dovedlo

morebiti do tega, da je Križman za kratko dobo zapustil samostan, a se je kmalu vrnil in nadaljeval delo.

5. Da je orglje popolnoma dovršil konec l. 1773. in je sodeloval pri javni preizkušnji svojega dela, osobito s tem, da je spisal obširen spored za preizkušnjo orgelj i po posameznih spremenih i po združenih ter je spesnil za to priliko tudi poslovilno kantato v latinščini, ki jo je uglasbil samostanski regens chori, kanonik F. Aumann: to nasprotuje tradiciji.

Končno veljavno je torej zapustil St. Florian šele l. 1774. po preizkušnji svojega velikanskega dela, ki je imelo tedaj obliko, kakor jo vidimo na sliki, priobčeni na prejšnji strani.

Ves spor med samostanom, oz. proštom Goglom in Križmanom se močno reducira glede svoje okrutnosti v prilog obema strankama; sklepi, ki so jih izvajali dosedaj iz tradicije nezadovoljne skupine med tamošnjimi kapitularki, ne drže in se dajo ovreči s pomočjo arhivalij, ki so se očuvale, vzlic nasprotnim trditvam.

Prvotne dispozicije Križmanovega orjaškega umotvora ne poznamo iz zapiskov njegove dobe. Odškodovani pa smo z dobrim popisom teh orgelj iz l. 1838., ki so bile tedaj še v prvotnem redu in imele mojstrovo dispozicijo, izvzemši nekaj piščal, ki so jih izmenili poznejši obrtniki, osobito Madjar Daniel List, kakor bodemo slišali. Omenjeni popis sicer ne nosi imena avtorjevega, je pa potekel skoraj gotovo iz peresa dvornega organista Simona Sechterja.⁸³ Kot prilogi je imel 1. Prospekt (gori priobčen v zmanjšanem merilu), 2. tloris (priobčen nižje). Risal je oboje F. Weigl, v jeklo rezal I. Hyrtl. Tega popisa se držimo da izvemo izvirno dispozicijo.

Popis orgelj slove:

83 Naslov temu popisu je (v gotici): »Die grosse Orgel in der Stiftskirche zu St. Florian. Vom Abbate Franz Xav. Chrismmn. Natisnjen je v Lincu.«

»Das Werk zählt 59 Registerzüge. Da aber mehrere derselben mit 2-3 Pfeifenregistern besetzt sind, die Mixturen ungerechnet, welche 3, 4, 6, 8, 10 und 12 fach sind, können auf das allerwönigste 74 klingende ganz vollständige Register gerechnet werden. Ausserdem sind noch 6 Nebenzüge, welche die Kopplungen und Sperrventile versehen. Mehrere Register sind überdiess von c^1 bis f^3 mit 2-3 fachen Pfeifenreihen besetzt.

Die Hohe der Orgel beträgt 45' Wiener-Mass, die Breite 40 1/2' und die Tiefe – ein seltenes Verhältniss – 23'. In diesem Orgelkasten stehen, in schöner Ordnung gereiht, 5230 Pfeifen, deren 4542 von Zinn, und 688 aus Holz gefertigt sind.

Die grösste Pfeife, C 32 Fusston, ist von Holz, die grösste von Zinn, D von 32 Fusston, steht im Prospective und wiegt 490 Pfund; ihr Umfang beträgt 54", ihr Durchmesser 17 1/2"; das Dis von 32 Fusston wiegt 450 Pfund. Alle Principalpfeifen sind aus feinem englischen Zinn, und so wie die aus Holz sehr schön gearbeitet.

Die innere Disposition dieser Orgel besteht folgendermassen:

Das Hauptmanual.

Registerzahl	Name der Register	Fusston	Zahl der Pfeifen	Aus Zinn.	Aus Holz.	Anmerkungen
1.	Principal	8	52	50	2	ein vollständiges Principal.
2.	Douce-Flöte . . .	16 u. 8	82	80	22	hat von c^1 , wo der 16 Fuss eintritt, bis f^1 doppelte Pfeifen.
3.	Flauto hemiolo . .	8	52	30	22	hat von C bis c^1 gedeckte Pfeifen; von c^1 bis f^2 offene Pfeifen aus Zinn.
4.	Quinta-Töne . . .	8	52	52	—	ein gedeckter 8 Fuss von enger Mensur.
5.	Alba	8	82	—	82	hat von c^1 bis f^2 doppelte Pfeifen.
6.	Unda maris	8	82	—	82	hat von c^1 bis f^2 doppelte Pfeifen.
7.	Octav	4	52	52	—	eine offene Octav-Principalmensur.
8.	Saliceti	4	52	52	—	eine Octav des Salicionala.
9.	Trinuna	4	52	40	12	eine angenehme Flöte.
10.	Divinare	4	52	52	—	} auf einen Zug 2 Register.
u.	und					
11.	Spitzflöte	4	52	52	—	} auf einen Zug 2 Register.
12.	Quint	3	52	40	12	
u.	und					
13.	Nasat	3	52	40	12	
14.	Flauto quinta decima	2	52	42	10	eine Feldflöte.
15.	Accord (zehnfach)	4	520	520	—	die unteren Octaven neunfach, die übrigen achtfach.
16.	Ganzes Orgelwerk	aus 16	862	848	14	} auf einen Zug 7 Register, als Prästant aus 16 Fuss; Principal 8 Fuss, Octav 4 Fuss, Quint 3 Fuss, Superoctav 2 Fuss, Spitzflöte 2 Fuss und Mixtur, welche achtfach, 2 Fuss.
bis	in Pleno aus	Fuss				
22.	16 Fuss					
	Summe		2200	1930	270	

Das mittlere Manual.

Register- zahl	Name der Register	Fusion	Zahl der Pfeifen	Aus Zinn.	Aus Holz	Anmerkungen
1.	Hauptprincipal . . .	8	82	82	—	hat von c' bis f ² doppelte Pfeifen.
2.	Contrapincipal . . .	16	62	80	22	hat von C bis c' Pfeifen aus Holz; von c' bis f ² aber von Zinn.
3.	Come vi piace . . .	16	78	78	—	hat von c' bis c ² zweifache, und von c ² bis f ² dreifache Pfeifenreihe.
4.	Principalflöte con onda di voce umana	8	52	52	—	eine sehr angenehme Flötenprincipalmensur.
5.	Bombegi bassi . . .	8	82	82	—	Zungenwerk bis c', dann aufwärts bis f ² doppelte Flöte - ein trompetenartiges Register.
6.	Flaute commune . . .	8	52	38	14	eine sehr angenehme Spitzflöte.
7.	Sirene	8	82	82	—	hat von c' doppelte Pfeifen bis f ² , und gibt einen schönen sanften Ton.
8.	Maschiotti	8	52	52	—	einer Oboe ähnlich lautendes Zungenregister.
9.	Traverso	8	52	52	—	} auf einen Zug 2 Register.
10.	Violoncello	8	52	52	—	
11.	Viola di Gamba	8	52	40	12	} auf einen Zug 3 Register.
12.	Quintäne	8	52	52	—	
13.	Dulcian-Flöte	8	52	52	—	} auf einen Zug 3 Register.
14.	Flöte in der Octav	4	52	52	—	
15.	Octav	4	52	52	—	eine Flöte von weiter Mensur.
16.	Saliceti	4	52	52	—	} auf einen Zug 3 Register.
17.	Dulcian	4	52	52	—	
18.	Ciuffoli protel	3	82	82	—	eine Rauschquint; das Register halb gezogen, die Quint; ganz gezogen, die Terz.
19.	Feldflöte	4	52	52	—	eine Flöte von weiter Mensur.
20.	Cornetini	1 1/2	146	146	—	ein dreifacher Cornet.
21.	Accord	3	312	312	—	eine sechsfache Mixtur.
Summe			1592	1544	48	

Das obere Manual.

1.	Principalini	8	52	80	22	von C bis h von Holz; c' bis f ² von Zinn; ein sanft klingendes Principal.
2.	Fche	8	52	50	2	sehr angenehm und zart intoniert.
3.	Flauto commune	8	52	52	—	ein sehr angenehmer und lieblicher Flötenton.
4.	Cinfoli di	8	52	40	12	} zwei Register, eine Art Dulciana, und eine Russerst zarte Gambe.
5.	primavera	8	52	48	4	
6.	Musette	8	52	52	—	ein sehr schwach intoniertes Zungenregister.
7.	Falsetti dolci	8	52	52	—	eine feine Dulciana.
8.	Octav	4	52	52	—	enge Mensur.
9.	Flauto conditoni	2	82	82	—	eine Militär - oder Feld-Flöte.
10.	15 ta, 19 na, 22 da	2	136	156	—	eine dreifache Mixtur.
11.	26 ta und 29 na	1	104	104	—	eine scharfe Octav.
Summe			758	718	40	

Das Pedal.

1.	Contrapincipalbass	32	20	18	2	} zwei Register; das tiefe C und Cis von Holz; alle übrigen Pfeifen von englischem Zinn. Im Gesichte.
2.	Octav	16	20	20	—	
3.	Bombardo	32	20	—	20	} zwei Register, offen, ein Contrabass.
4.	Octav	16	20	—	20	
5.	Bordoni	16	20	—	20	} zwei Register, offen.
6.	Octav	8	20	—	20	
7.	Bordona piana	16	20	—	20	} zwei Register, offen.
8.	Octav	8	20	—	20	
9.	Viole	16	20	—	20	} drei Register, offen sind deren zwei, das dritte gedeckt.
10.	Quintaton	16	20	—	20	
11.	Violoncell	8	20	12	8	} drei offene Register.
12.	Principal	8	20	—	20	
13.	Quint	6	20	—	20	} zwei offene Register.
14.	Octav	4	20	—	20	
15.	Octavbass	8	20	—	20	} zwei offene Register.
16.	Octav	4	20	—	20	
17.	Accord	8	240	240	—	eine zwölffache Mixtur.
18.	Cornet	4	80	60	20	eine zweifache Mixtur.
19.	Bombard, Mezzanetti	8	20	—	20	ein Schourrbass, eine Art Fagot-Horn.
20.	Bombardoni grossi	16	20	—	20	der grosse Posauenbass von weiter Mensur.
Summe			680	360	380	

Im Hauptmanual 2200 Pfeifen.

Im mittleren Manual 1592 Pfeifen.

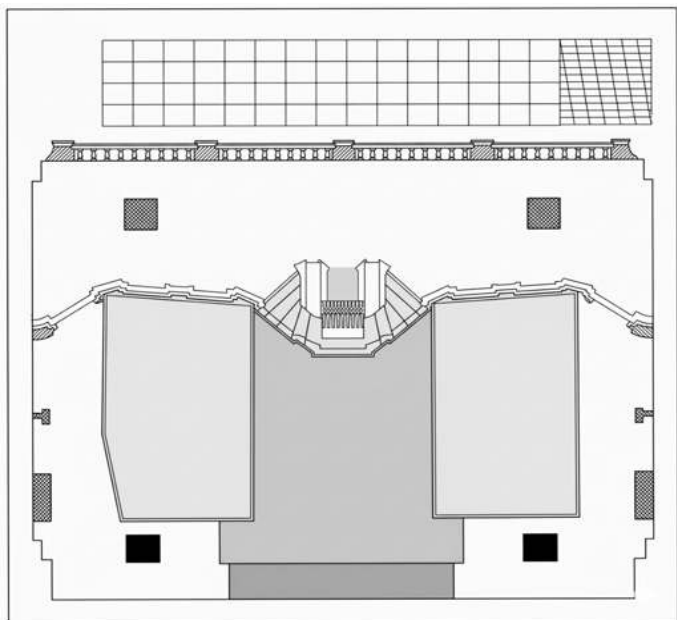
Im oberen Manual 758 Pfeifen.

Im Pedal 680 Pfeifen.

Summe 5230 Pfeifen.

Die Orgel hat sechs⁸⁴ Blasbälge, wovon jeder 12' lang und 6' breit ist«.

Tako tiskani popis. Oblastveno dovoljenje za natis (imprimatur) je dal revizor Hölzl: »Imprimatur Bücher Revisions-Amt i6. V., 1838«.

Slika 20 Reprodukciija tlorisa orgel v St. Florianu po jeklorezu Jakoba Hirtla iz leta 1838.

Višina orgelj je 42' dunajske mere, t. j. 13 m 47 cm 53 mm.

Širina orgelj je 40 1/2' dunajske mere, t. j. 12 m 80 cm 12 mm.

Globočina orgelj je 23' dunajske mere, t. j. 7 m 26 cm 98 mm.

Popisu sta bila priložena dva jekloreza, kakor sem omenil že zgoraj. 1. P r o s p e k t orgelj; izvod, ki sem ga imel v rokah, je obrezan do ploščinega roba ter meri sedaj 290 X 232 mm; risba sama je manjša: 255 X 215 mm. – 2. Tloris

⁸⁴ Tu treba pripomniti, da je šestorica mehov rekonstrukcija Fischerjeva, kakor bomo čuli pozneje; Križman je imel o s e m mehov; glej nižje Höferjevo poročilo.

orgelj; ves list, tudi obrezan do ploščinega roba, obsega 292×234 mm, risba sama: 203×212 mm.

Merila orgelj, ki so na uvodnem mestu označena v starih merah (čevljih in palcih), podam tu v meterski meri, zato ker si moderni človek po starih merilih ne more jasno predstavljati veličine likov.

Zanimiva so merila največjih c inastih piščal. V prospektu ima 32-čveljski D v obsegu $54'' = 142,236$ cm (1 m, 42 cm, 23-6 mm); v premeru $1\frac{1}{2}'' (= 44,895$ cm); teža pa je 490 dunajskih funtov = 274,4294 kg; cinasti #D (32-čveljski ton) pa tehta 450 dun. funtov = 252,027 kg.

Vsak meh meri povprek $12' \times 6'$, t. j. 7,192 m², torej pokriva vseh 6 mehov (oz. je pokrivalo) vkupe 43,157 m², ploščine to pa zato tako malo, ker so bili mehovi nameščeni v dveh plasteh – drug nad drugim. Osnovna ploščina orgeljske omarje – brez igralnika – $40\frac{1}{2}' \times 23' = 93,07$ m².

To si človek težko predstavlja, osobito, ako tega ni videl; kako orjaško učinkujejo te orglje tudi na ljudi, ki so večkrat videli podobne umotvore, je posneti iz dejstva, da skoraj vsakogar osupnejo.

In to glasbilo je postavil naš rojak ob ročnem obratu, s pomočjo navadnih obrtnikov, med neštetimi zaprekami, na licu mesta, brez posebnih priprav in delavnice v teku 4 let. Ta doba ni bila predolga za velikanski umotvor, osobito, ker so program razširili med delom za nadaljni – t. j. tretji – manual, ki je marsikaj zmedel in dovršitev dela malone onemogočil popolnoma. Ako bi Krizman ne bil nadaljeval, ostale bi te sedaj sloveče orglje – nepopravljiv torzo.

Ostala je pa vendarle tudi na tem umotvoru – nedvomno zaradi vstavitve tretjega manuala – Ahilejeva peta. Orglje so sicer funkcionirale, a pri daljši in zdržema trajajoči pleni igri so opažali, da mehovje ne vzdržuje vseskozi iste sigurno-

sti in moči. To je Križman opazil prvi sam. A ni imel časa, da bi izboljšal to šibko stran, ker ga je čakalo že drugo delo, za katero se je domenil načelno že za svojega bivanja v St. Florianu; to bomo obravnavali takoj, ko bomo gotovi s Križmanovim delom v tem samostanu.

Ko je Križman odpotoval, so bile orglje g o t o v e . Zaslужni samostanski zgodovinar, A. Czerny, piše pač v svoji ponovno citirani knjigi, da mehovje ni bilo »popolno«, t. j. ni bilo dodelano,⁸⁵ kakor moramo sklepati iz nadaljevanja v njegovem poročilu. Temu pa ni tako. Mehovje je bilo popolnoma dodelano ter je tudi delovalo, dasi je bilo morebiti nekaj šibko. Pustil je na licu mestu svojega najzanesljivejšega delavca, Jakoba P r e n s c h i t z a , kateremu je pač dal navodila, kako naj izravna mehovje. In ta mladi mož je ostal v samostanu do polovice aprila, l. 1778. To vse bi ne bilo mogoče, ako bi bil šel Križman iz St. Floriana razžaljen in sprt s samostanskim predstojništvom že l. 1772. Tedaj bi pač ne pustil Prenschtza tamkej. In pomislimo: ako je ostal pomočnik v samostanu, da uredi morebiti kake posameznosti, med temi morebiti tudi mehovje, tedaj se moramo vendar vprašati, kaj je delal pri teh orgljah ves čas do meseca aprila l. 1778.? Ako bi bil šel Križman l. 1772., bi bil Prenschtz delal male popravke celih 6 let, torej za tretjino časa dalje, nego je Križman delal in postavil vse orjaške orglje! To so stvari, ki jih nikakor ni spraviti v sklad s »tradicionalno« trditvijo nezadovoljne samostanske skupine. Morebiti je bil to pium desiderium onih gospodov, da se je to izročilo izkristaliziralo v to obliko, v kateri je je čul Pailler, šele v poznejših časih – fama crescit eundo – vsekako ga ne potrjuje nepodkupna zgodovinska kritika. In dalje. Je-li mogoče misliti si, da bil odslovljeni Križman prišel l. 1774. najzaj v samostan, da predstavi zbranim in povabljenim gostom, odličnim cerkvenim dostojanstvenikom delo, ki je je popustil nedovršeno in je je dogradil njegov pomočnik J. Prenschtz? Da bi bil sestavil spored za to prireditev? In da bi bil

85 Czerny, l. c. ». . . aber das Windwerk war unvollständig«.

celo spesnil svojo poslovilno kantato, odhodno pesem (apobaterion), kakor jo imenuje? Izključeno. Domnevam, da je imel Prenschtiz povse drugo delo po Križmanovem odhodu med leti 1774. in 1778., to pa, da je urejal in popravljajl orglje po raznih župnih cerkvah, podrejenih kanoniji.

Za Prenschtizem nastopa karmelitski brat, ki ga beležijo pod različnimi imeni: *M a r t i n i a n*, *Justinian* in *Marcelin*.⁸⁶ Je nekam tajinstvena osebnost. Pailler trdi v svoji, na ustnem izročilu sloneči zgodovini orgelj, da je ta karmelit delal kot mizarski pomočnik več let pri Križmanu. Dasi zanesljivost tega izročila ni posebno velika, bi to vendar nikakor ne bilo izključeno. A Czerny,⁸⁷ ki se opira na arhivalne beležke, imenuje izrečno leto 1777., kot časovno točko, ko je bil ta mož pozvan v St. Florian. Lotil se je – kakor poročja Pailler – mehov. A na njih ni pre naredil ničesar, tudi pomnožil jih ni, ampak jih je premestil take, kakršne je ustrojil Križman (namreč 8 mehov: 4 na tleh, 4 nad njimi), v zvonik in je tam postavil za-nje posebno omaro ali hišico, v kateri jih je namestil.⁸⁸ Čemu je mehovje premestil, ni jasno. Križman je je bil namestil v ozadju orgelj na koru. Vsekako je Martinian provzročil s tem delom mnogo stroškov, a dosegel ni ničesar, nasprotno, dovod sape je pokvaril. In v to svrhu je rabil kar 3 leta: od 1777. do 1780. – Da-li je izvršil še kaj drugega, ne vemo; vsekako zapiski ne omenjajo ničesar.

86 *Martinian* v večini arhivalnih zapiskov; *Justinian* za imenuje prošt M. Arneth v svojih pripombah o orgljah, *Marcelin* ga naziva Aug. Göllerich v 1. zv. Brucknerjevega životopisa. Prim. *Musica Divina*, 1924., str. 38. – Sv. Cecilija, 1925. st. 181.

87 L. c. str. 270.: »Schon im Jahre zuvor (= 1777) war ein Orgelbaukundiger Karmeliterfrater, Martinian, vermuthlich von dem neu-erwählten Prälaten Trulley berufen worden, um hier seine Kunst zu erproben. Dieser blieb an der Arbeit bis 1780.«

88 Poročilo Mateja Höferja, graditelja orgelj, o izpremembah, ki sta jih izvršila fr. Martinian in Daniel List: »... die Crismannschen (Blasbalge) – 4 an der Zahl, sagt man: 4 am Boden und 4 darüber hat der Karmeliter frater Justinian, der bei Crismann als Tischlergehilfe arbeitete, nachher in ein ganzes im kleinen Turme errichtetes Haus von Blasbilgen umgefindert, das gar nichtentspracli«. (Prepis mi je poslal g. kan. F. Linninger).

Leta 1780. ga je nasledil orgljarski pomočnik Daniel List z Ogerskega. Delal – oz. šaril – je v velikih Križmanovih orgljah do 10. marca l. 1783. Navedenega dne je prejel (po Czernyju) »wegen der grossen Orgel-Verfertigung 25 kaiserliche Ducaten Discretion«. S tem pa ni bilo zaključeno njegovo delovanje v službi samostana. Ostal je in popravljaval orglje po samostanskih župnijah, to pa do l. 1785.; dné 30 oktobra tega leta je prejel zadnje izplačilo. Od l. 1785. pa do l. 1792. ni več delal za samostan. A l. 1792. so mu zopet poverili »praznične orglje«, ⁸⁹ katerih obnovitev je l. 1785. vlada smatrala za nepotrebno, da je tedaj izvrši. Pozneje ni več govora o D. Listu.

Izpremembe, ki jih je ta mož izvršil pri Križmanovih orgljah, našteva graditelj orgelj Matej Höffer v svojem poročilu z dné 20. avgusta, l. 1839. (Prim. gori, opazko 88). Po tem poročilu je List odstranil Križmanovo mehovje in je nadomestil s 17 mehovi različne velikosti, ki jih je namestil za orgljami, druge nad drugimi; tudi sapne cevi je presnoval na raznih mestih. – Križman je dal sapnikoma v srednjem in spodnjem oddelku po dva ventila, da je imela sapa obilnejši in enakomernejši dostop do piščal; List je pre naredil to zasnovno tako, da se odpira za vsako tipko le en ventil. V gornjem oddelku je pri spremenu *P r i n c i p a l i n i* odrezal smučnico pri *c1*, tako, da poje principal od *G* do *c1* pri vsakem registru gorenjega oddelka od *c1* do *f3*.

V glavnem ali spodnjem oddelku je odstranil v 8' Principalu cinaste piščali *C* in *D* ter ju nadomestil z lesenimi. – *Registre: Q u i n t a d e n a*, *Alba*, *Unda maris* in *Salicetti* je odstranil in jih premestil v delavniške orglje. Namesto cinastih spremenov *Alba* in *Unda maris* je vstavil odprte zamolke flavte, namesto cinastih *Salicetti* (8') je vstavil

89 Samostanska cerkev šteje troje različnih orgelj. 1. Križmanove »velike«, na koru ob zapadni (pročelni) steni; 2. na desni strani v ladiji, proti velikemu altarju, »nedeljske« ali »praznične«, a 3. na levi strani ladije, proti vel. altarju, nasproti nedeljskim, še »delovniške« orglje; te poslednje so nerabne. Razmestitev je torej podobna oni v ljubljanski stolnici.

4-čveljske cinaste piščali različnih konstrukcij. Mesto popolnoma cinastega 4' registra *Trinuna* je postavil – od *C do c* – krite (lesene) flavte, v 2' spremenu *Quinta decima*, ki je bil cinast, je vstavil od *C do c* odprte lesene flavte. – Register *Accordo 4'*, bi moral biti – glasom ščitka – deseterostrok, a je sedaj v nekaterih tonih devetero-, ali pa le osmerostrok, kakor kaže piščalnica; kar pogrešamo, je List vzal ven in premestil v delavniške orglje.

V srednjem oddelku je vzal iz 8' cinastega registra *Traverso*, ki je bil krit, piščali *Cin D* in ju nadomestil z lesenima. – Registru *Bombeggi bassi*, ki je lep jezičnik in ga je Križman zgradil od *C do d1*, je List dodal prijetno flavto⁹⁰ od *d1 – f3*.

V zgornjem oddelku je registra *Ciuffoli di primavera (8')* in *Echo (8')* oplenil piščal *C in D*, a odprtine na piščalnici je pustil prazne; zaprl jih je pozneje Fischer, a to *C s* pokritima lesenima piščalima, *D s* pokritima starima piščalima iz cina. Oba registra sta bila cinasta.⁹¹

V pedalu je bila skupina treh registrov: *Principali bassi 16'*, *Octav 8'* in *Quinta 6'* (to je videl Höfer še na izvornem ščitku ob registrovih potezalnicah). List je odstranil 16' principal (ki je imel 20 piščal) in je zastavil njegove odprtine na piščalnici z oktavo 4', tako, da ima ta skupina sedaj samo 8', 6' in 4' registre. – V registru

90 Hofer piše v izvorniku: »... hat Daniel (List) von eingestrichenen d bis dreigestrichenen f eine angenehme *Doosflöte* dazugebaut«. To je brez dvoma franc, flûte douce (it. flauto dolce) ne Doi- ali Duiflote (franc, flûte double, ital. flauto doppio).

91 Tu je Höfer deloma v zmoti; prim. gori dispozicijo: Das obere Manual, št. 2 ter 4. in 5. – *Ciuffoli di primavera* je bil iz dveh skupin sestavljen register: iz neke vrste dulciana in jako nežne gambe, oba 8'; otvarjal se je hkrati z eno potezo.

Accordo, 4' in čveterostrok,⁹² je pobral nekoliko cinastih piščal in jih nadomestil s starimi od neenake konstrukcije.

Iz tega je razvidno, da je Daniel List Križmanov umotvor izrabljaj kot skladišče piščal, da je gradil in popravljaj ž njimi svoja dela in naročila, ki so postala tem potom prave roparske gradnje.⁹³ Preudarjeno združitev v Križmanovi kompoziciji je s tem postopanjem kvaril in rušil, to pa samo herostratično, ker na mesto porušenih delov navadno ni postavljaj adekvatnih vrednot,⁹⁴ kamoli boljših.

Zdi se, da D. List po l. 1793. ni več delal za samostan. A Križmanovo delo je zaslovelo daleč naokoli vzlic temu, da so je »popravljaj« obrtniki, ki so stali strokovno globoko pod Križmanom. Ko je Jožef II. odpravljaj samostane, se je razinesla v Lincu govorica, da zadene ta usoda tudi kanonijo v St. Florianu. Dunajčanje so takoj mislili na orglje in so jih nameravali prepeljaj v prestolico v slučaju, da bi bila odpravljaj kanonija v St. Florianu; a linški župan je vložil dné 22. maja 1788. leta posebno prošnjo na vlado, da prepusti orglje l i n š k i stolnici, ako bi se odpravila kanonija.⁹⁵

92 To je pomota; ta pedalni register je dvanajsterostroka mikstura (8'), obsegajoča 240 cinastih piščal. V vsem pedalu ni bilo nobenega čveterostrokega registra. Ako ga prej ni bilo, ga po l. 1839. gotovo nihče ni razširil; dispozicija ugotavlja 240 piščal istega leta, ko poročaj Höfer o izpremembah.

93 Roparske gradnje (Raubbau) se imenujejo dela, za katere se uporabljaj sestavine starejših zgradb, pa naj bodo kupljene, podarjene, ukradene ali uropane s silo.

94 Iz drugega popisa orgelj, ki ga hrani samostanski arhiv, navajamo nastopno značilno mesto o D. Listu: »Es blieb noch übrig, an die Stelle der durch Daniel List eingesetzten unbrauchbaren Pfeifen, brauchbare, statt der abhanden gekommenen neue zu verfertigen«. V to svrha so poklicali l. 1836. novega mojstra.

95 Czerny, l. c. str. 271 piše: »Als sich in der josephinischen Klosteraufhebungsperiode in Linz der Ruf verbreitete, dass die Stadt Wien die Florianer Orgel nach Wien zu bringen sich bemühte, da stellte der Burgermeister den 22. Mai 1788. in optima Forma die Bitte, im berührten Fall die Orgel an die Domkircne zu überlassen«. Škofija Linc je bila ustanovljaj l. 1781. in je dobila prvega škofa l. 1785. Pozneje je dobila velike Križmanove orglje iz Engelszella,

Slabe izkušnje so primorale samostansko predstojništvo, da je ukinulo poprave Križmanovih orgelj; od 1. 1793. do 1. 1836., torej 43 let jih niso več »popravljali« in so jim s to abstinenco provzročili najmanjšo škodo.

Delo je pa slovelo daleč naokoli, to pa edinole pod Križmanovim imenom. Slavni abbé Georg Vogler,⁹⁶ ki je bival 1. 1803.–1804. na Dunaju, je posetil St. Florian samo zaradi orgelj ter jih slavil kot prve na Avstrijskem, t. j. v avstrijskem cesarstvu.⁹⁷ L. 1809. je posetil samostan francoski general Dominique Joseph Vandamme. Kanonik Franz Kurz je igral na velikih orgljah in general je občudoval glasbilo ter izjavil, da tega užitka ne bo pozabil nikdar.⁹⁸

A čas ne miruje. Križman sam priznava to in navaja v svoji oceni starih orgelj ljubljanske stolnice pesnikov rek: »nam tempus edax rerum est«; tudi za njegove umotvore velja ta resnica. Po 43 letih je popustilo v samostanskih orgljah marsikaj, to pa tem bolj, čim so obrtniki podrejenih kakovosti prenavljali njegov umotvor.

L. 1836. so poklicali v St. Florian orglarskega mojstra, da pregleda in popravi velike orglje.⁹⁹ Bil je to Johann Georg Fischer, rojen Švab (Augsburžan), ki pa je bival tedaj v Klosterneuburgu. Prišel je in delal od 1. 1836. do 1837. ter postopal podobno kakor svojčas Daniel List. Lotil se je najprej mehovja. Obilico Listovih (17) mehov je skrčil na

---

kakor bomo čuli.

⁹⁶ Vogler je bil rojen v Pleichach (pri Würzburgu), 15. VI. 1749. 1., umrl je v Darmstadt, 6. V., l. 1814. Oče mu je bil izdelovatelj violin. Sam je izumil enostavnejši sistem za orglje (Simplifikations-system), ki je odstranjal miksture, cimbele itd.; slovel je kot virtuoz na orgljah.

⁹⁷ Prim. navedbe iz Brucknerjevega životopisa (spisal A. Göllerich), v članku M. Auerja: »Ein tönendes Denkmal für A. Bruckner« v *Musica Divina*, 1924., str. 38.

⁹⁸ Czerny, 1, c. str. 272

⁹⁹ Paillerjeva zgodovina orgelj in zapiski drugega člana samostana, obe iz arhiva, poslal preč. kanonik F. Linninger. – Dalje že gori navedeno poročilo Mateja Höferja z dne 20. avg. l. 1839. – končno Czerny, l. c. str. 272.

število 6, potem je nadomestil nerabne piščali, ki jih je List vstavil, a dopolnil vrzeli, ki jih je oni pustil. Piščali je Fischer izvršil po zimi 1. 1836./37., (najbrže v svoji delavnici v Klosterneuburgu) in jih razmestil v orgljah poleti, 1. 1837. Te piščali omenja zapisnik neznanega poročevalca podrobno. Vstavil je :

1. v basovsko miksturo G, A, H, 8' ton, iz cina;
2. ves kornetov bas, 4' ton, čveterostrok, obsegajoč 80 cinastih piščal;
3. v veliki douce-flavti, 16' ton, je pokril piščali c¹ do f³; teh je bilo 30, vse iz cina;
4. v oktavi 4' tona je uvrstil 42 cinastih piščal od c do f³;
5. po raznih drugih registrih je vstavil še 115 cinastih in 24 lesenih piščal. – Vkupe je torej dobavil in uvrstil 264 novih piščal, a 30 starih pre naredil, tako, da je imel dela z 294 piščalmi.
6. Izločil pa je iz pedalnega registra *Accordo*, 8' ton, 7 piščal : C, D, E, F, #F, G, #G in jih premestil v delavniške orglje, a iz teh je prenesel register *Quinta dena* v velike orglje.

To delo je dovršil Fischer dné 28. avgusta, l. 1837. – Pisatelj, ki poroča o tem delu, je pripisal kratko beležko, zanimivo z dveh strani: »Jetzt erst kann man sagen, dass die Orgel, welche Chrismann in den letzten Jahren des 6-ten Dezenniums des 18. Jh. begonnen, vollendet sei in seinem Sinne. Herr Fischer hat seine Aufgabe gelöst«. Iz te pripombe se vidi, da je v samostanu bila zgodovinska slika teh orgelj medla. Da Križman ni začel graditi pred koncem meseca februarja 1. 1770., vemo iz izvirnika pogodbe. Vendar ni izključeno, da bi se bili pričeli ustmeni dogovori že proti koncu leta 1769., tako, da bi moglo biti nekaj resnice na trditvi citirane beležke – kar tiče kronologije dela. Drugače pa je z uspehom njegovega dela. Že dobro leto po popravilu so morali pozvati drugega mojstra; ta je podal pismeno poročilo o stanju orgelj. Na to poročilo je zapisal še istega 1. 1839. prošt Michael Arneht pripombo: »Daraus sieht man,

dass wir dem Fischer verdanken, dass wir statt 17 Blasbalgen nur mehr sechs haben ..., dass sie aber aus schlechtem Holz und schlecht gemacht sind ... und er sich auch mit den alten Pfeifen manches erlaubt hat und seine neuen nicht besonders gut sind, dass Fischer das Lob, das ihm zugedacht war, nicht verdient ...¹⁰⁰ Ta pripomba pove, da Fischer ni rešil stavljenih mu zadač. Zdi se mi, da je bil prošt prečital tudi gori omenjeno brezimno poročilo in s tem pripiskom paraliziral sklepne besede: »Herr Fischer seine Aufgabe gelöst«. Kdor bi se opiral samo na eno sodbo, bi mogel zgrešiti objektivnost.

Že dobro leto po Fischerju so orglje zopet odpovedale. Poklicati so morali orgljarja, da odstrani zapreke. Ker Fischer ni užival več zaupanja, so iskali drugega in ga našli v osebi preprostega autodidakta Mateja Höferja, ki je bil znan tudi pod imenom »der Dorninger«. Popravlil je bil že spretno več orgelj po deželi in si pridobil s tem zaupanje med duhovščino. Höfer je preiskal orglje in dognal,¹⁰¹ kaj sta izvršila – odnosno zagrešila – pri njih D. List in J. G. Fischer, potem je popravil mehove in glasbilo prečistil. To je izvršil 1. 1839.

Mimogredé se omenja še nadaljni graditelj orgelj s priimkom Schnepf, ki se je baje bavil z mehaniko potezalnic, ker so težko funkcionirale,¹⁰² a ni mogel popraviti ničesar. Ta mož torej ne igra nikake pozornosti vredne vloge. Vsekako je popravljanje po l. 1839. (Höfer) pa do l. 1872. prestalo ali je bilo tako podrejenega pomena, da ne prihaja v poštev.

A glasbilo, ki je stalo skoraj polno stoletje v rabi, je kazalo vedno več neprilik in pomanjkljivosti, kar je pač umevno. Posebno pa pquadarjajo arhivalni spisi težko igro zaradi za-

100 Podčrtal sem vsa mesta te beležke jaz.

101 Njegove ugotovitve so deloma tudi pomotne; prim. gori moji opombi 91 in 92 (pod črto).

102 Prim. Auer, Ein tönendes Denkmal itd. v Musica Divina, 1924., str. 38.

starele mehanike.¹⁰³ Vse to je dovedlo do tega, da je samostan sklenil 1. 1871. pogodbo z graditeljem orgelj Matejem Mauracherjem iz Solnograda (Salzburga). Ta je neposredno pred dovršil velike orglje v Admontu. Pri tej priliki so v St. Florianu razširili dispozicijo za 4. manual, v katerem je Mauracher združil nekaj novih in nekaj starih registrov, ki jih obsega ta manual desetorico. Stare (Križmanove) orglje so imele 65 registerskih ročnikov. Od teh je služilo 59 zvenečim, 6 pa mehničnim poteznicam; a v resnici je bilo 74 zvenečih registrov, kar smo ugotovili ob dispoziciji, ki je bila tiskana v popisu orgelj iz 1. 1838. — Mauracher je dal orgljam novo preuredbo z 78 zvenečimi in 16 mehničnimi registri. Vsekako pa je njegova preosnova izločila dokaj piščal. Kajti inštrument je dobil 22 novih registerskih ročnikov; od teh je 6 za zveneče, a 16 za mehnične registre. Ker pa ima novi (t. j. četrti) manual sam že 10 zvenečih registrov, je jasno, da je moral dobiti že za-nj vsaj za 4 registre piščalnega gradiva izmed starih piščal. Razen piščal za četrti manual je pa naredil še 1264 novih, deloma iz cina, deloma iz lesa, kot nadomestilo za starejše. Ako bi se opirali samo na te podatke, bi morali računati tako. Za novi manual je dal za 6 registrov novih piščal, po 42 na vsak register, t. j. vkupe 252 piščal; za nadomestilo starejših pa 1264, torej vseh 1516. V Križmanovih orgljah smo ugotovili na podstavu točnega popisa 5230 piščal. Ako bi se bile orglje res povečale za 6 registrov novih piščal, tedaj bi se morala dvigniti vsota za 252 enot in v orgljah bi morali imeti $5230 + 252$, t. j. vkupe 5482 piščal. Dejanstveno pa jih izkazujejo popisi in računi v samostanskem arhivu samo 4993. torej za 237 manj, nego jih je bilo pred Mauracherjevo preuredbo, to pa vzlic povečanja orgelj za cel manual! Vidi se torej, da je

103 Da je temu res tako, ne moremo dvomiti. Vprašanje pa je, da-li je glavna krivda pri Križmanu, ali na poznejših in ponovnih preosnovah. Spomnimo se Križmanove »Crisis« in njegovega »Systema reformationis« za ljubljanske stolnične orglje, kjer odklanja lesene, a zahteva železne abstrakte, stremeč po lažji mehaniki v igri. Da bi bil pri svojem največjein delu drugače postopal, ni sicer izključeno, a malo verjetno.

Mauracher deloma oplenil večstroke registre, ali pa je izločil nekaj enostrokih. Danes se to ne da več ugotoviti, zato, ker je vsa nomenklatura predrugačena; deloma so imena nemška, deloma nemščini prilagodenjena, deloma pa nosijo italijanske označbe.¹⁰⁴

Delati je začel Mauracher leta 1872. doma v svoji delavnici, na licu mesta v St. Florianu pa dné 5. maja, 1. 1873.; dovršeno je bilo delo začetkom oktobra 1. 1875., a preiskusil jih je dr. Anton Bruckner dné 18. oktobra istega leta pred zbranimi izvedenci, glasbenimi veščaki in številnim občinstvom.

Križmanove orglje so dobile po Mauracherjevi preosnovi tudi na zunaj drugo lice: predrugačeno je osredje pročelja, ki sestaja iz treh kompartmentov. Dočim je pri Križmanovem izvorniku srednji kompartment, obsegajoč 11 piščal, najnižji, a stranska dva, katerih vsak kaže po 8 piščal, višja in usločena navzgor proti levi in desni, je po Mauracherjevi preuredbi v istem osredju srednji kompartment višji, kakor oba stranska ter kaže v prospektu samo pet piščal, ki so pa znatno večje, nego so bile Križmanove; stranska kompartmenta sta znatno nižja, a usločena navzgor proti srednjemu kompartmentu in imata tudi po 5 piščal v pospektu, kakor kaže fotografični posnetek.¹⁰⁵

Vendar so Križmanove orglje danes v svoji notranjosti reducirane napram prvotnemu stanju, četudi nastopajo na zunaj v hobotnejši obliki; to smo videli gori, ko smo primerjali množino piščal pred in po 1. 1875.

S tem bi bila orisana v kratkih potezah zgodovina Križmanovega največjega umotvora, ki stoji danes pred natni v Mauracherjevi delni preosnovi.

104 Celokupno sedanjo dispozicijo je objavil Rob. Alexander v »Sv. Ceciliji«, 1925., str. 181. – On navaja samo 4987. piščal, dočim jih šteje Czerny po računih 4993.; zato se držim tega vira.

105 Fotografični snimek je napravil atelier Vis mara iz Linca (Altstadt, št. 17) 1. 1902. To je edini snimek, ki kaže orglje iz te bližine. Fotografijo mi je dal na uporabo preč. g. kanonik F. Linninger; najtoplejšo zahvalo!

Slučaj je nanesel, da je na teh orgljah igral, jih študiral in se vadil ob njih nekdanji samostanski organist, poznejši profesor in veliki simfonik dr. Anton Bruckner. Vzljubil je to glasbilo, ob katerem si je pridobil tako izvežbanost in žel toliko uspehov in slave. Ta umetnik postaja – nomen-omen – tudi v zgodovini Križmanovih orgelj v St. Florianu most iz preteklosti v bodočnost, ako se bo dala realizirati velika ideja, ki jo je lansiral Max Auer že 1. 1924. ob stoletnici Brucknerjevega rojstva. Predlagal je obnovev velikih orgelj v St. Florianu, ki so služile slovitemu organistu kot pravi učitelj.¹⁰⁶ To je čutil tudi Bruckner sam in si zaželel, da počiva, kar je bilo na njem zemskega, pod Križmanovim instrumentom, ki ga nazivajo danes pogosto »die Bruckner-Orgel«. Odkar jih je pre naredil Mauracher, nekoliko celo po Brucknerjevih navodilih,¹⁰⁷ je preteklo zopet 52 let in glasbilo potrebuje popravila. To pa nameravajo, izvesti tako temeljito in obsežno, da bi od slovitih Križmanovih orgelj ostalo le prav malo. Prenarediti mislijo igralno mehaniko na pnevmatične mešičke, pnevmatična prožila za registre, dovajati sapo električnim potom in uvesti tudi druge nove izumitve. Inštrument služi 153 let in končno bo prišel čas, ko bo onemogel: tempus edax rerum est. Žal, da so različni obrtniki pospešili to pojemanje z neumestnimi preosnovami.

Kdo zna, kdaj se bo dal izvršiti veliki načrt; kajti str.oški so preračunani na 100.000 šilingov (= 800.000 Din.). To veliko vsoto hočejo nabrati potom prostovoljnih darov ali potom raznih prireditev, osobito koncertov, akademij in podobnih.

Ako se bodo snidli pri tej akciji ljudje dovolj širokega obzorja, globoke kulture in iskrene pietete, ako bodo gledali, da se pri prenavljanju obdrži značilnost Križmanovega

106 Musica Divina, 1924., str. 37.

107 Dobile so takrat usločen pedal, kakeršnega je želel A. Bruckner. Nova stvar to ni bila, ker ga ie izumil že Joh. Friedr. Schultze (†1858.); samo merila so bila drugačna. Prim. W. E. Ehrenhofer, Taschenbuch des Orgelbau-Revisors, 1909., str. 59. – Isti, Monumentalne orgulje u St. Florianu, »Sv. Cecilija«, 1926., str. 56.

*Slika 21 Križmanove orglje po Mauracherjevi preosnovi.
(reprodukcija fotografije iz leta 1902)*

dela in, vkolikor le gre, še vse porabno gradivo, ki je izšlo izpod njegove roke, tedaj je obnovljenju samo pritrditi in – kjer le mogoče – tudi pomagati s prispevki, da se ohrani ta svetovnoznani umotvor, spomenik, ki glasno oznanjuje slavo našega rojaka.¹⁰⁸

108 Naša duševnost je spričo sedanjih medlih razmer zbegana. Za grobove domačih in tujih vojakov se stori mnogo, da se ohrani spomin onim, ki so prelili kri v vojni. Kdo more biti zoper to? Imamo pa tudi mnogo duševnih junakov, ki so raznesli sloves našega naroda v širni kulturni svet in izsilili s svojim delom spoštovanje za-se in za naš rod v drugorodnih krajih. Ako bi pa kdo dvignil glas

G. Nove orglje za župno cerkev mesta Steyr.

Omenil sem že zgoraj (str. 37 tega letnika), da Križman ni utegnil sam uravnati mehovja pri samostanskih orgljah, vkolikor je bilo morebiti potrebno ali vsaj priporočati z ozirom na vrinjeni 3. manual, to pa zato ne, ker ga je čakalo že drugo delo. To so bile nove orglje za župno cerkev v Steyru. Mesto ima lepo cerkev v gotskem slogu, ki so jo zidali 208 let (1420–1628). V cerkvenoupravnem oziru je bila mestna župnija podrejena bližnjemu benediktinskemu samostanu Garstenu, sicer pa mestnemu svetu.

Garstenski opat se je obrnil do Križmana že 1. 1772. ali celo že leto prej,¹⁰⁹ da mu naredi načrt za nove orglje v župni cerkvi mesta Steyr. Stroške naj bi nosila samostan Garsten in mestna občina Steyr, vsak polovico, kar se ne bo nabralo na prostovoljnih darovih. Križman se je pozivu seveda odzval in predložil svoj prvi načrt že l. 1772., torej tedaj, ko je bival še v St. Florjanu.¹¹⁰ Orglje so morale biti zamišljene precej

---

in zaklical v jugoslovenski svet spričo omenjenega načrta: pripomozite i vi s prispevki, vkolikor jih utrpíte, da se ohranijo svetovnoznané orglje v. St. Florianu in se ohrani živ spomin na graditelja Križmana – se bodo pač smejali taki naivnosti. Ako ne, tem bolje; bilo bi to znak zrele kulture.

109 Nastopni podatki so posneti vsi po izvirnih arhivalijah, ki jih hranijo v mestnem in župnem arhivu mesta Steyr. Združil jih je tamošnji bivši regenschori, glasbeni ravnatelj Franz Bayer v obširnem članku, ki ga je prinesla Steyr-Zeitung meseca decembra l. 1894., ob priliki, ko so bile prenovljene Križmanove orglje. Ta članek mi je dal prepisati sedanji regenschori, g. Friedrich Clofs in ml poslal tudi druge prepise iz izvirnih listin. Za to neobičajno požrtovalnost mu bodi tudi javno izrečena najtoplejša in iskrena zahvala. Tudi preč. g. mestnemu župniku, kanoniku Stroblu se zahvaljujem, da mi je izbral za poročevalca prav g. Clofsa, ki pozna lokalne odnošaje in orglje

110 To naročilo je prav lahko v zvočni zvezi s konfliktom v St. Florianu. Ko je Križman prejel poziv iz Garstena, je seveda moral v Steyr, da prouči na licu mesta kor in ostale lokalne odnošaje, ker drugače ni mogel narediti načrta. Tedaj je posetil tudi opata v Garstenu – samostan je oddaljen od Steyra samo 45 minut. Ta pot je trajala nekaj dni. Z nabitimi, da mu v St. Florianu niso radi dovolili te odsotnosti in da je prišlo zaradi tega do navzkrižja. A Križman je

skromno: imele bi obsegati pod 20 registrov, 1 manual in pedal. Dispozicije ne poznamo, ker sta naročnika ta načrt odklonila in ga vrnila mojstru.

Slika 22 Sedanje orgle v mestni cerkvi Steyr, v katerih je ohranjeno še 17 pojčih Križmanovih registrov. (jd)

Križman je izdelal drug načrt, ki sta ga naročnika (Garsten-ski opat in magistrat mesta Steyr) sprejela. Ni nam znano, da-li je bil odobren tak, kakeršnega je predložil naš rojak, ali so še kaj izpremenili. To je bilo 1. 1774., torej takrat, ko je bil dogradil velike orglje v St. Florianu in je bil prost ter neodvisen.

Na podstavu tega načrta je bila sklenjena dné 15. maja 1. 1774. v župnišču mestne župnije Steyr pogodba, katere izvrnik je tam ohranjen. Ta pogodba je vsebinsko zelo slična – dasi ne kongruentna – oni iz 1. 1770. v St. Florianu sklenjeni, a je pisana v nemščini. Glasi se tako:

---

odpotoval v Steyr in Garsten. To – morebiti izsiljeno – odsotnost so tolmačili kanoniki nezadovoljne skupine za prelom in definitivni »beg«; naziranje se je ustalilo v tradiciji stranke vzlic dejstvu, da se je mojster vrnil in delal dalje. Naglašam pa, da je to hipoteza in kombinacija.

	Schuh	Zoll	Numerus der Pfeifen
1. Principal von feinen Zinn die grösste Pfeife	8	—	45
2. Viola da gamba von Metall	8	—	45
3. Onda di voce umana à $\bar{c}$ bis $\bar{c}$ Metall	2	—	25
4. Violetta soprana von Metall	3	—	25
5. Flauto commune à $\bar{c}$ bis $\bar{c}$ von Metall	2	—	25
6. Bassi commodini à C — $\bar{h}$ von Holz	8	—	20
7. Ottava von Metall	4	—	45
8. Flauto in ottava von Metall	4	—	45
9. Flauto in 12 ^{ma} von Metall	2	8	45

	Schuh	Zoll	Numerus der Pfeifen
10. Quinta decima von Metall	2	—	45
11. Flautini 15 ^{ta} von Metall	2	—	45
12. Cornetta à c bis c von Metall	—	4—9	25
13. Ciufoli in 19 ^{ta} von Metall	1	4	45
14. Vigesima 2 ^{da} von Metall	1	—	45
15. Vigesima 4 ^{ta} mit Repetierung einer Octave à c bis c von Metall	—	4—9	37
16. Accordo Otto doppio von Metall enthaltet in sich acht Reihen.			
1. Reihe	2	8	45
2. "	2	—	45
3. "	1	4	45
4. "	1	—	42
5. " mit Repetierung einer Octav	—	8	38
6. " " " " " "	—	6	38
7. " " " " " "	—	4	26
8. " " " " " "	—	3	26

Summa aller deren Pfeifen so zum Manuall gehören 867

Entwurf des Pedals, welches aus Siebenzehn Clavibus und neun Reihen Pfeifen besteht, deren eine jede Reihe von zwölf Pfeifen bestehet, wiefolget,

1. Contra Bassi doppî enthaltet zwey Reihen

	Schuh	Zoll	Numerus der Pfeifen
1. Reihe mit offenen Pfeifen von Metall	12	—	7
2. mit von oben gedeckten aus Holz die in der Grösse des Körpers	8	—	
in den Thon aber 16	16	—	12
item von Holz zur ersten gehörig	16	—	5
2. Bassi von oben 8 ^{va} von Holz die grösste	8	—	12
3. Bombardi forti alle von Holz viereck Trichter Piramidals Figur	8	—	12
4. Ripieno Pedale Quattro doppio von Holz, enthaltet in sich vier Reihen			
1. Reihe von Holz	5	4	12
2. " " Metall	4	—	12
3. " " "	2	8	12
4. " " "	2	—	12

Summa der Pedal Pfeifen 96

    " " Manuall 867

    " " Stimmen aus feinem Zinn 36

Summa Summarum aller Pfeifen 999

Entwurf eines vor die Löbliche Pfarr-Kirchen der Kays. Königl. Landes Fürstlichen Stadt Steyer Tauglichen Orgelwerkes.

Ein allgemeines Manuall von vier octaven vom C bis c3, dessen lange Claves mit Helfenbein fourniert, die Kurze mit solchen eingelegt, Beyde von Ebenholz gemacht werden, und wird dieses Manuall inner der Orgel also gesezt, das die Clavier ausser dem Werke zu stehen kommen, und solle selbes mit sechzehn wahrhaft würksamen und in sich selbst unterschiedenen Registern versehen seyn wie folget:

Dazu seynd entweder zwey Blaß-Belke, 10 Schuh lang und 6 Schuh in der Braitte, oder 3 Belke 9 Schuh in der Länge und 5 Braitte.

Obenstehende Orgel verbindet sich Endesgefertigter Wohl Ehrwürdiger Herr Franz Xaver Christmann längstens innerhalb zwey jahren, jedoch mit ausschließung des Kastens, dessen Verfertigung, Fassung und Aufstellung Sr. Hochwürden und gnaden Herr Herr Praelat zu Garsten und der Löbl. Magistrat zu Steyr über sich zu nehmen, gut und dauerhaft zu verfertigen und aufzusetzen, wie auch den Pfarr Organisten die vollkommene Einrichtung derselben einsehen zu lassen, und die erforderliche instruction zu dessen Tractierung zu ertheillen.

Vor Bemeltes Orgelwerk versprechen sodann (Titl:) Hh. Praelat und ein Löbl. Magistrat dem Wohlgedachten H. Franz Xaveri Christmann Vier Tausend Gulden Baar zu Bezahlen, und zwar die erste Helfte pr. 2000 fl gleich nach aufsetzung und Uebergabung des Werkes, die zweyte Helfte pr. 2000 fl aber nach Verlauf des probejahrs von dem Tag der übergebung an zu rechnen.

Im Fahl sich nun aber bey übergebung dieser Orgel, oder währenden probejahrs wieder Verhoffen ein zweifel wegen richtigkeit oder Güte der Stipulierten Register, oder ein anderer Bedenklicher anstand äussern solte, so soll dem (Titl:) Hh. Praelaten und dem Löbl. Magistrat frey stehen, dieses Werk durch einen anderen erfahrenen Orgelmacher untersuchen zu lassen, und da sich sodan ein abgang oder Fähler finden solte, so soll der H. Verfertiger dieses Werkes gehalten sein, den abgang zu ersetzen und den Fähler zu verbessern, wiedrigenfahls sollen (Titl:) Hh Praelat und ein Löbl. Magistrat Befugt sein, an den Stipulierten preis so viel abzuziehen, als die ergänzung oder verbesserung bey einen anderen Orgelmacher Kosten wurde.

Zumahlen endlich unter obigen preis pr. 4000 fl. die Herstellung des ganzen werks ausser den Verdigen Kasten ver-

standen ist; als hat der H. Verfertiger nicht allein alles erforderliche materiale, wie es immer nahmen haben mag, in Guter qualität auf eigene unkosten selbst anzuschaffen, vor die selbst eigene wohnung und Kost zu sorgen, und die benötigte Handwerks und arbeits Leuth sowohl bey der verfertigung als aufsetzung der Orgel selbst zu bezahlen, auch nach Vollendung des Werks kein weiteres gratiale zu fordern.

Zu Wahrer Urkund dessen sind von diesen Contract zwey gleich lautende Exemplarien verfasst und mit (Titl.) Hh Praelatens des Löbl. Magistrats und des Herrn Verfertigers insigeln ausgefertigt, und jeden Contrahierenden Theil eines zu handen gestellt worden. So geschehen ind den Stadtpfarrhof Steyr den 15. May 1774.

(L.S.) Franciscus Xaverius Chrismann

Presbyter saecularis m. p.¹¹¹

Tu pridemo zopet na nejasno točko Križmanovega delovanja, ki se bo pa dala pozneje morebiti pojasniti. Dejstvo namreč je, da Križman kontrakta z dné 15. maja 1774. leta ni izvedel. Vprašanja, zakaj tega ni storil, ne moremo rešiti, ampak smemo samo kombinirati in domnevati.¹¹² Ako ni bil zaposlen drugod, so se pojavile nam še neznane težave. Vsekako je došlo skoraj natančno 3 leta pozneje do novega kontrakta - dné 12. maja 1777. leta – v katerem pa je bil načrt predrugačen. Orglje naj bi dobile dva manuala in igralnik, obrnjen proti altarju; gotove naj bi pa bile že 30. junija 1778. leta.¹¹³ Po tem tretjem načrtu so bile orglje

111 Tega prepisa nisem mogel primerjati z izvornikom. Dikcija, skladnja, frazeologija in terminologija so brez dvoma pristne, samo v pravopisu se je morebiti vrnila kaka neznatna divergenca, kar pa ne prihaja v poštev za meritum vsebine.

112 Križman je postavil tudi v samostanski cerkvi opatije Garsten nove orglje, a dosedaj nisem mogel še dognati, kdaj. Vsekako pred 1. 1787., ker je bil samostan tega leta odpravljen. Ni izključeno, da bi bil opat izpremenil časovni načrt in dal postaviti orglje v samostanski cerkvi prej, nego v župni cerkvi v Steyru.

113 »Die Orgel soli mit zwey Manuall und Positive gegen den Altar

postavljene. Dobile so 6 registrov več, nego jih je zahteval drugi, gori navedeni načrt iz l. 1774.: ta je imel 16 spremenov za manual, 4 za pedal, dočim ima tretja dispozicija vkupe 26 spremenov.

Izvirne dispozicije nimamo ohranjene v listini iz Križmanove dobe, ampak iz poznejše; napravili so jo najbrže ob kaki priliki, ko so popravljali orglje. Ta dispozicija slove:

Hauptwerk (II. Manuale).

1. Tromboncini bassi (Trompete bass 8')
2. Flautoni bassi Ecosoprani (Flöte 8')
3. Viola da gamba (Gamba Bass 8')
4. Onda di voce umana (Vox humana Diskant 8')
5. Cornetta soprani (Cornett, dreifach)
6. Principali dolce (ähnlich Geigenprinzipal 8')
7. Ottave (Octav 4')
8. Quinta decima (Superoctav 2')
9. 19na 22da 26ta 29na 33da (sic!)
36ta (Mixtura 1 1/3')
10. Maschiotti soprani (Trompete Diskant 8')
11. Violetta soprana (Viola Diskant 8')
12. Salici di primavera (ähnlich Gamba Diskant 8')
13. Flauti principali (Flöte Diskant 8')
14. Flauti in 8va (Flöte 4')
15. Flauti in 12ma (Quint Flöte 2 2/3')
16. Flauti in 15ta (Octav 2')
17. Flauti in 19na (Quint Flöte 1 1/3')
18. 22da 24ta 31ma (Cymbel 1')

Nebenwerk (I. Manuale).

19. Principali (Principal 8')
20. Ripieno 12 doppio (Mixtur 8 fach vorgefunden).

Pedal.

21. Contrabassi principali con 8va (Principalbass 8')
22. Contrabassi bordoni (Bordunbass 16')

23. Tromboni (Bombard 8')
24. Ripieno 5 doppio (Pedal Mixtur 5 fach)
25. Tamburo (ein Registerzug, um das Schwanken der Tone hervorzubringen und so den Toncharakter einer grossen Trommel zu geben.)
26. Uccelletti («Vogelgesang, besteht in einem zinnernen Gefässe, worin 17 kleine zinnerne Pfeifen befindlich sind, die nach Anfüllung des Gefasses mit Wasser durch einen besonderen Registerzug ein dem vereinigten Vögelgesang ähnliches Gezwitscher hervorbringen.»)

Vidi se, da je podal ta pregled piščal graditelj orgelj, ker primerja stara (Križmanova) imena s takrat običajnimi in se

Slika 23 Notranjost orgel v Steyru s Križmanovimi registri. (jd)

spušča celo v tehnične posameznosti (prim. Tamburo in Uccelletti). Dokaz, da je ta domneva pravilna, imamo posebno neizpodbitno pri št. 20 (Ripieno 12 doppio). Tam bi morala biti mikstura 12 stroka, a preiskovalec ugotavlja, da jo je našel samo 8 stroko.

Tem bolj presenetljivo je za nas, da je ta strokovnjak tako malo važnosti polagal na to, da bi bil tudi jasno razpredelil registre po manualih in pedalu. Da bi imel 2. (glavni) manual 18, 1. pa samo 2 registra, to je – osobito pri Križmanu – vnaprej povse izključeno. Dokaz, da mora temu res tako biti, imamo v nadaljnjem poročanju istega strokovnjaka, ko piše: »Das I. Manuale erhielt 405, das II. Manual 894, und das Pedal 96, zusammen 1395 Pfeifen, und zwar 1279 aus Metali und 116 aus Holz«. Po tem moramo domnevati, da je prišlo na I. manual 7, na 2. manual 15, a na pedal – razen tambura in uccelletti – še 4 registri z večjim zborom piščal. Kateri spremeni pa so bili v I. in kateri v II. manualu, bo pa skoraj nemogoče, da doženemo danes, ko je vse prenarejeno. S precejšnjo gotovostjo se da ugotoviti, da je Križman sprejel 16 registrov iz drugega načrta v tretjo dispozicijo, tako, da so odpadli samo 4 spremeni druge dispozicije: Flauto commune, Accordo otto doppio, Bassi commodini in Bombardi forti. Tako v slučaju, če je moja domneva pravilna, da je register Ciuffoli in 19na (št. 13. v II. dispoziciji) istoveten s Flauti in 19na (št. 17. v III. dispoziciji); ako temu ne bi bilo tako, je odpadel še register Ciuffoli in bi imeli v III. dispoziciji samo 15 registrov iz druge. Pripominjam, da je v III. dispoziciji pod št. 18. združil dva registra: Vigesima secunda (št. 14) in Vigesima quarta (št. 16) iz druge dispozicije v en register in mu dodal še 3 ima (trigesima prima), tako da vsebuje v III. dispoziciji št. 18. tri zборе. – Contrabassi bordoni št. 21 v III. dispoziciji so istovetni s Contrabassi doppi (II. disp., št. 17) a Contrabassi principali (III. disp., št. 22) isto, kakor Bassi (II. disp., št. 18.).

Po naših pojmih o dispozicijah ima nedvomno prednost Križmanova III. dispozicija za Steyr. Dočim kaže II. dispozicija še manj ugodno razmerje: 6 osemčveljskih registrov na 20 v orgljah, torej okroglo $1/3$, imamo v III. dispoziciji 12 osemčveljskih spremenov na 26 cele vsote, torej malo pod polovico. V poslednjem načrtu se je tudi ogibal mnogozbornih registrov; edini kornet (cornetta soprani, št. 12) je trozboren, dočim je v II. dispoziciji mikstura (št. 7, *Accordo otto doppio*) osmerozborna, kornet (cornetta, št. 15), *vigesima quarta* (št. 16) in *contrabassi doppi* (št. 17) pa trozborni.

Kakor pri vsakem delu skoraj, je Križman tudi pri teh orgljah prekoračil rok, to pa za 9 mesecev; dočim bi imele biti orglje dovršene do 30. VI., l. 1778., jih je izročil v rabo še-le meseca marca, l. 1779., a dovršil jih je meseca februarja istega leta.

Izdelal je Križman ta inštrument s tremi pomočniki. Med temi je bil Peter H ö l z l , ki ga je Križman rabil še pozneje. Imel je v Steyru delavnico vsaj od leta 1774. do 1779. Da je delal s tremi pomočniki, izvemo iz zapiska v magistratnem arhivu. Obrnili so se namreč zaeno z St. Florianskim organistom Kraussom do magistrata in zaprosili napojnino; vloga je datirana »Steyr, 20. März 1779« in se glasi: »Die drey Orglmacher Gsölln bitten um Doceur (!) wegen besonderer Bemühung bey Verfertigung der Orgl in der Stadtpfarr, dann der Organist zu St. Florian, Krauss Vor die Prob«. S tem je torej ugotovljeno, da so bile orglje kolaudirane neposredno pred 20. marcem l. 1779. Magistrat je ugodil prošnji pomočnikov in organista Kraussa ter rešil njihovo vlogo: »Der Magistrat will denen drei Orglmacher Gsölln jedem 8 fl, zusammen also 24 fl, und dem Organist Krauss 8 fl 32 Kr pro discretionem bewilligt haben, dessen das Löbl. Kirchamt durch Rathschlag zu erinnern ist«.

Umevno je samo ob sebi, da se je zvišala cena s tem, ker so razširili orglje. Omara sama je stala 2500 gl., piščali, tipke, abstrakte, sapniki, mehovi in dr. pa 3500 gl., vkupe 6000 gl. To vsoto so zložili: 1. opat v Garstenu 1500 gl., mesto Steyr

1500 gl., bratovščini sv. Rešnjega Telesa in sv. Boštjana vkupe 1000 gl., župni urad 1000 gl. in neki dobrotnik 1000 gl.

V tem stanu so služile orglje ok. 100 let. V devetem desetletju 19. stoletja so zahtevale pa nekaj popravil. Izvršil jih je Johann L a c h m a y e r, orgljar v Urfahrju. Naredil je nove mehove in nadomestil nerabne piščali z novimi. Tedaj so odstranili oba pedalna registra: Tamburo in Uccelletti; prvi spremen so nadomestili z oktavskim basom (Octavbass) 8', drugi z globokim basom (Subbas) 16'.

Popravilo je zadostovalo samo začasno, ker so bili sapniki in piščalnice črvojedne; treba je bilo torej obsežnih popravil. Da se to izvede temeljito, so sklenili, da dajo orglje preustrojiti. Vendar so takaj stavili si načelo, da se morajo porabiti stare, še rabne piščali, in se s tem ohrani značilnost Križmanovega dela, vkolikor je le mogoče. Zaeno so pa sprejeli v načrt tudi novo omaro v gotskem slogu, ker je cerkev gotska, dočim je bila omara Križmanovih orgelj baročna. Načrt za omaro je naredil stolni stavbinski mojster H e r m a n n na Dunaju. Preosnovno orgelj samih so izročili l. 1893. po dolgotrajnem prerekanju med strankami, katerih vsaka je imela svojega kandidata, tvrdki M a t e j a M a u r a c h e r j a S i n o v i, ki jo je zastopal Jos. Mauracher iz St. Florian. Na podstavu dispozicije, ki jo je predložil in so jo odobrile razne kapacitete, med njimi dr. Anton Bruckner in prvi pridvorni organist Pius Richter na Dunaju, je bila sklenjena v mestnem župnišču pogodba za preosnovno župnih orgelj. Mauracher se je obvezal, da obnovi orglje po predloženi dispoziciji, vseskozi solidno in trpežno za ceno 3636 gl. in da jamči 5 let za svoje delo, da popravi v tej dobi vse pogoške in nedostatke, ki bi jih bil sam zakrivil, na lastne troške in da bo dobavil gotsko omaro za ceno 1500 gl. Pleskanje in pozlatitev je prevzel Ferd. Donke v Steyru za 900 gl.

Pogoj, da se ohranijo vse porabne piščali Križmanove in da se mora po skrajni možnosti ohraniti stara tonovska značilnost, je bil stavljen vnaprej. Mauracherjeve dispozicija slove:

Disposition

über den Umbau der Stadtpfarr-Orgel in Steyr mit Erhaltung des Chrismanns Charakters.

I. Manual von $C-f$, 54 Töne.		Pfeifen	
Stimmung der Orgel nach dem Normal A.		Holz	Zinn
1. Principal 8', alt, die fehlenden durch neue ergänzt		12	42
2. Oamba 8' vollständig neu		—	54
3. Flöte 8', alt		12	42
4. Filomela 8' neu, offen, 12 Töne tief gemeinsam mit Flöte 8'		42	—
5. Bordun 16', tiefe Octav $C-f$ und 19 Töne neu		19	35
6. Bordun 8', aus Bordun 16' combinirt		—	12
7. Trompete (pač 8'), neu, aufschlagend, Schallbecher aus verzinnem Zink, Rinne aus Messing, Nuss aus Metall		—	54
8. Principal 16', 25 Pfeifen neu, die anderen alt, 25 davon stehen im Prospekt.		8	46
9. Octav 4', ehemals blinde Prospektpfeifen hergestellt, 4 Pfeifen neu		—	54
10. Viola 4', neu		—	54
11. Flöte 4', alt		—	54
12. Progressio harmonica $2\frac{2}{3}$, und 2' aus der alten Quint und Superoctave		—	126
13. Mixtur major $2\frac{2}{3}$, 4 fach, aus der alten Mixtur mit Ergänzung der fehlenden Töne		—	126
14. Mixtur minor $1\frac{1}{3}$, 5 fach, desgleichen		—	270
	Summe . . .	93	1059
II. Manual von $C-f$, 54 Töne.		Pfeifen	
		Holz	Zinn
15. Principal 8', alt, 9 Pfeifen neu		—	49
16. Salicet 8', von $C-F$ Holz und von Fis Zinn		6	48
17. Vox humana 8', 42 Töne alt, die 12 tiefen gemeinsam mit Dolce		—	42
18. Dolce 8', neu		12	42
19. Lieblichgedackt 16', neu, gedeckt		54	—
20. Dolcflöte 8', neu, aus Lieblichgedackt 16' combinirt		12	—
21. Tromboncini bassi und Maschiotti soprani, alt, 4 Pfeifen neu (pač 8')		—	49
22. Octav 4', alt		—	54
23. Salicet 4', neu		—	54
24. Cornetti 4', neu, 4 fach		—	204
	Summe . . .	84	542
Pedal. $C-d$, 27 Töne.		Pfeifen	
		Holz	Zinn
25. Bordunbass 16', offen, die tiefen 12 Töne und von c cis d neu, 12 Pfeifen aus den vorhandenen 8'		27	—
26. Subbass 16', (die) tiefen 12 Töne alt, 15 neu		27	—
27. Violon 16', " " 12 " " 15 "		27	—
	Summe . . .	81	—
		Holz	Zinn
28. Posaune 16', neu		—	27
29. Octavbass 8', alt, 15 Töne von Zinn		12	15
30. Cello 8', aus Violon 16' combinirt, 12 Pfeifen neu		—	12
31. Octav 4', aus Octav 8' combinirt, 12 Pfeifen neu		—	12
32. Principalbass 8', aus Bordunbass 16' combinirt, 12 Pfeifen neu		12	—
33. Posaune 8', neu		—	27
34. (Mixtur) Accord 4', 5 fach, alt, durch 60 Pfeifen ergänzt		—	135
	Summe . . .	105	228

Orglje imajo torej sedaj 34 zvencih registrov in vkupe 2111 piščal. Igra se vrši pnevmatičnim potom.

Razen tega je imela Mauracherjeva preosnova še 5 kolektivnih prožil: Pleno organo, Forte, Mezzoforte, Piano in razstikalo (Auslöser); dalje še 3 pnevmatične veznike: Manualkoppel, Pedalkoppel I. Manual u. Pedalkoppel II. Manual. Sapo sta dovajala dva mehova na nabiralnike (Magazinbalg). Te orglje so bile gotove v drugi polovici meseca decembra 1894. leta vtoliko, da so mogle služiti za silo. Dan pred

svetim večerom so jih blagoslovili, a dovršene so bile šele sredi meseca januarja, 1895.

Stara (III.) dispozicija je imela 26 spremenov, kakor smo ugotovili. Omenili smo tudi, da je J. Lachmayer izmenjal zadnja dva registra Križmanovih orgelj (tamburo in uccelletti) ter postavil na njuno mesto oktavni bas in subbas. – A biti so morali še drugi »zdravniki«, ki pa niso postopali tako razsodno, kakor Lachmayer. Žal, da ne vemo niti kdo, niti kdaj je »popravljal« Križmanovo dispozicijo tudi na takih mestih, kjer je bilo delo nepotrebno. Iz kolaudacijskega protokola izvemo namreč, koliko registrov je Mauracher našel in koliko jih je dodal. Ko je pregledal orglje (v III. Križmanovi dispoziciji), je naštel samo 22 registrov; kajti on gre strokovnjaško od manuala do manuala in potem na pedal ter beleži:

v 1. manualu	11 starih registrov,	dodal je 3 nove,	vkupe 14 registrov;
v 2. " "	5 " " " "	" " 5 novih,	" 10 "
v pedalu	6 " " " "	" " 4 nove,	" 10 "
<hr/>			
vsota torej:	22 starih registrov,	dodal je 12 novih,	vkupe 34 registrov;

to se sklada z Mauracherjevimi podatki, njegovo dispozicijo in s kolaudacijskim protokolom o Mauracherjevih orgljah.

Na drugi strani pa vemo, da je imela III. Križmanova dispozicija 26 registrov; torej pogrešamo 4 izmed njih. Kateri so bili izločeni pred Mauracherjevim preustrojem, je težko trditi, to pa tem težje, ker je ta mnogo starih registrov, navadno po dva, skombiniral v nov spremen. D o m n e v n o so izločili en glavni in 3 stranske registre. Od nastopnih ne nahajamo ostankov ali delov v Mauracherjevi preosnovani dispoziciji: 1. Violetta soprana (št. 7. Križmanove III. dispozicije), 2. Flauti in 12ma (št. 13 istotam), 3. Flauti in 15ma (št. 14 istotam) in 4. mikstura: 19na – 22da – 26ta – 29na – 31ma in 36ta (št. 16 istotam).

Kolaudacijska komisija je Mauracherjevo delo vseskozi odobrila; kot kolaudatorja sta fungirala Engelbert Lanz in dr. Martin Fuchs, dočim je bil zapisnikar kooperator

Slika 24 Ohranjena Križmanova omara v župnijski cerkvi v Reichenthalu; prvotno je gostila Križmanove orgle v mestni crekvi v Steyru. (jd)

Theodor Gutschick. Da je vse solidno izvršeno bo že res; a umetniško nekam motijo številne kombinacije iz starih registrov (št. 4, 6, 12, 17, 20, 21, 25, 30, 31 in 32), četudi je na drugi strani hvaležno priznati, da je Mauracher na ta način ohranil mnogo gradiva, ki je bilo prišlo iz Križmanove roke in s tem tudi doberšen del njegove značilnosti.

Že 9. leto po Mauracherjevi preosnovi so zopet nekoliko modernizirali te orglje s tem, da so jih opremili z napravo na električen pogon mehovja. A – l' appétit vient en mangeant

– tudi pri tem ni ostalo; 11 let pozneje: 1914.–1915. l. so dobile orglje nov igralnik s 13 mehničnimi ročniki ali prožili: tutti, forte, mezzoforte, piano, prosta kombinacija, crescendo, izločitev jezičnikov, pedalno pretikalo, superoktavni veznik 1. manual, l. in 2. manual, suboktavni veznik 2. in 1. manual, pedalna veznika za 1. in 2. manual.

V tem stanu služijo Križmanove orglje, dasi prenačene, 148. leto in imajo še danes impozantno – brilantni značaj njegove fakture. Kako tudi ne! Vsaj je ohranjenih v njih še vsaj 23 starih registrov. Značaj ostalih 11 registrov, ki jih je Mauracher vstavil, je prilagoden Križmanovim, tako, da je utis e n o t e n .

Posebno pohvalno je omeniti kulturno smisel odločujočih oblasti – cerkvene in civilne –, da so stavile kot prvi pogoj za preuredbo: ohranitev Križmanovega značaja.

H. Nove orglje za samostansko cerkev v Admontu

Dne 27. aprila l. 1865. je izbruhnil hud požar v starodavnem benediktinskem samostanu v Admontu na Gorenjem Štajerskem ter vpepelil cerkev in velik del samostana. Pri tej priliki so zgorele velike Križmanove orglje pa tudi mnogo listin in računov. Zato dandanes nismo poučeni o marsičem, kar zadeva gradnjo teh orgelj, vsaj neposredno ne.

Vendar imamo ohranjen v samostanskem arhivu za zgodovino. Križmanovega delovanja dragocen dokument: d i s p o z i c i j o , ki je pa zaeno tudi datirana. Po tej listini so bile orglje dograjene l. 1782.¹¹⁴ Glasi se:

»Disposition der sämmtlichen Register in der grossen Orgel, die in der löbl. Stiftskirche in Admont auf dem gros-

114 Listina sicer ni izvorna, ampak je bila sestavljena bodisi, po starejšem seznamu, bodisi' (to skoraj nedvomno) po izvidu na licu mesta – ok. l. 1830. – Izvirnik mi je poslal na uporabo preč. g. o. Friedrich Fiedler, samostanski arhivar in knjižničar; za to uslugo mu izrekam tudi na tem mestu svojo najudanejšo zahvalo. – Zaporedne številke ob registrih šem dostavil radi preglednosti in jih dejal zato v oklepaje ( ).

sen Musik Chor durch Herrn Chrismann im Jahre 1782 erbaut wurde. (L.S.)

Italienische Namen	gewöhnliche Namen und das Körperverhältnis.
Unteres Manuale.	
(1) Principali forte (2) Fagotto forte (3) Faon de Fagottino (4) Flauto forte (5) Viola Baritoni (6) Cornettini Soprani (7) Ottava (8) Quinta decima (9) Decima nona (10) 10.—22. e 26 (11) 29., 33., 36 (12) Ripieno	Principal, 8 Fuss im Frontespitio. Trombon, 8 Fuss. Fagott gedeckt, 8 Fuss. Flauto principali, 8 Fuss. Viola, 8 Fuss. Flaut Mixtur, 3 Fuss, 3 fach. Octav, 4 Fuss. Super Octav. 2 Fuss. Quint, $\frac{1}{2}$ Fuss. Rauschquint, 1 Fuss, zweifach. Miscella $\frac{1}{2}$ Fuss, dreifach. Mixtur 1 $\frac{1}{2}$ Fuss, 6 fach.
Pedal.	
(13) Contra Bassi in Faciata (14) Ottava in Faciata (15) Violoni (16) Ottava (17) Bordoni (18) Bombardoni (19) Ottava (20) Tamburo (21) Uccelletti	Principal, 16 Fuss. Principal 8 Fuss. Sub Bass 16 Fuss. Principal Bass 8 Fuss Sub Bass 16 Fuss, gedeckt. Bombard 16 Fuss. Fagott 8 Fuss. Trommel 16 Fuss. Vögelgesang.
Die Copplung der zwei unteren Manuale ist in einem besonderen Zuge links, unter den beiden Registerreihen angebracht.	
Drittes Manual.	
(22) Fondamento (23) Echo principalium (24) Dyphtonga (25) Echo Tibiae (26) Siren (27) Syrinx (28) Echo vox humana (29) Echo Tibialae (30) Echo Organi	Sperrventil. Principal piano 8 Fuss. Quintaden 8 Fuss, gedeckt. Flauto princip. piano 8 Fuss. Fugara piano 8 Fuss. Echo, 8 Fuss. Salicional 8 Fuss. Flöte piano 4 Fuss. Mixtur 2 Fuss 4 fach.
Zweites Manual.	
(31) Principali dolci (32) Vox humana ital. (33) Vox humana Ger. (34) Violetta Soprana (35) Come vi piace (36) Verna panos (37) Flauto p(rinci)pale dolce (38) Flauto in Ottava (39) Flauto in 12 ^{ma} (40) Flauto in 15 ^{ma} (41) Cioffoli (42) Ottava p(rinci)pale (43) Organo forte	Principal 8 Fuss. Piffara 8 Fuss. Oboe 8 Fuss. Viola 8 Fuss. Bariton 16 Fuss. Gamba 8 Fuss. Coppel 8 Fuss. Flöte 4 Fuss vel Piccolo. Quintflaut 3 Fuss. Flaut 2 Fuss, Waldflöte. Terzflaut 2 Fuss. Octav 4 Fuss Mixtur 2 Fuss, 9 fach.

Da-li je ta dispozicija popolnoma pravilna, je danes težavno določiti. Samostanski bivši arhivar, o. Jakob W i c h n e r, piše v svoji zgodovini admontskega samostana, da so imele Krížmanove orglje 44 registrov, 3 manuale in ok. 3000

piščal,¹¹⁵ a ne navaja nikakega vira, dasi je pisal v dobi po velikem požaru, ko se ni mogel več prepričati po autopsiji o njihovem ustroju. – Tudi Ivan Kukuljevič-Sakcinski poroča isto v svojem Slovníku umjetnikah jugoslovenskih.¹¹⁶ Zdi se, da se opirata oba na isti vir, bodi neposredno (Wichner) bodi posredno (Kukuljevič-Sakcinski). Vsekako gori priobčene dispozicije ne omenja ne ta, ne oni. Kukuljevič-Sakcinski je imel v samostanu poročevalca, to je bil klerik, g. Koloman Mulec. Ta mu je sporočil tudi napis na orgljah, ki je glasil: »COLUMBANI D. G. A. A. CURA. F. XAV. CHRISMANNI P. G. OPERA«. Ker so takrat Križmanove orglje še stale, ko je g. Mulec poročal Kukuljeviču-Sakcinskemu, bomo pač smeli verjeti, da je prepis točen. Čudno je, da ni tudi letnice v tem napisu, niti kot kronografa je ne najdeš, niti posebej pripisane.¹¹⁷

Dočim torej poročata dva konventuala, Mulec in Wichner, soglasno o 44 registrih jih beleži tretji nam po imenu neznan poročevalec (organist Fr. Traunbauer?) samo 43. Jeli ta poslednji enega prezrl?¹¹⁸ Zdi se mi, da je bilo to tem težje mogoče, ker kažejo vsi znaki, da je moral biti zadevnik strokovno naobražen mož. In ta je sestavil seznam registrov v dobi pred Mulcem in Wichnerjem. Ali sta se poslednja dva

115 Wichner, P. Jakob, Geschichte des Benediktinerstiftes Admont.

Festgabe zur Feier der Erinnerung an den vierzehundertjährigen Geburtstag des hl. Benedikt. Graz, 1876–1880, zv. IV., str. 379.

»Das herrlichste Prachtwerk verschaffte er (t. j. opat Columban von Wieland, 1779–1787) aber dem Munster in der wundervollen Orgel des Franz Chrismann. Selbe zählte 44 Register, 3 Manuale und bei 3000 Pfeifen, deren grösste ein. Sechzehnfuss war.«

116 L. c., s. v. Križman, Franjo Ksaver, ki ga imenuje »graditelj orguljah, rodом iz Gorice. Od njega nalaze se u Admondu u Štajerskoj velike orgulje, koje imaju blizu 3000 piščalah i 44 registrah.« Slovník je prišiel na svetlo v Zagrebu l. 1868.

117 Prim. Slovník umjetnikah, s. v. Križman. Razrešitev črk posameznic v tem napisu je ta: »Columbani D(ei) G(ratia) A(bbatis) A(dmontensis) Cura. F(rancisci) Xav(erii) Chrismanni P(resbyteri) G(oritiensis) Opera,« kar je g. Mulec pravilno razrešil.

118 Franz Traunbauer je bil organist, od l. 1794. do 1856. Prim. Wichner, 1. str. 422.

uštela? Ali sta morebiti videla kak slepi ročnik (Blindregister) in ga štela za pravega? Ali pa so dodali pozneje, med neznanim poročevalcem ter Mulcem in Wichnerjem še en pojoč register? To so možnosti, ki jih danes ne moremo ugotoviti in jih najbrže ne bomo mogli nikdar več, ker so zgorele tozadevne listine, kar Wichner izrečno ugotavlja v svoji zgodovini.¹¹⁹

Da je bil ta umotvor v admontski cerkvi l. 1782. gotov, nam izpričuje letnica na dispoziciji, kateri se vidi, da jo je spisal človek, ki je bil dobro poučen v svoji stroki, – četudi je v popisu neredno razmestil manuale in pedal – bodisi kot graditelj ali kot organist in je imel nedvomno še zgodovinske podatke na razpolago.

Da so bile orglje zgrajene pod opatom Kolumbanom, t. j. med leti 1779. in 1787., v tem soglašajo vsi viri. Leto 1782. sodi v to dobo. Kdaj pa je Križman začel z delom, to je mogoče samo kombinirati. Admontske orglje so bile šteti med velike svoje vrste. Ker je bil Križman zaposlen v Steyru do meseca marca l. 1779., se je moral pač kmalu potem preseliti v Admont. Vendar nikakor ne pred sredo meseca avgusta: kajti, opat Kolumban von Wieland je bil izvoljen še-le dné 9. avgusta 1779. leta, a benediciran še-le dné 19. septembra istega leta. V dogovor je pač mogel stopiti s Križmanom eventualno že kot izvoljeni opat. Ni pa verjetno, da bi bil Križman začel graditi nove orglje pred mesecem oktobrom navedenega leta; torej je porabil kakih 5–6 mesecev po dogotovitvi župnih orgelj v Steyru v druge svrhe, morebiti za kaka popravila. Admontske orglje je torej gradil ok. 3 leta; domnevno jih je dogradil v jeseni l. 1782. – O nadaljni usodi tega umotvora izvemo le prav malo. Pod opatom Gotthardom Kuglmayrjem (1788.–1818.) je leta 1815. popravil Križmanove orglje njegov bivši pomočnik in

119 L. c., IV., 423, kjer poroča o požaru in kaj. je vse uničil ter pravi:

»Das Gewölbe des Hauptschiffes der Stiftskirche stürzte ein, die Orgel Chrismann's sowie einezweite in der Seitenempore gingen zu Grunde, das Musikarchiv ... verbrannten, ... und das reichhaltige Hauptarchiv fielen der Zerstörung anheim.«

učenec Peter H ö l z l , ki mu je pomagal že pri gradnji župnih orgelj v Steyru in delal pri njem tudi v Admontu. Kaj je popravljal, ni znano dosedaj. Temeljito popravilo je izvedel l. 1858. solnograški orgljar Ludwig Moser.¹²⁰

Kakor v Steyru je sledil Križmanu kot graditelj orgelj tudi v Admontu Matej M a u r a c h e r iz Solnograda – tukaj brez vsake zveze s Križmanovim delom. Postaviti je moral popolnoma nove orglje; dogradil jih je l. 1871., a kolaudacija se je vršila 4. februarja 1872. leta. Orglje imajo 44 registrov in 2587 piščal.¹²¹

I. Nove orglje za predmestno cerkev sv. Lovrenca v VII. okraju na Dunaju.

V razvijajočem se Dunaju 18. stoletja se je pojavila potreba, da se ustanovi na »škotskem polju« (Schottenfeld), torej tam, kjer je imel svoja polja benediktinski samostan dunajski, ki ga nazivajo »škotski«, nova župnija. To je v današnjem VII. okraju, z značilnim imenom »Neubau«, v lepi ulici: Westbahnstrasse. Še l. 1783. tam ni bilo cerkve. Opat Benno I. je sklenil, da ustanovi ondi novo župnijo in je naročil pri stavbenem mojstru Andreju Z a c h u potrebne načrte za cerkev in župnišče. Graditi so začeli l. 1784, in 29. septembra l. 1786. so cerkev svečano posvetili; dne 1. novembra istega leta se je začela opravljati služba božja v novi cerkvi.¹²²

120 Wichner, I. c. IV., 391. – In tudi istega pisatelja: Kloster Admont in Steiermark und seine Beziehungen zur Kunst. Wien, 1888, str. 216.

121 Wichner, I. c. IV., 432.

122 Vsi zgodovinski podatki so posneti po spominski knjižici, ki jo je spisal bivši župnik te cerkve, Honorius Ludwig Kraus in je prišla na svetlo pod naslovom: Die Pfarre und Kirche St. Laurenz im Schottenfelde. Als Beytrag zur kirchlichen Topographie und als, Ehrenbuch der vorzüglicheren Wohlthäter dieser Kirche. Dritte, berichtigte und vermehrte Auflage. Wien, gedruckt bey Anton Strauss, 1826. (1. izd. ? 2. izd. 1822.) Moje navedbe so po 3. izdaji. Kar sem zajemal iz drugih virov, navajam vse na zadevnih posameznih mestih. Gorenji podatki o ustanovitvi župnije so pri Krausu, I. c. str. 8 nsl. – Vendar so bila vsa stavbinška dela dovršena šele dne 28. julija, 1787.

Ta ustanovitev se je izvršila prav v tisti dobi, ko je Jožef II. odpravljaj samostane. Ta usoda je -zadela tudi benediktince z Montserrata – na Dunaju so jih imenovali »črne Špance" (Schwarzspanier) – in samostan sv. Lovrenca na mesnem trgu (Fleischmarkt), kjer so bivale avguštinke; oba sta bila odpravljena l. 1783.

Opat Benno I., ki je bil pravkar sklenil, zidati novo župno cerkev v VII. okraju, je takoj l. 1784. vložil prošnjo naslovljeno na cesarja, naj mu prepusti z v o n i l o odpravljenega montserratskega samostana, a v e l i k i a l t a r, o b h a j i l n o m i z o i n o r g l j e iz odpravljenega samostana pri sv. Lovrencu za novo cerkev na škotskem polju, to pa proti temu, da poruši in ! odpelje zvonik montserratskega samostana. Cesar je dovolil oddajo velikega oltarja in obhajilne mize iz samostana sv. Lovrenca proti izplačilu cenitvene vsote; stolpa in zvonika montserratskega samostana sploh ni dovolil prodati, a prižnico in orglje pa da je že obljubil, odnosno, že podelil župni cerkvi pri sv. Avguštinu. Pozneje dne 27. septembra l. 1784. pa cesar vendarle dovolil zvonilo iz cerkve montserratskih menihov novi cerkvi v VII. okraju, in to brezplačno.¹²³

Ker opat ni dobil zaželjenih orgelj, mu ni ostalo nič drugega, nego da je moral naročiti nove. Ker je bil v stiku z opatom samostana Garsten, je prišel nedvomno tem potom v dotiko tudi s Križmanom, ki je bil delal za garstenskega opata že na dveh krajih: v Garstenu in v Steyru.

Skratka: našega mojstra dobimo l. 1785., morebiti že meseca oktobra, ako ne celo prej na Dunaju. – Ker je bil v Admontu s svojim delom gotov nekako v jeseni l. 1782., imamo v Križmanovem življenju časovno vrzel približno treh let. Kje je bival ta čas, je povse neizvestno. Kdaj da se je

---

123 Zapiski iz 18. stol. v arhivu školskega samostana, Serin. 57, ad n. 2, d in g. – Vporabo arhiva mi je z največjo uslužnostjo omogočil preč. g. o. dr. Albert Hübl, vl. svetnik, gimn. direktor in zaeno samostanski arhivar; bodi mu iskrena zahvala na njegovi požrtovalnosti!

pogodil s škotskim opatom za nove orglje, ni zapisano nikjer in tudi prave pogodbe ni, marveč samo nekaj dopisčič, iz katerega pa vendar izvemo, za katero ceno je prevzel delo in kako mu je samostan izplačal pogodeno vsoto 4200 gl., da je prejel vnaprej 24 kremniških (ogerskih) zlatnikov (t. j. 104 gl. 48 kr.) in da se hoče potruditi, da bo izročil gospodu naročniku v teku meseca junija naslednjega (t. j. 1786.) leta dograjen inštrument. – Ako bi delo ne ugajalo, naj se mu vrne in ne izplača. Ako pa se sprejme, obeta, da bo popravil vse nedostatke, tako v delu, kakor tudi v snovi, dokler bo živel.¹²⁴

Kakor, pri vsakem svojem delu, je prekoračil Križman – ne ravno določeni, ampak vsaj obljubljeni – termin. A na tem opatu ni bilo mnogo; vsaj so delali zidarji in drugi obrtniki v novi. cerkvi do konca meseca julija 1787. leta, tako da bi Križman itak ne bi bil mogel postaviti orgelj.

Da-li se je naš mojster bavil samo s temi orgljami, ali pa je imel še katero drugo delo na Dunaju, tega ne vemo.

Orglje za novo župno cerkev sv. Lovrenca so bile dograjene l. 1788., o tem ne more biti nikakega dvoma; na podlagi potrdil, ki smo jih navedli, vemo, da je prejel dné 24. maja 1788. leta zadnji obrok. Ali je pa orglje tudi postavil na

124

¹²⁴ Samostanski arhiv, Scrin. 57, n° 5. Izvirnik slove: »Perillust(ri)s R(everen)d(issi)me ac Ampliss(ime) D(omi)ne D(omi)ne Praesul. Organum, quod pro Ecclesia nova suburbana faciendum conduxi, 4200 flor(enis) redimendum, cuius praeter partem 24 sol(idos) aur(eos) Kremnicenses jam in antecessum [1785] accepi, operam dabo, ut labente Junio anni sequentis suis absolutum numeris Ampliss(imo) D(omi)no Redemptori tradere possim. Meque in gratiam perimpense commendo.

Ad do hoc quoque pro more meo. Si opus visum, auditum minus probaretur, irredemptum mihi relinquitur. Redempti praesto, quoad vivam, omnia vitia ac menda, tam ab arte, quam a materia.

Accepi rursum ab ipsomet Perill(ustri) R(everendissimo) D(omino) Abb(ate) Scot(orum) 18. Julii eod(em) anno [= 1786]	495 fl. 12 K.
Iam antea 22. Martii 1786. a Perill(ustri) R(everendissimo) D(omino) Abbate Garstensi mandato	400 fl. K. —
Rursum ab eodem Perill(ustri) R(everendissimo) D(omino) D(omino) Abbate 8. Maji 1787 flor(enos) ducentos	200 fl. —
Rursum ab eodem etc. etc. 5. Julii [1787] fl(orenos) quingentos	500 fl. —
Rursum ab eodem Perill(ustri) R(everendissimo) D(omino) Abbate 18. Junii 1787 flor(enos) ducentos	200 fl. —
Rursum ab Eodem etc. etc. 15. 7bris 787 flor(enos) quingentos	500 fl. —
Rursum 11. 8bris ab eodem Ampliss(imo) etc. flor(enos) sexcentos	600 fl. —
Rursum Cal(endis) Januarii 1788 flor(enos) ducentos	200 fl. —
Rursum 28. Februarii 1788 fl(orenos) ducentos	200 fl. —
Rursum 29. Aprilis 1788 flor(enos) ducentos	200 fl. —
24. Maji [1788] accepi ultimato fl(orenos) sexcentos	600 fl. —

Summam per 4200 me distinctis temporibus et datis rite percepisse testor.

Franc Xav. Christmann m. p. »

Indorsat od tuje roke: »Quittung pr. 4200 fl. die Orgel in der Pfarrkirchen im Schottenfeld betreffend.»

Razen indorsata je vse od Križmanove roke. Zdi se, da ni zapisal, oz. potrdil vsakega prejeme: takoj; drugače se ne dajo tolmačiti zamenjane vrste v potrdilih obrokov, kakor so 1. in 2., 4. in 5. vpisek: na prvo mesto sodi druga, na drugo mesto prva vrsta; na četrto mesto gre peta, na peto mesto 4. vrsta. V teh slučajih je torej potrdil po dva obroka na enkrat, a obakrat zadnji obrok na prvem, prejšnji na drugem mestu — toda s pravilnim datumom. Letpica je izpuščena tu pa tam; tako v. l., 4., 7. in 11. vrsti; pristavil sem jih v oklepajih [ ].

Slika 25 Orgle v cerkvi sv. Lovrenca na Dunaju, ki jih imenujejo Križmanove. (jd)

cerkvenem koru, je pa vendar nekoliko nejasno. Gori omenjena Krausova spominska knjižica pravi o tem delu (stn 9.): »Der grösste Schatz dieser Kirche bleibt aber immer die durch den berühmten Abbé Johann Friedrich Christmann (Griesmann), Musik-Compositeur und Mechaniker, auf Kosten des Stiftes Schotten (1790) verfertigte Orgel mit fünf und zwanzig Registern, wovon ein und zwanzig durchaus zinnerne Pfeifen haben, und unter welchen sich jene der Flöten, Cornetten, Viola da Gamba und die Vox huma-

na mit dem Echo ganz vorzüglich auszeichnen. Der grosse Organist Albrechtsberger spielte sie, in Gegenwart des unsterblichen Mozart, zuerst an einem Nachmittage vor einer zahlreichen, kuristverständigen Versammlung, wie dieses die noch vorhandenen damahls im Drucke deshalb erschienenen Musik-Stücke beweisen,¹²⁵ und beyder einstimmiges Urtheil fiel dahin aus: diese Orgel behaupte unter allen Orgeln Wiens den ersten Platz, theils des überaus leichten Spieles und der besonders lieblichen Tone, theils der eigenen, von der bisher gewöhnlichen ganz abweichenden Structur wegen, da z. B. ein siebenjähriger Knabe mittelst eines einzigen, leicht beweglichen Hebels den Wind in die Orgel treiben kann u. s. w«.

V tem poročilu nas zanima troje posameznosti: 1. datum, kdaj so bile orglje postavljene, 2. podčrtavanje lahne igre, 3. kolaudacija, ki sta jo izvedla Joh. Georg Albrechtsberger (1736.–1809.) in Wolfgang Amadeus Mozart (1756.–1791.) Kar tiče prve točke, bi ne bilo povse izključeno, da je Križman orglje pač dogradil, a da jih je – iz kateregakoli vzroka – postavil šele l. 1790. Da-li pa je verjeti Krausu brez pomisleka, bi si pa tudi ne upal trditi. Nedvomno je, da Kraus ni poznal gori priobčenega obračuna in dopisa opatu Bennonu; zajemal je torej, vkolikor moremo soditi, le iz ustnega izročila ljudi, ki so bili priča gradnji nove cerkve in Križmanovih orgelj. Drugače bi ne bilo mogoče tolmačiti si dejstva, da imenuje našega mojstra a) Abbé - ko je bil vendar posvečen svetni duhovnik; b) da mu nadaja krstni imeni Johann Friedrich, ki ju ne rabi sicer noben drug poročevalec; c) da pretvarja priimek v Christmann ali Griesmann, kakor ne piše noben drug starejši pisatelj;¹²⁶ d) da bi bil Križman skladatelj, ne ve nihče drugi; tudi o obsegu pojma »mehanik« se da še govoriti, ker

125 L. 1926., torej natančno 100 let potem, ko je župnik Kraus pisal to poročilo, sem osebno iskal na Dunaju tu omenjene kompozicije, a žal zaman. Ako bi se našle, bi dobili najbrže tudi datum proizvodnje.

126 Novejši pisatelji, n. p. C. F. Pohl in tisti, ki šo ga uporabljali, pa omenjajo pač v – poleg pravilnega – tudi ta dva priimka v Krausovi potvari. Kraus je izvedel imeni seveda od ljudi, ki pravega niso obdržali v spominu.

je veljaven pri graditelju orgelj samo do gotove meje. Kjer je mogoča pomota v imenih, tudi ni izključena pri navedbah letnic. Zato se nagibam – za svojo osebo – odločno k domnevi, da je letnica 1790. pograšena, ker so jo oni, ki so jo navedli Kraüsu, hranili slabo ali le približno v svojem spominu.

Dejstvo, da sta kolaudatorja tako odločno podčrtavala lahko igro, izpričuje, da je Križman ostal zvest svojemu stremljenju, ki je je poudarjal že pri orgljah za ljubljansko stolnico. Tem bolj čudno se nam mora videti, da čujemo tožbo o težavni potezalni mehaniki pri orgljah v St. Florianu. Ali se je Križman tedaj izneveril svojim načelom, ali je kdo drugi pokvaril njegovo delo, ali pa je bila ta tožba samo pretveza?

Albrechtsbergerjeva igra na novih orgljah – baje l. 1790. – ni bila samo orgeljski koncert pred zbranim muzikaličnim občinstvom, ampak bila je nedvomno *k o l a u d a c i j a* Križmanovega dela. Škotskemu opatu moramo biti mi, rojaki velikega mojstra, iskreno hvaležni, da je odbral za kolaudatorja dva tako izborna strokovnjaka. Albrechtsberger je slovel tudi kot organist in je vršil to službo v pridvorni kapeli od l. 1772. do 1792. Poznal je natančno ustroj orgelj svoje dobe. Mozart je bil univerzalen genij, a se je bavil tudi z igro na orgljah. Da imamo še zadevni program, ki je bil tiskan, bi imeli najbrže tudi datum kdaj še je vršila kolaudacija s koncertom. Kraus je še poznal ta program – ali iz autopsije, ali samo po sporočilu onih, na katere se opira, ne vem – a vsekako ni polagal na letnico, kdaj je bil spored objavljen, nikakeršne važnosti. Sodba obeh izvedencev je laskava ter nas ne preseneča, ker soglaša s tolikim številom drugih, ki so jih oddali Križmanovi sodobniki in novejši izvedenci. Mnogo je izrečeno s tem, da smatrata Albrechtsberger in Mozart Križmanovo delo za *p r v e* orglje na Dunaju.

Pri vsem tem pa ne izvemo o dispoziciji ničesar. Ako sta se kolaudatorja izjavila tudi o njej, ljudje pač niso polagali na to nikake važnosti. Tako smo danes v položaju, da ne poznamo izvirne dispozicije, ampak izvemo samo to, da so imele

25 registrov. Toliko jih imajo orglje še danes, so dobro ohranjene in služijo, po 139 tih letih še vedno svojemu namenu. Zato nas more nekoliko odškodovati aktualna dispozicija glasbila, ki je taka:

Manual.

1. Principal 8'
2. Geigenprincipal 8'
3. Bordun 8'
4. Viola (da gamba) 8'
5. Fugara 8'
6. Hohlflöte 8'
7. Flöte (I.) 8'
8. Flöte (II.) 8'
9. Flöte (III.) 4'
10. Flöte (IV.) 4'
11. Principal 4'
12. Salicional discant 4'
13. Dulcian 4'
14. Oktav 4'
15. Querflöte 3'
16. Mixtur 2 2/3' 6 fach
17. Octavflöte 2'
18. Superoctav 2'
19. Quintflöte 1 1/2'

Pedal.

20. Subbass 16'
21. Bordunbass 16' u. 8'
22. Principal 8'
23. Cellobass 8'
24. Salicionalbass 8'
25. Octav 4'

Poleg teh zvenceh registrov nahajamo, menda zaradi izpopolnitve v sodvo število, še en slep ročnik.

O usodi orgelj smo slabo poučeni. Spominska knjiga župnije (Denkbuch der Pfarre St. Laurenz – v rokopisu –) omenja prilično kako večjo preureditev, a se ne peča s podrobnostmi. L. 1813. so postavili na kor klopi (»wurde der Musikchor mit Bänken eingerichtet«) – kar je stalo 620 gl. – L. 1825. so orglje sivo popleskali in bogato pozlatili; tedanji najboljši graditelj orgelj na Dunaju, Jakob D e u t s c h m a n n ml., jih je prečistil in ubral, napravil še eno omaro in jo združil z glavno ter razširil kor za 20 kvadratnih čevljev. To je stalo takrat (1825) 1090 gl. Žal, da ne čujemo in ne izvemo nikakih podrobnosti. Omenja se tudi še ograja, ki je bila na koru takoj s početka, a so jo pozneje pohabili in l. 1825. zopet uravnali. Manjša popravila je izvršil v novejši dobi orgljar I. K a u f m a n n, a to je bilo večinoma samo razpraševanje, pousnjenje mehov in poprave manjših hib na piščalih na pr. da je zvaril kako špranjo ali pa zadelal razpoke na lesenih piščalih z usnjem. – Nedotaknjene orglje torej niso ostale. To dokazujejo tudi moderna imena ob registrih, kakor so: Geigenprincipal, Hohlflöte, Querflöte, Quintflöte, Cellobass ito. Pa ne le, da so izpremenili v teku časa označbe na zunaj, nedvomno so nadomestili tudi nekatere registre z novimi. Da imamo na pr. dva principala 8' to ni po Križmanovih načelih; kopičenje flaut, dveh 8' in dveh 4', bi bil gotovo odklonil, odnosno bi take dispozicije ne bil sestavil. Nekaterih registrov, ki jih je posebno rad uporabljal, pogrešamo, kakor na pr. Vox humana 8' (ki je stala m o r e b i t i na mestu temne flaute (Hohlflöte); ena izmed obeh 4' flaut je stopila d o m n e v n o na mesto starega korneta; tudi dveh flaut 8' izvirna dispozicija ni imela, ampak ena izmed njiju nadomešča pač še drugo (manjšo) miksturo (morebiti na 3 zборе). Da je bilo med 25 registri že 12 osemčevljskih, ni absolutno nemogoče, zdi se pa vendar, da Križman takega razmerja v smislu svoje dobe ni disponiral pri teh orgljah srednje velikosti.

Držeč se termina 1788. leta, ko so bile dunajske orglje gotovo dograjene, imamo za njim v Križmanovem žiljenju največjo vrzel, segajočo od srede l. 1788. pa do jeseni l. 1794., torej polnih 6 let in morebiti še nekaj mesecev več. Kje je delal med tem časom, se ne da določiti, dokler nimamo obilnejših podatkov. Videli bomo, da imamo več njegovih umotvorov, ki pa jih ne moremo razmestiti po izvestnih letih, ker niso datirani in nimamo o njih nikakih poročil. Omenili jih bomo pozneje.

K. Nove orglje za mestno župno cerkev v Rottenmannu (Gor. Štajerska).

Po gori omenjeni interkalarni dobi nahajamo Križmana na gornjem Štajerskem v mestecu Rottenmann. Zvezo je imel s tem krajem pač potom Admonta, bodi neposredno, bodi posredno.

V tamošnji mestni župni cerkvi je imel postaviti nove orglje, ne baš velike, kar je bilo v vzročni zvezi z denarnimi sredstvi. Župna kronika poroča¹²⁷ o teh orgljah nastopno: »Die Kirchenorgel, das letzte Werk von Franz Xav. Chrismann, des Erbauers der Orgel von Admont vor dem Brande 1865 am 25. April, wurde von diesem nicht mehr vollendet, da er bei der Arbeit am 20. Mai 1795, 70 Jahre alt, an Faulfieber im Pfarrhofe zu Rottenmann starb.¹²⁸ Er war Weltpriester und berühmter Orgelbauer (vide Tom. II. pag. 91). Die Orgel wurde dann von dessen Schüler Peter Hötzel, Orgelbauer in Stadt Steyr, vollendet. Das Gebläse war ein sehr schwerfälliges u. im Turm hinter der Orgel angebracht. Durch die Zeit war Gebläse und Werk sehr reparaturbedürftig. Die Orgel hatte einen sehr schönen Klang u. besonders die Mixtur ein Charakteristicum der Chrismann Orgel gewesen, jedoch für die grosse Kirche ein grösseres Werk erwünscht und wurde 1901

127 Izpisek iz župne kronike, posnet od kraja do konca, mi je poslal preč. gospod dekan in mestni župnik Karl Vielhaber, kateremu bodi iskrena in najtoplejša zahvala.

128 Gl. »Sveta Cecilija«, 1926. str. 169.

von Matthäus Mauracher, Orgelbauer in Graz, in der gegenwärtigen, fast nochmals so grossen Form als früher hergestellt u. blieb der Charakter Chrismanns in 2 Registern erhalten (Mixtur?). Am 6. Mai 1901 wurde bei den Segenmesse das letztmal die alte Orgel gespielt, dann abgerissen, inzwischen das Harmonium – für die Kirche gekauft von Mayer in Fulda – in Verwendung u. am 31. Mai 1901 zur Not zum Schluss der Maiandacht (mit einigen Registern) gespielt; am 27. Juni war das Werk vollendet u. nahm über Auftrag des hochw. fb. Ordinariates P. Viktorin Berger, Chorregent u. vorzüglicher Organist zu Admont die Collaudierung in Gegenwart einer grossen Anzahl von Kunstkennern vor. Auch H. Organist Georg Faist von Graz gab einige Stücke zu Gehör, wobei die schöne Klangfarbe der neuen Orgel zur Geltung kam. Die Herstellung kostete an den Orgelbauer Matthäus Mauracher 5780 Kr, an Faßmaler Neuhold in Graz 500 Kr, an Tischlermeister Goldbrich für Vergrösserung des Orgelkastens 491 Kr 60 h, zusammen 6771 Kr 60 h.

Die alte Orgel hatte 1 Manuale, 531 grössere u. kleine Pfeifen; die neue Orgel hat 2 Manuale, neueste Röhrenpneumatik, Magazingebläse im Orgelwerke selbst, 1131 Stück Pfeifen, 17 Stimmen, 5 Koppelungen u. 4 Kollektivdrücker.«

Po nekem drugem vpisku je Križman pričel z delom dné 21. oktobra 1.1794. na licu mesta; ¹²⁹ ta dan je bila sobota. Delo je šlo, kakor smemo sklepati, dokaj hitro od rok. Morebiti je imel tudi dovolj porabnih delavcev na razpolago. Med tem je bil Peter Hölzl, ki smo ga dobili kot pomočnika mojstru ob strani že v Steyru in v Admontu.

Rottenmannske orglje so bile precej skromne; imele so en sam manual – in seveda tudi pedal, dasi tega posle-

¹²⁹ Tako poroča župni urad dne 10. sept; 1917. v uradnem popisu orgelj, ko je zahtevala »Kovinska centrala« s posredovanjem oblasti, piščali iz cina in cinovih zlitin. – Orglje so bile oproščene oddaje, ker so zadnje delo Križmanovo in imajo še dvoje njegovih registrov.

dnjega kronika ne omenja – ter 531 piščal; po vsem tem, kar vemo o Križmanovih dispozicijah vobče, bi smeli domnevati, da so šteje njegove orglje 11-12 registrov, ako računamo povprek po 42 piščal na en register. To smemo, ker je rabil miktore v 6 zborih in tudi več, kornete v 3 zborih in podobno, tako, da imamo v enem takem registru po 126 in 252 piščal, s katerimi se izjednačijo množine drugih spremenov, n. pr. basovskih, ki imajo po manj piščal.

Smrt je prestrigla Križmanu nit življenja v petek, dné 20. maja, l. 1795. Delal je torej v Rottenmannu natančno 7 mesecev. Zdi se, da je postal žrtev svojega umetniško-obrtnega dela. Kot vzrok smrti navaja mrtvaška matica gnilobno mrzlico (Faulfieber, septichaemia). Pri tem je najlože misliti na zastrupljenje krvi potom ranitve, torej tako, da se je ranil pri delu in s tem spravil bacile v kri, ki jih ni bilo moč izločiti – vkolikor je to tedanja terapija sploh znala in imela sredstev v to svrhu. Seveda je tudi mogoče, da si je zastrupil kri drugim potom. Dali je bila diagnoza pravilna, ne vemo in ne moremo ugotoviti ničesar, niti za njo niti proti njej. Pokopali so ga v nedeljo, dné 22. maja na župnem pokopališču, ki je tedaj obdajalo cerkev. Njegov grob je neposredno ob cerkvenih vratih – danes seveda zabrisan in pozabljen. Ob pogrebu je bilo drugače. Župna kronika ugotavalja izrečno, da so ga pokopali jako častno; podrobnosti ne navaja. Vsekako je povedala že s to kratko beležko mnogo. Križman je bil v Rottenmannu vendarle tujec po svoji osebi, a znan kot umetnik po svojem imenu; časti so veljale seveda umetniku – vsaj v prvi vrsti.

Slika 26 Orgelska omara v Rottenmannu, v katero Križman skoraj dokončal svoje zadnje orgle leta 1795. (jd)

Orglje župne cerkve v Rottenmannu, poslednje Križmanovo delo.¹³⁰

Delo je dovršil njegov najboljši pomočnik, nedvoumno v mojstrovem smislu. Dali so se mu posrečile vse podrobnosti, ne vemo. Dejstvo, da toži župna kronika l. 1901., torej po preteku 106 let, da so bili mehovi neo-

¹³⁰ Fotografični posnetek mi je naredil gosp. Hans Walter, mestni učitelj z Dunaja, kateremu izrekam za nesebično postrežljivost najudanejšo zahvalo.

kretni in trdi za pogon, nas ne more močno begati. Kdo zna, koliko obrtnikov jih je že »popravljalo« za Križmanom in Hölzlnom!

O izvorni dispoziciji viri – žal – ne poročajo ničesar drugega kakor to, kar smo omenili gori o številu piščal. Sedanje orglje, ki jih je postavil Matej Mauracher l. 1901., imajo popolnoma moderni ustroj, mehaniko in značaj; s Križmanovimi nimajo nobene druge zveze, nego, da so piščali spravili v staro, a izdatno povečano omaro iz Križmanovih let in da vsebujejo dva registra iz starih orgelj. Kronika poroča, da je Mauracher porabil 1131 piščal in jih porazdelil na 17 (pojočih) registrov; to bi dalo povprek po 66 piščal na en register. – Ker so torej brez stika s Križmanom, se na tem mestu ne bomo bavili ž njimi. Slučaj je hotel, da je Mauracher v Rottemannu že četrtič nasledil Križmana z novimi orgljami.

Do tu segajo torej časovno in eksistenčno overovljena Križmanova dela. Nimamo za vse teh orgelj enako neizpodbitnih podatkov, pa tudi njihova obilica je različna, a njih je vendar toliko in takih, da smemo na nje opirati svoje sklepe in ugotovitve.

Po teh pa navajamo vrsto del, o katerih pogrešamo še neposrednih arhivalnih podatkov in v nekaterih slučajih tudi niti ne poznamo del samih, niti nismo poučeni o zgodovini nekaterih izmed njih, o drugih le površno. Bodoče študije bodo pa ugotovile še marsikaj – tako upamo. Vkolikor smo izvedeli o teh delih, so nam o njih pripovedovale skromne beležke starejših zgodovinskih spisov. Navajam jih, ker se dajo lokalizirati, ne pa tudi datirati – vsaj natančno ne – v alfabetičnem redu in na koncu obravnavam en sam slučaj izven alfabetične vrste – kot privesek, bi rekel – ker imamo razloge, da zanikamo zvezo njegovo s Križmanom.

L. Nove orglje župno cerkev trga Aschach ob Donavi.

Benedikt P i l l w e i n opisuje trg Aschach o. D. v svojem obsežnem delu: *Geschichte, Geographie und Statistik des Erzherzogthums Oesterreich ob der Enns u. des Herzogthums Salzburg, II. Teil, Traimkreis (Linz 1828)*, str. 281., in poroču, govoreč o cerkvi tega kraja, med drugim tudi: »die Orgel baute Chrismann.« Autor je zanesljiv ter je moral imeti istotako zanesljive poročevalce. Živel je še v dobi, ko so bili znanstveni pisatelji načitani in natančni. Zato nimamo nobenega razloga, da bi mu ne zaupali.

A danes o Križmanovih orgljah v Aschachu o. D. ni ne duha in sluha več. Tudi tradicija je popolnoma pozabljena. Župna kronika ne omenja starih orgelj več.¹³¹ Samo še medel spomin živi pri posameznikih. V poznejšem dostavku mi poroča č. g. župnik, da je povpraševal in izvedel od gospoda, ki se zanima za zgodovinske stvari, da so postavili stare orglje v bolnišniško(?) cerkev, ko so se bile umaknile sedanjim; bile so jako majhne in so polagoma propadale.¹³² Da-li so bile prav te orglje v bolnišniški: (ubožniški?) cerkvi Križmanovo delo, je povse negotovo in ni moč sklepati ničesar. Da pa je imela župna cerkev v Aschachu o. D. še l. 1828. Križmanove orglje, o tem pa ne moremo dvomiti. – O kronologiji izpregovorim ob sklepu te nedatirane vrste mojstrovih orgelj. –

131 Č. g. župnik v Aschachu o. D., Augustin H o l l n s t e i n e r, kateremu izrekam iskreno zahvalo za pomoč v tej zadevi, mi poroča nastopno: »In der Chronik habe ich nur gefunden, dass die jetzige Orgel im J. 1876 vom Herrn Pfarrer G r e i l aus seinem Vermögen hergestellt wurde um 900 fl. Ob die frühere Orgel von Chrismann war, wo dieselbe hingekommen ist, darüber findet sich keine Aufschreibung. Unsere Orgel wurde von Breinbauer in Urfahr gebaut, im J. 1923 von seinem Nachfolger Panhuber umgearbeitet.«

132 Č. g. župnik poroča: »Nachträglich erfuhr ich ... das die alte Orgel in der Spitalkirche aufgestellt wurde; dieselbe war sehr klein, ist nach und nach verfallen, die letzten Reste der Pfeifen sollen bei Beginn des Krieges von unberufenen Händen verkauft worden sein.«

Morebiti nas dovede kdaj kak srečen slučaj še temu ali one-
mu proizvodu našega rojaka na sled;¹³³ zelo verjetno pa ni,
kakor bi smeli sklepati iz dosedanjih izkušenj.

M. Nove orglje za samostansko cerkev Engelszell.

B. P i l l w e i n piše v svoji »Geschichte« itd. (III. Theil, Hausruckkreis, Linz; 1830, str. 253), govoreč o gornjeavstrijskem trgu Engelhartszell in v njegovi bližini ležečem bivšem samostanu E n g e l s z e l l, tudi o nekdanji samostanski, sedaj pa tržni župni cerkvi: »die Orgel von Christmann kam in den Dom nach Linz«.

Engelszell je bil cistercijanski samostan, ustanovljen L 1293., a odpravljen l. 1736. Dve leti prej je bila ustanovljena škofija Linz o. D., a l. 1785. je dobila prvega škofa. Stolnica je potrebovala opreme. Izvedeli smo že gori, da se je trudil linški župan še l. 1788. da bi dobil v Linc St. Florianske orglje, ako bi se odpravila ta kanonija.¹³⁴ Meseca maja l. 1788. torej niso še imeli v Linču orgel j iz Engelszella, a so jih morali dobiti, kmalu potem.

Pravtedaj, ko se je že bližala usoda Engelszelli, so gradili tam novo samostansko cerkev (l. 1750. do l. 1786.). Kdaj je Križman postavil orglje v tej cerkvi, ni znano, vsekako pa seveda p r e d l. 1786.; znabiti bi smeli domnevati, da je izvršil delo v obeh letih 1783. in 1784., torej še medtem, ko so se vršila stavbinska dela.

Orglje so še ohranjene in služijo svoiemu namenu v Lincu o. D., v »stari stolnici«, ki je sedaj jezuitska cerkev pri sv. Ignaciju. Dispozicija¹³⁵ je danes nastopna:

133 Svojemu poklicnemu kolegu, g. dr. Hermannu Ubellu, direktorju gor.-avstr. deželnega muzeja v Lincu, izrekam za prijateljsko podporo in ljubeznjiva navodila, kam naj se obrnem za pojasnila, istotako za vposlatev literarnih dokumentov, celo takih, ki so danes že redki, da sem jih mogel uporabiti doma, svojo najiskrenejšo zahvalo!.

134 Prim. gori, opazko 95 pod črto v tem spisu.

135 Dispozicijo mi je poslal g. stolni kapelnik v Lincu o. D., Fr. Ks.

I. Manual.

1. Bourdon 16'
2. Principal 8'
3. Gedackt 8'
4. Cornett, 5 fach (8', 4', 2 2/3', 2', 1 3/5')
5. Quint 5 1/3'
6. Octav 4'
7. Piccolo 4'
8. Mixtur, 6 fach (4', 2', 1 1/3', 1', 2/3', 1/2')
9. Quint 2 2/3'
10. Superoctav 2'

II. Manual.

11. Flote 16'
12. Principal 8'
13. Gedackt 8'
14. Melodia 8'
15. Echo 8'
16. Gamba 8'
17. Trompete 8'
18. Fagott 8'
19. Flote 4'
20. Octav 4'

III. Manual.

21. Principal 8'
22. Gedackt 8'
23. Salicet 8'
24. Spitzflöte 4'
25. Quint 2 2/3'
26. Mixtur, 4 fach, 2 2/3' (2', 1 1/3', 1')
27. Superoctav 2'

Pedal.

28. Subbass 16'

- 29. Principalbass 16'
- 30. Posaune 16'
- 31. Octavbass 8'
- 32. Pedalmixtur ?'

Slika 27 Križmanova orgelska omara Engelszelli (Engelshartzell). (jd)

Razen teh pojočih registrov imajo še: »Coppel II. zu I.« in »Coppel III. zu I« ter »3 Sperventile«. Gospod poročevalec pripominja še: »Diese Krismann Orgel hat vollem Klang u. viel Glanz, das Gegenstück der modernen Konzert-Kirchenorgel«; dalje smatra to dispozicijo splošno še za prvotno. »Die Disposition des dreimanualigen im Allgemeinen noch ursprünglichen Werkes ...«, kar je povse pravilno. Novi so registri št. 3, 7 (ako tukaj ni izpre-

menjeno ime, ki bi se moralo glasiti »Ottavino«, ako bi bil ohranjen izvornik), 13, 22 in 30.

Linška stolnica je torej vendarle dobila Križmanove orglje, četudi ne onih, ki so si jih želeli na tamošnjem magistratu l. 1788. S tem, da so premestili glasbilo v tedanjo stolnico, je bila dana tudi možnost, da so jih negovali in čuvali ter jih ohranili do naših dni. Kakor bi tudi želeli, da izvemo leto, katerega so bile dograjene, je vendar glavna stvar ta, da jih imamo še pred seboj in jih moremo slišati. – Morebiti bo pozneje mogoče kaj doznati o njihovem postanku.

N. Nove orglje za mestno župno cerkev v Ennsu o. E. (Gor. Avstr.).

B. Pillwein poroča v svoji gori omenjeni »Geschichte itd.,« II. del. (Traunkreis), str. 246., da ima starodavno mesto E n n s , veliko in krasno gotsko cerkev in ne pozablja tudi orgelj, o katerih veli izrečno: »die Orgel ist von Chrismann«. Umevno je, da ne piše vse zgodovine tega posameznega objekta v svoji obsežni topografiji.

Današnja mestna župna cerkev je bila prej minoritska samostanska cerkev. L. 1783. je bil samostan odpravljen in samostanska cerkev je postala mestna župna cerkev.

Orglje so torej morale biti postavljene p r e d l. 1783. Tu je pa treba nekoliko pozornosti. Kdaj je bilo Križmanu mogoče, da je postavljajl pred l. 1783. nove orglje, ki so mu vzele gotovo 2 leti ali še več? Videli smo že dosedaj, da je delal od l. 1770. do 1774. v St. Florianu, od l. 1774. do 1779. v Steyru, od l. 1779.–1782. v Admontu; torej za orglje v Ennsu nimamo pred letom 1770., morebiti celo pred koncem l. 1769. nikjer več potrebnega časa na razpolago. Po tem takem bi bil moral delati v Ennsu le med leti 1765. do 1769. Katera izmed teh 5 let je porabil za Enns, ni mogoče določiti dosedaj. Da bi bil delal tam vseh pet let ni nič kaj verjetno. Na možnost, da bi bile te orglje postavljene po letu 1783., torej po odpravi samostana, pa skoraj ni misliti. Novoustanovljena župnija je imela sprva druge po-

trebe in brez dvoma premalo sredstev. Tudi bi ne bila naročala novih orgelj pri Križmanu, ker je bilo tedaj dovolj starih inštrumentov iz cerkva odpravljenih samostanov na ponudbo. Celo v tem slučaju, da bi se bil Križman pogodil s samostanskim predstojništvom za gradbo novih orgelj, bi bilo več nego dvomno, da bi bila župnija prevzela tako obveznost, oz. da bi jej bila vlada naprtila jo v svrhu finalizacije. Odprava je bila za take dogovore force majeure, ki jih je ukinila.

Končno imamo še nekaj nad šest let med I. 1788. in 1794., natančneje od meseca junija l. 1788. do meseca oktobra l. 1794. kot dobo, v kateri bi bil Križman mogel zgraditi orglje v Ennsu; pomisleki zoper njo so isti, kakor smo jih navedli prej za dobo po odpravi samostana.

L. 1886. so orglje še stale, kajti »Illustrierter Führer durch Ober-Oesterreich und die angrenzenden Theile der Böhmerwaldes, Bayerns und Salzburgs von Josef Rabl (Wien, Pest, Leipzig, Hartleben, 1886.) jih omenja na str. 22. Domnevati je vendar, da se je avtor pobrinil za to, da ugotovi, je li so orglje še na svojem starem mestu, ko je dal na svetlo svojega vodnika.¹³⁶

O. Nove orglje za župno cerkev trga Gafrenz.

B. Pillwein poroča v svojem že ponovno omenjenem delu (Geschichte i t. d., II. del, Traunkreis, str. 464) opisujoč gorenje-avstrijski trg G a f l e n z ¹³⁷ in njegovo cerkev: »die Kirche mit 3 Altären... hat eine Orgel von Chrismann«. Mimogredé naj pripomnim, da sodi cerkev med najstarejše v Gorenji Avstriji ter ima dve ladiji. Ker je Pillwein sicer zanesljiv, mu bomo morali pač tudi verjeti, da je imel za svojo trditev zanesljive vire. Obrnil sem se za podrobneje podatke

¹³⁶ Moje prošnje za podatke o teh orgljah, poslana župnemu uradu v Ennsu, so ostale – žal – popolnoma brezuspešne, tako, da dosedaj nimam nikakih podatkov več o gradbi in usodi tega Križmanovega umotvora.

¹³⁷ Stara slovanska naselbina Jablanica. Prim. Schiffmann, Konr., Das Land ob der Enns itd., München-Berlin (Oldenbourg, 1922), str. 202 in 226.

Slika 28 Križmanova orgelska omara v Jablanici/Gaflenzu, v kateri so zdaj rekonstruirane Križmanove orgle. (jd)

do župnega urada.¹³⁸ Dobil sem nastopno kratko poročilo. »1732. zur Pfarrkirche um 12 fl angekauft (stand vorher in der Filialkirche S. Sebald – hl. Stein, 782 m). Wurde durch Orgelmacher Häräll (St. Peter i. d. Au. Nd. Oesterr.) 'total neu übermacht u. in brauchbaren Stand gebracht'. (30 fl.). (Nach 'Heimatkunde' von Pritz – eine Chrismann = Orgel). Diese Orgel ist heute noch im Gebrauch. 1925 wurde ein neues Gebläse eingebaut (Kastenbalg)«.

138 C. g. župnik je poslal, ustrežajoč moji prošnji, podatke o župnijskih orgljah, kar jih je mogel dobiti. Zahvaljujem se mu najtopleje za to uslugo. Svojega imena žal ni podpisal, tako, da se moram zahvaljevati samo neznancu za izkazano mi pomoč.

Slika 29 Sapnica v Križmanovih orglah. (jd)

Na to sledi dispozicija:

I. Manual.

1. Principal 8'
2. Flöte 8'
3. Coppel 8'
4. Octav 4'
5. Quint 3'
6. Mixtur 2 2/3'
7. Octav 2'

II. Manual

8. Coppel 8'
9. Viola 8'
10. Flöte 4'
11. Octav 2'

Pedal.

12. Subbass 16'
13. Octavbass 8'
(Mehanični register).
14. Coppelung 1. u. 2. Manual. Unterste Octav in beiden Manualen u. im Pedal gebrochen.

Slika 30 Nenavadno oblikovani in postavljeni registrski potegi Mixture pri rekonstruiranem igralniku. (jd)

G. župnik pripominja še na koncu svojega poročila: »Ist vohl noch die alte Disposition.«

Imamo torej dve – a nezdružljivi – poročili: prvo Pillweinovo iz l. 1828., drugo od župnega urada iz l. 1927. – Ako trdi župni uradni zapissek, da so bile orglje kupljene l. 1732. za župno cerkev, že tedaj kot stare, ker so bile prej v podružnici sv. Sebalda, to ne more biti točno, ako velja res za sedanje župne orglje; tukaj mora vladati težka zmot. Ako so bile orglje že l. 1732. stare, tedaj so morale biti zgrajene davno pred rojstvom in jih ni pripisovati našemu mojstru. To bi tudi ne bilo mogoče, ako bi bile tedaj nove; kajti Križman je bil l. 1732. star šele 6 let. Menim, da mora biti v teh poročilih in župnih zapiskih nekje nesporazumljenje: ah Jetnica ni pravilna, ali pa gre za druge orglje. Da se Pillwein ni zmotil, sem pj epričan.

Dispozicija bi bila lahko Križmanova. Da je stara, potrjujejo pomožni registri; tudi dejstvo, da je spodnja oktava i v obeh manualih i v pedalu l o m l j e n a, izpričuje njeno starodavnost. Vendar ne vem, da li smemo pripisovati lomljenje oktav Križmanu. Tudi to se mi zdi skoraj izključeno, da bi stare orglje, ki so bile dalj časa v podružnici, ker jih gotovo ni negoval nihče, a so sedaj že od l. 1732. v župni cerkvi, mogle še danes služiti svojemu namenu, četudi jih je Häräll popolnoma prenovil. Morebit je on lomil spodnjo oktavo?

Skratka: o gafflenških orgljah nimamo točnih poročil; morebiti se bo dalo pozneje kaj pojasniti. A da ima trg Gaffenz – odn. da je imel – v svoji župni cerkvi Križmanove orglje, o tem ne more biti dvoma.

P. Nove orglje za samostansko cerkev benediktincev v Garstenu.

B. P i l l w e i n omenja v svoji »Geschichte« itd. pri opisu mesta Steyr, ali natančneje njegovega predmestja »Steyrdorf« (II. Theil, Traunkreis, str. 455) župno cerkev sv. Mihaela tega predmestja: »...diese Kirche hat 7 Altäre, eine Seitenkapelle und eine Orgel von Chrismann«. To dejstvo je danes popolnoma p o z a b l j e n o in v Steyrdorfu ne vedo več, da imajo Križmanove orglje v župni cerkvi,¹³⁹ ali da so jih vsaj imeli.

To je presenetljivo, tem bolj, ker so orglje stale še pozno v 19. stoletju, vsekako moramo misliti, da so l. 1886. še tam stale in služile pri službi božji. Kajti Josef R a b i piše v svojem »Illustrierter Führer durch Oberoesterreich itd., (Wien–Pest–Leipzig, 3886.), str. 50: »...die Orgel von Chrismann befand sich einst in der Stiftskirche zu Garsten und ward nach Aufhebung dieses Klosters hierhergebracht«. V tej beležki imamo kar dva važna momenta zasidrana: a) da

139 G. regenschori Friedrich Closs mi poroča: »dass in der Vorstadt-pfarre einmal ein Chrismannwerk gestanden sein soli, ist hier ganz unbekannt.«

Slika 31 Orgle v Garstnu. (jd)

te orglje niso bile zgrajene za Steyrdorf, ampak za opatijsko cerkev samostana Garsten;¹⁴⁰ b) da so garstenske orglje prišle po odpravi opatiije v Steyrdorf,¹⁴¹ a žal, da ne izvemo kdaj. Najbrže kmalu po l. 1787., ko je bil samostan zatrt.

Opiram se pač – za sedaj – samo na dva pisatelja, B. Pilweina in J. Rabina, ki trdita, da so v Steyrdorfu dobili Križmanove orglje, in to – kakor dopolnjuje J. Rabi – iz Garstena, dočim poroča tretje – F. Closs – da tam ni znano, da bi bile tudi v predmestju kdaj kake Križmanove orglje. Kar tiče

140 Prim višje gori, opomba 112 (pod črto). Garsten je – kakor i mnogo drugih gornjeavstrijskih naselbin slovanskega izvora (hrvast, hrastina, v prvotnem pomenu: grmičevje) ter je bila tam ustanovljena kanonija l. 1082., a Otokar VI. (Štajerski) je uvedel semkaj benediktine l. 1107. Jožef II. je zatrl samostan l. 1787.

141 Sedanja župna cerkev v Steyrdorfu je bila prej last jezuitov, ki so jo tudi zgradili (1679.). Ko je Klemen XIV. (dne 21. julija 1773.) zatrl jezuitski red, je postala – malo pozneje njihova cerkev župnijska v novourejeni župniji. Zdi se, da so vse razprodali, kar je bilo premičnega, tako, da cerkev l. 1787. ni imela orgelj in so si jih zato nabavili iz Garstena.

B. Pillweina, se je izkazal vedno vrlo zanesljivim, vsaj v popisu mest in naselbin ter posameznih predmetov, tako, da nimamo nikakoga povoda ali razloga, biti nezaupni napram njegovim trditvam.

Tudi Rabi navaja natančneje podatke, letnice, zgodovinske beležke in po drobne ugotovitve samo tam, kjer jih je imel na razpolago; domnevati moramo torej, da prav v tem slučaju ni poročal izmišljenih stvari.

Napram tema avtorjema mislim, nima dejstvo, da so župljani v Steyrdorfu pozabili, odkodi so dobili svojčas cerkvene orglje, nikakršne dokazilne moči.

***

Še ene orglje se omenjajo, ki da so bile od Križmanove roke; to so orglje bivše kolegiate – sedaj župne – cerkve v Spital am Pyhrn. Našemu mojstru jih prisojata dva novejša pisatelja: Carl Ferdinand; Pohl¹⁴² in za njim Josef Rabl.¹⁴³ Nobeden ne navaja virov za svojo trditev. Samo ob sebi bi ne bilo izključeno, da bi bil Križman zgradil to glasbilo, ki je postalo žrtev požara l. 1841.

A zanesljivi B. Pillwein piše v svojem cesto navedenem delu (II. Theil, Traunkreis. str. 413, opisujoč lepo cerkev, ki je bila tedaj že župna: »die Orgel mit 36 Registern baute Hochleitner von Spital 1770.«

S Pillveinom soglaša tudi Mathias Koch, ki je orisal zgodovino kolegiatega kapiteljna Spital am Pyhrn;¹⁴⁴ tudi ta pravi, da je tam zgradil orglje Valentin Hochleuthner.

Istotako piše Franz Xav. Pritz v svoji »Geschichte des einstigen Collegiatstiftes weltlicher Chorherren zu Spital am Pyrn

142 Allgemeine deutsche Biographie IV., 13–140 (1. 1876.).

143 Illustrierter Führer durch Ober-Osterreich, etc. (Wien-Pest-Leipzig), 1886., str. 80.

144 Zeitschrift des Museums Francisco-Carolinum, 1843, št. 2.

im Lande ob der Enns:¹⁴⁵ »Die damalige meisterhafte Orgel war ein Werk des Valentin Hochleitner aus Spital...«

Napram tem gornjeavstrijskim svedokom, ki so delali in pisali na podstavil arhivskih podatkov, stopa naziranje sicer poučenega Pohla pač v ozadje, to pa tem bolj, ker ne navaja nobenega vira za svoje naziranje ali za svojo trditev.

Iz seznama¹⁴⁶ nameščencev pri bivšem kolegiatnem kapi- teljnu pa je razvidno, da je bil med leti 1773–1793. usluž- ben tamkaj res »Orgelmacher Hochleithner«, ki je prejemal stalno plačo; poleg nje so imeli še posebe organista, tudi stalno nameščenega, tako, da je vsaka zame- njava izključena.

To so vendar viri, ki jim ni več mogoče uspešno ugovarjati – ako ne tiči kje še kaka skrita zapreka, gledé katere pa nisem še mogel priti na jasno. Ako so bile te orglje s 36 registri edine v cerkvi v Spitalu am Pyhrn, tedaj jih je treba z vso odločnostjo odrekati našemu mojstru ter jih izločiti iz vrste njegovih umotvorov. Pohl je bil pač netočno poučen.

Mogoče bi bilo pa, da je imela cerkev več orgelj, kakor na pr. ona v St. Florianu; tu so bile velike orglje Križmanove, ostale dvoje pa delo drugih graditeljev. Kaj podobnega bi ne bilo izključeno tudi v Spitalu am Pyhrn, kjer so l. 1714. začeli graditi krasno baročno cerkev in jo dogradili l. 1730., kakor pove kronogram nad vratmi: »ECCLESIA COLLE- GIATA HOSPITALENSIS DEIPARAE VIRGINIS HO- NORI EXSTRUCTA ET DICATA«¹⁴⁷ Požar l. 1841. je pa cerkev bistveno poškodoval in ni vpepelil samo orgelj in

145 Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichts-Quellen, X. Bd., (1853), str. 241–328.

146 Na mojo tozadevno vlogo mi je sporočil g. ravnatelj g. a. dež. arhiva, dr. Ign. Zibermayr, izpiske iz upravnih spisov bivše kanoni- je, v katerih se omenja Hochleitner; za trud se mu iskreno zahvalju- jem.

147 Zgodovino te cerkve preiskuje in piše g. sekc. svetnik dr. Rudolf Guby na Dunaju; ko bodo ugotovljena zgodovinska dejstva in ustroj cerkve pred uničujočim požarom l. 1841., bo najbrže mogo- če določiti. tudi vse, kar tiče bivših orgelj.

cerkvene opreme, ampak je tudi porušil več arhitektonskih delov. Ako pri tem niso bili porušeni eventualni stranski kori in morebiti na njih stoječe orglje, tedaj pač Križman nima pri orgljah kolegiatne cerkve v Spitalu am Pyhrn nobenega deleža.

Ako torej izključimo Spital am Pyhrn iz tega pregleda, nam ostane pet orgelj, ki jih je zgradil Križman za Aschach, Engelszell (sedaj Linz), Enns, Gafrenz in Garsten (sedaj Steyrdorf), katere je treba razpodeliti na 13 1/2 let, to bi torej bilo povprek po 2 leti in 8 mesecev na eno delo. Pri Križmanovem postopanju bi ta dôba za ene orglje precej odgovarjala izkušnjam, ki smo jih imeli pri drugih delih Križmanovih, tako, da ne bo mogoče pričakovati še kaj prida drugih umotvorov; v naštetih delih imamo precej vse, kar je ustvaril Križman po lastnih načrtih in v veliki meri tudi lastnoročno.

***

Pogosto sem poudarjal, da ni še vse jasno kar je v zvezi s Križmanom in da je pričujoče delce le skica, torej podoba polna pomanjkljivosti in vrzel. Vendar sta mi potisnila dva ozira pero v roko in me zavedla, da sem podal to nepopolno skico javnosti; prvi je bil 200-letnica Križmanovega rojstva, na katero nihče drugi mislil ni, ker nihče ni vedel, kdaj je bil mojster rojen; drugi je bil v dejstvu, da sem si bil nabral precej nepoznanega gradiva, s katerim mi je bilo omogočeno zadelati marsikako vrzel, ki so jo pustili maloštevilni moji predhodniki.

Delam pa naprej in iščem nemoteno dalje ter upam, da pojasnim, ako mi bo sreča mila, še marsikatero drugo temno ali medlo točko Križmanovega življenja in dela.

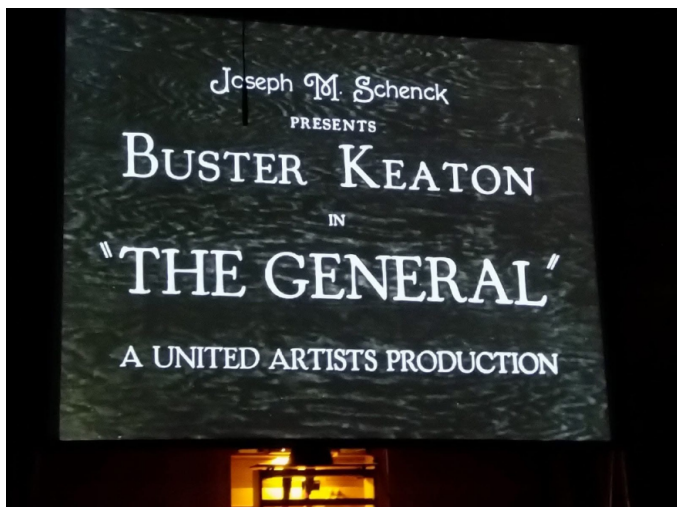
A že iz tega, kar sem predložil javnosti, se pač vidi, da je Križman imel v obilni meri prvi predpogoj za umetniško delo, to je nadarjenost, brez katere je sicer ves trud lé podrejene vrednosti. Drugič je posneti, da se je treba tudi talentu učiti in urediti; nadarjenost in genialnost brez pouka in

odgoje ne pridobiva trajnih uspehov; razvoj talenta zahteva sile, kakor nebeško kraljevstvo in samo tisti, ki ne odneha pri samovzgoji in stremi za najvišjimi smotri, bo ustvaril kaj stalnega. Tretjič vidimo, da tudi največji talenti vzlic svoji odgoji in vzlic temu, da so dobro poučeni, niso zavarovani zoper zavist in nasprotstva in da morajo stopati pogosto po trnjevih potih dalje; najodličnejši žig pravega umetnika je ta, da je došel do viška v b o j u ; per aspera ad astra. Četrta točka, ki se da ugotoviti v Križmanovi biografiji je ta, da stremi izvežbana nadarjenost neprestano in nemoteno dalje, tudi po trnjevi poti, ne zmeneč se za nasprotsva in zapreke. Peta resnica, ki jo kaže Križman v svojem življenju, je p l e m e n i t a s a m o z a v e s t – brez domišljavosti in napuha – ki se ne ukloni nikomur, kedar gre za strokovna pitanja. Tam ne pozna ne strahu, ne oportunitete. Šesto dejstvo je prenašanje neugodnosti na korist stvari i n d e l u , višjemu smotru na ljubo. Križman je v takih slučajih podrejal vso svojo veliko osebnost, svojo nadarjenost in izvežbanost azmeram, v katerih je živel, samo da je uspelo delo, ki .je je imel pod rokami. – Sedma ugotovitev je poštenost pri delu, solidnost in trpežnost njegovih izdelkov, to pa zato, ker je bil poleg nadarjenosti in invežbanosti prešinjen tudi visoke etike, ki mu je narekovala to vestno postopanje, kar izpričujejo njegovi proizvodi še danés: vseskozi prvovrstno gradivo, brezhibno v vsakem pogledu in nepresežno točna izdelava. – Iz tega sledi – rekel bi logično in dosledno, – njegov e v r o p s k i s l o v e s , ki ga ni pridobil samo za lastno osebo, ampak tudi za narod, iz katerega je izšel. Za nas, njegove potomce, se je stopnjeval ta s l o v e s v s l a v o i n s p o š t o v a n j e , ki predstavljata rezultanto (iz mnogostranskih komponent duševne sile našega Križmana, ki ga zremo v historični retrospektivi šele sedaj kot celega moža.

Zgodovinski kontekst nastanka in razvoja kinoorgel

Tjaša Drovenik Adamec

Povezanost glasbe in vizualnega izraza ima dolgo zgodovinsko tradicijo, ki sega že v antično gledališče, kjer je glasba predstavljala bistveni element dramskega dogajanja. Ta tesna povezava med zvokom in vizualno reprezentacijo se je ponovno izrazito uveljavila ob nastanku filma konec 19. stoletja, zlasti v obdobju nemega filma, ko je glasba postala skoraj samoumeven spremljevalni element gibljivih slik. Že od prvih filmskih projekcij dalje je bila glasbena spremljava prisotna kot pomembna komponenta filmske izkušnje, čeprav film tehnično še ni imel lastne zvočne komponente. Razlogi za vključitev glasbe v filmske projekcije so bili predmet različnih teoretičnih razlag, ki so izhajale iz psiholoških, tehničnih, estetskih in družbenih dejavnikov.

Orgelski kino v Slovenski filharmoniji 2023, ko je nastopil Baptiste-Florian Marle-Ouvrard.

Uporaba glasbe kot spremljave gibljivih slik sega v čas pred razvojem kinematografa in ima svoje začetke že v zgodnjih oblikah optičnih predstav. Prvi dokumentirani primeri glasbene spremljave vizualnih projekcij izvirajo iz Pariza, kjer so v optičnem gledališču *Émile Reynaud*, v *Musée Grévin* od oktobra 1892 izvajali predstavitve t. i. *Pantomimes lumineuses*, ki jih je spremljala glasba skladatelja Gastona Paulina. Glasba je v teh predstavah opravljala pomembno funkcijo, saj je dopolnjevala vizualno pripoved in omogočala bolj poglobljeno percepcijo prikazanega dogajanja. Pomemben mejnik v razvoju glasbene spremljave filma predstavlja tudi prva javna filmska projekcija bratov Lumière decembra 1895 v pariškem *Grand Café*, kjer je filmske posnetke spremljal pianist.¹⁴⁸ Ta praksa se je hitro uveljavila kot standardni element filmskih projekcij. Že februarja 1896 so filmsko projekcijo filma *Arrivée d'un train à La Ciotat* spremljali tudi z uporabo harmonija, ki je s pomočjo kompresorja ustvarjal zvočno kuliso in tako dodatno prispeval k realistično doživeti filmski izkušnji.¹⁴⁹ S tem je glasba postala nepogrešljiv element filmske umetnosti in pomembno vplivala na razvoj posebnih glasbenih instrumentov, ki so bili prilagojeni potrebam filmske spremljave. Med najpomembnejšimi instrumenti, ki so se razvili v tem kontekstu, so dobile prav posebno mesto kinoorgle, ki so bile zasnovane kot vsestranski instrument, sposoben ustvarjati širok spekter zvočnih barv in učinkov ter nadomestiti celoten orkester.¹⁵⁰

Razvoj kinoorgel je tesno povezan z razvojem gledaliških orgel (nem. Theaterorgel, angl. theatre organ), ki predstavljajo poseben tip orgelskega instrumenta, prilagojenega zahtevam gledaliških in kasneje filmskih predstav. V strokovni literaturi se pojavljajo različni sorodni izrazi, kot so filmske orgle (nem. *Filmorgel*), kinoorgle (nem. *Lichtspielorgel*, *Theaterorgel*) in gledališke orgle (nem. *Theater-*

148 Dettke, K. H. (1995). *Kinoorgeln und Kinomusik in Deutschland*.

Metzler Musik, str.3.

149 Dettke, str. 9.

150 Dettke, str. 10.

orgel), ki označujejo orgelske instrumente s podobnimi konstrukcijskimi in funkcionalnimi značilnostmi, vendar z nekoliko različnimi kontekstualnimi poudarki. Medtem ko termin gledališke orgle predstavlja širši pojem, ki vključuje instrumente, namenjene različnim oblikam gledališke in zabavne prakse, se termin kinoorgle v ožjem pomenu nanaša na tiste instrumente, ki so bili posebej prilagojeni spremljavi nemega filma v kinodvoranah.¹⁵¹ V nadaljevanju prispevka je zaradi terminološke jasnosti in vsebinskega poudarka na filmskem kontekstu uporabljen termin *kinoorgle*, ki označuje specializirano obliko gledaliških orgel, namenjeno spremljavi nemega filma med filmsko projekcijo.

Prvotni namen razvoja kinoorgel je bil spremljanje gibljivih slik, pri čemer je instrument prevzel funkcijo glasbenega spremljevalca filmskega dogajanja in nadomestil ali dopolnil klavirsko ali orkestrsko spremljavo. Njihova zvočna zasnova se je bistveno razlikovala od orgel, namenjenih liturgični igri, saj je bil njihov prvenstveni namen ustvarjanje raznolikih zvočnih barv in posnemanje orkestrskih timbrov, kar je omogočalo izvajanje širokega spektra glasbenih učinkov in dramaturško prilagojeno spremljavo filma.¹⁵² Zaradi svoje zvočne raznolikosti in tehničnih možnosti so kinoorgle pogosto označevali kot »*one-man orchestra*«, saj je lahko en sam izvajalec ustvaril zvočni učinek celotnega instrumentalnega ansambla.¹⁵³ Prve tovrstne orgle so bile sprva opremljene z mehansko trakturo, vendar je uvedba električne trakture, ki so jo razvijali pionirji Roosevelt ter podjetje Farrand & Votey, omogočila večjo tehnično fleksibilnost, ločitev igralne konzole od preostalega instrumenta in širši spekter zvočnih zmogljivosti.¹⁵⁴ Nadaljnji pomemben razvojni korak je

151 Reichling A. (1997). Art. Orgel, VII. Sonderformen, 2. Kinoorgeln, 3. Freiluftorgeln. V *Die Musik in Geschichte und Gegenwart, Sachteil Band 7* (str. 1019–1021). Kassel.

152 Reichling, str. 1019–1021.

153 Landon, J. W. (1983). *Behold the Mighty Wurlitzer. The History of the Theatre Pipe Organ*. London: Greenwood Press, str. iv.

154 Junchen, D. L. (1985). *Encyclopedia of the American Theatre Organ, Volume I*. Pasadena, California: Showcase Publications, str. 16..

predstavljalo delo t. i. »očeta kinoorgel«, Roberta Hope-Jonesa, katerega inovacije so bistveno prispevale k oblikovanju kinoorgel kot izrazito orkestralno zasnovanega instrumenta.¹⁵⁵ Kinoorgle so postopoma postale pomemben element gledališkega in filmskega programa, saj niso služile zgolj spremljavi nemega filma, temveč tudi izvajanju samostojnih glasbenih točk, interludijev in krajših koncertov, s čemer so pomembno prispevale k razvoju nove izvajalske prakse in oblikovanju poklica kinoorganista.¹⁵⁶ Uvedba sistema Wurlitzer Hope-Jones Orchestra je leta 1911 dodatno spodbudila popularizacijo tega instrumenta, saj je omogočila izvajanje tako klasične kot tudi popularne glasbe, ki je bila pri občinstvu izjemno dobro sprejeta.¹⁵⁷ Kinoorgle so sprva dopolnjevale orkestrsko spremljavo ali povečevale njen zvočni obseg, kasneje pa so pogosto prevzele samostojno spremljevalno funkcijo pri filmskih projekcijah.¹⁵⁸

Zaradi svojih zvočnih in tehničnih značilnosti so predstavljale izjemno vsestranski instrument pri spremljavi nemega filma. V primerjavi z orkestrom so omogočale natančnejšo sinhronizacijo glasbe z vizualnim dogajanjem, saj je lahko en sam izvajalec neposredno in sproti prilagajal glasbeni izraz dramaturškemu razvoju filmske pripovedi. Ta neposredna povezava med izvajalcem in projekcijo je omogočala večjo interpretativno fleksibilnost, kot jo je bilo mogoče doseči z orkestrom, kjer je bila koordinacija med več glasbeniki zahtevnejša. Pomemben dejavnik njihove razširjenosti je bila tudi ekonomska učinkovitost, saj je kinoorganist lahko nadomestil celoten orkester, ki je v kinodvoranah pogosto

---

155 Landon, str. iv.

156 Lloyd Webber, W. (1946). "Read these – and then listen". V J. Courtney, *Theatre Organ World: Cinema Organists and their instruments "spotted" for your information and entertainment by famous writers, artists and musicians* (str. 6–7). London.

157 Junchen, str. 16.

158 Montague, E. (1946). "Thanks!" V J. Courtney, *Theatre Organ World: Cinema Organists and their instruments "spotted" for your information and entertainment by famous writers, artists and musicians* (str. 5–6). London.

štel od šest do več deset glasbenikov. S tem so kinoorgle predstavljale stroškovno učinkovito rešitev, ki je omogočala visoko raven glasbene spremljave ob bistveno nižjih produkcijskih stroških. Poleg praktičnih in ekonomskih prednosti pa je k njihovi priljubljenosti pomembno prispevala tudi njihova izrazna zmogljivost. Zaradi bogate registrske zasnove in širokega spektra zvočnih barv so kinoorgle omogočale učinkovito upodabljanje razpoloženj, čustev in atmosferskih značilnosti filmskih prizorov. V obdobju nemega filma so zato veljale za posebej primeren instrument za glasbeno interpretacijo filmskega dogajanja, saj so lahko bolj prepričljivo kot klavir poustvarjale dramatične kontraste, napetost in emocionalno dinamiko filmske pripovedi. Ta kombinacija tehnične prilagodljivosti, ekonomske učinkovitosti in izrazne zmogljivosti je bistveno prispevala k njihovi široki uveljavitvi in pomembni vlogi v zgodovini filmske glasbene prakse.¹⁵⁹ S tem razvojem so kinoorgle bistveno prispevale k razširitvi funkcionalnega in estetskega aspekta orgelskega instrumenta, ter se poleg liturgične vloge začele uveljavljati tudi kot pomemben instrument zabavne in filmske glasbe.¹⁶⁰ Njihov pomen je začel upadati z uvedbo zvočnega filma okoli leta 1930, ko je tehnološki razvoj omogočil neposredno vključitev zvoka v filmski zapis, kar je privedlo do postopnega opuščanja gradnje novih kinoorgel, čeprav so ohranjeni primerki v sodobnem času ponovno deležni strokovnega in koncertnega zanimanja.¹⁶¹

Robert Hope-Jones in njegove inovacije: »unit system« kot temeljni sistem kinoorgel

Robert Hope-Jones se je rodil 9. februarja 1859 v kraju Hooton Grange (južno od Liverpoola) v glasbeni družini. Zanimanje za orgle je še posebej izrazil pri petnajstem letu, ko je igral na šolske orgle v Birkenheadu, kmalu zatem pa je postal organist in zborovodja v cerkvi St. Luke's, Tranmere. Prav tam se je prvič srečal

¹⁵⁹ Landon, str. 15.

¹⁶⁰ Reichling, str. 1019–1021.

¹⁶¹ Junchen, str. 16.

organologijo in pridobil prvo znanje o zgradbi orgel, kar je pomembno vplivalo na njegovo kasnejšo poklicno pot. Poleg izvajalske dejavnosti se je ukvarjal tudi s skladanjem in ustvarjanjem cerkvene glasbe.¹⁶²

Pomemben mejnik v njegovem organološkem razvoju predstavlja leto 1886, ko je sodeloval pri rekonstrukciji orgel v cerkvi St. John. Njegovo zanimanje za tehnične inovacije je kmalu privedlo do razvoja lastnih konstrukcijskih rešitev, na podlagi česar je dobil kot izdelovalec orgel tudi prvi patent za orgelsko tehnologijo leta 1890 v Angliji, kasneje pa tudi v Združenih državah Amerike.¹⁶³ Posebno pozornost so vzbudile njegove trimanualne orgle v Birkenheadu, ki so pritegnile veliko zanimanje javnosti in strokovnjakov, saj je Hope-Jones izpostavil, da je električno trakturo razvil samostojno, brez predhodnega poznavanja delov ali načrtov za izdelavo električne trakture, kar potrjuje njegovo izjemno inovativnost.¹⁶⁴ Hope-Jones je v naslednjih letih prejel številna naročila za gradnjo in rekonstrukcijo orgel v Angliji, Franciji, Nemčiji, na Malti, v Združenih državah Amerike, Novi Fundlandiji, Indiji in Avstraliji. Njegove orgelske inovacije so vključevale uporabo električne trakture, izboljšane sisteme zračnega tlaka ter nove principe registrske zasnove. Te inovacije so omogočile večjo zvočno fleksibilnost in natančnost ter predstavljale pomemben korak v razvoju sodobnih orgel.¹⁶⁵

Zaradi finančnih težav se je Hope-Jones leta 1903 preselil v Združene države Amerike, kjer je nadaljeval svojo orglarsko dejavnost. Njegovo delo je bilo zelo cenjeno, zato je kmalu postal podpredsednik podjetja *Austin Organ Company*, v Hartfordu. Po kratkem sodelovanju z drugimi orglarskimi podjetji (med temi osnoval *Hope-Jones & Harrison Organ Company* v New Jerseyu) je leta 1907 ustanovil lastno podje-

---

162 Dettke, str. 110.

163 Dettke, str. 110–112.

164 Dettke, str. 110–112.

165 Dettke, str. 110–112.

tje *Hope-Jones Organ Company*, v mestu Elmira (New York). V tem obdobju je razvil t. i. *unit system*, ki predstavlja eno njegovih najpomembnejših inovacij. *Unit system* temelji na principu transmisije oziroma t. i. razširitve piščalnih vrst (angl. *extended ranks*), pri čemer isti niz piščali služi več različnim registrskim funkcijam. Ta sistem, organiziran glede na zvočne skupine oziroma instrumentalne barve, omogoča uporabo iste vrste piščali v različnih registrskih kombinacijah, pri čemer posamezna piščalna vrsta ni vezana izključno na en manual ali eno registrsko funkcijo, temveč jo je mogoče uporabljati v različnih registrskih kombinacijah in na različnih manualih. Slednje je bistveno povečalo zvočne možnosti instrumenta ob hkratnem zmanjšanju števila potrebnih piščali.¹⁶⁶

Registrska zasnova pri kinoorglah z *unit systemom* temelji na imitaciji orkestralnih instrumentalnih skupin. Med osnovne zvočne vrste sodijo temeljni registri, kot so diapason, diaphone in tibia, ki predstavljajo bazo orgelskega zvočnega spektra. Nadalje kinoorgle vključujejo zvočne barve, ki posnemajo lesena pihala (*klarinet, oboa, angleški rog, vox humana, cor anglais in različne flautne vrste*), trobila (*tuba, trobenta, pozavna, klaron*), godala (*gamba, čelo, dulciana, quintaton, unda maris, vox viola, vox humana celeste* in različne vrste drugih godalnih registrov), tolkala (*pavke, bobni, zvonovi, kastanjete, zvočki, ksilofon* ipd.) ter druge zvočne efekte (*sirene, vlak, zvok konjskih kopit* ipd.), ki poleg orkestralnega značaja instrumenta prispevajo k realistični spremljavi filmskega dogajanja.¹⁶⁷

Pomemben primer uporabe tega sistema predstavlja orgelski instrument, ki ga je Hope-Jones leta 1910 predstavil v Velikem avditoriju *Ocean Grove* v New Jerseyju. Instrument, zasnovan za prostor z več kot deset tisoč sedeži, je predstavljal vrhunec njegovih tehničnih inovacij. Hope-Jones je ob predstavitvi izrazil prepričanje, da bodo takšne orgle postale

¹⁶⁶ Dettke, str. 114–115.

¹⁶⁷ Dettke, str. 114–115.

standardni instrument v mestih in kinodvoranah ter tako omogočile širši dostop do raznolikih glasbih doživetij. Čeprav se njegova vizija ni v celoti uresničila, je s tem pomembno vplival na razvoj (kino)orgel.¹⁶⁸

*Hope-Jones orgle v Velikem avditoriju Ocean Grove 1908.*¹⁶⁹

Ključno prelomnico v njegovem življenju predstavlja sodelovanje s podjetjem *Rudolph Wurlitzer Manufacturing Company*, ki je prepoznalo potencial njegovih inovacij. Farny Reginald Wurlitzer je prepoznal vrednost Hope-Jonesovih orglarskih rešitev in jih vključil v razvoj kinoorgel, ki so postale standardni instrument v številnih kinodvoranah.¹⁷⁰ Sodelovanje med Hope-Jonesom in podjetjem Wurlitzer je privedlo do razvoja instrumentov, ki so združevali tehnično naprednost, zvočno raznolikost in funkcionalnost. Med letoma 1911 in 1914 so bile izdelane številne kinoorgle, ki so bile nameščene v številnih kinodvoranah in gledališčih.¹⁷¹

Rudolph Wurlitzer in industrijska uveljavitev kinoorgel

Poleg Roberta Hope-Jonesa, ki je s svojimi tehničnimi inovacijami postavil temelj gradnje kinoorgel, je imel ključno vlogo pri razvoju in širši uveljavitvi tega instrumenta tudi

¹⁶⁸ Dettke, str. 114–115.

¹⁶⁹ <https://www.colinpykett.org.uk/hope-jones-at-ocean-grove.htm>

¹⁷⁰ Landon, str. 6.

¹⁷¹ Dettke, str. 112.

podjetnik in izdelovalec glasbil Rudolph Wurlitzer (1831–1914). Podjetje Rudolph Wurlitzer Company je postalo eden najpomembnejših proizvajalcev kinoorgel ter je odločilno prispevalo k njihovi standardizaciji in razširjenosti v kinodvoranah po vsem svetu.¹⁷²

Podjetje Wurlitzer je začelo s proizvodnjo kinoorgel v začetku drugega desetletja 20. stoletja, pri čemer je ključno vlogo odigral prav Robert Hope-Jones, ki se je podjetju pridružil leta 1910. Njegov unit-sistem in uporaba električne trakture sta omogočila razvoj instrumentov, ki so bili posebej prilagojeni potrebam kinodvoran. Wurlitzer je Hope-Jonesove inovacije uspešno vključil v industrijsko proizvodnjo in s tem omogočil širšo dostopnost kinoorgel. Med letoma 1911 in 1943 je podjetje izdelalo skupno 2238 kinoorgel, kar potrjuje njihov izjemen prispevek v razvoju tega instrumenta.¹⁷³

Posebnost Wurlitzerjevih kinoorgel je bila poleg izjemnega spektra zvočnih barv tudi njihova arhitekturna in konstrukcijska zasnova. Piščali so bile običajno nameščene v posebnih zvočnih komorah na obeh straneh odra, kar je omogočalo optimalno projekcijo zvoka v dvorano. Igralna konzola je bila pogosto nameščena na dviznem mehanizmu, ki je omogočal dvig ali spust igralnika glede na potrebe predstave. Ta tehnična rešitev ni imela zgolj praktične funkcije, temveč je prispevala tudi k vizualni predstavitvi kinoorganista kot pomembnega izvajalca v kinodvorani.¹⁷⁴ Organizacija manualov in registrske zasnove je bila prilagojena specifičnim zahtevam spremljave filma. Prvi manual je bil običajno namenjen spremljevalni funkciji (*accompaniment*), medtem ko so višji manuali služili izvajanju melodije in solističnih delov. Takšna razporeditev je omogočala učinkovito izvaja-

172 Barrie, E. S. (1946). *Memories of Hope Jones*. V J. Courtney, *Theatre Organ World: Cinema organists and their instruments "spotted" for your information and entertainment by famous writers, artists and musicians* (str. 14–16). London.

173 Reichling, str. 1019–1021.

174 Landon, str. 6.

nje kompleksnejših glasbenih struktur in hitro prilagajanje glasbene spremljave filmskemu dogajanju.¹⁷⁵

*Wurlitzerjev igralnik v Alabama Theater, Bermingham.*¹⁷⁶

Wurlitzer je svoje kinoorgle tržil pod imenom *Unit Orchestra*, kar poudarja njihovo osnovno funkcijo kot instrumenta, ki lahko nadomesti celotni orkester. Ta koncept je temeljil na Hope-Jonesovem unit sistemu, ki je omogočal izjemno zvočno fleksibilnost in učinkovito uporabo piščalnih vrst. Zaradi svoje zvočne kakovosti, tehnične dovršenosti in širokih izraznih možnosti so Wurlitzerjeve kinoorgle hitro postale standard v številnih kinodvoranah. Wurlitzerjeve kinoorgle so tako predstavljale vrhunec razvoja tega instrumenta in so imele ključno vlogo

¹⁷⁵ Landon, str. 6.

¹⁷⁶ Hysterical, Historical, Amusing, Amazing Outrageous snippets from "The Etude" Music Magazine, 1911–1940 (21. april 2021). *The fantastic Wurlitzer Moorish console of the Alabama Theater, Bermingham.* <https://organmixtures.wordpress.com/> (25. 2. 2026).

pri oblikovanju glasbene spremljave nemega filma. Njihova konstrukcija, ki je temeljila na Hope-Jonesovih inovacijah in industrijski proizvodnji podjetja Wurlitzer, je omogočila razvoj instrumenta, ki je združeval tehnično učinkovitost, zvočno raznolikost in umetniško izraznost. Zaradi teh lastnosti kinoorgel predstavljajo pomembno stopnjo v razvoju orgelske organologije in pomemben del glasbene dediščine 20. stoletja.¹⁷⁷

Profil kinoorganista: umetniška, tehnična in socialna dimenzija poklica

Razvoj kinoorgel kot specializiranega instrumenta za spremljavo nemega filma je neposredno vplival tudi na oblikovanje novega glasbenega poklica – kinoorganista. Ta poklic je zahteval izjemno širok spekter glasbenih, tehničnih in osebnostnih kompetenc.

Kinoorganist je večkrat dnevno nastopal pred občinstvom – pogosto ob 14.30, 17.30 in 20.30, ter moral vsakič znova pritegniti in ohraniti pozornost različno številčnega občinstva, ki je lahko obsegalo od nekaj deset do več tisoč poslušalcev. Takšen urnik je zahteval visoko stopnjo koncentracije, psihične stabilnosti in umetniške prilagodljivosti. Posebnost poklica kinoorganista so bili tudi specifični delovni pogoji, saj je pogosto vadil v hrupnem okolju kinodvorane, kjer so potekale priprave na predstave, čiščenje dvorane in tehnična dela. Vadbeni proces je bil zato pogosto prekinjen z različnimi zunanjimi dejavniki, kar je zahtevalo dodatno stopnjo profesionalne discipline in prilagodljivosti.¹⁷⁸ Poleg strokovnega dela je kinoorganist opravljal še številne organizacijske in administrativne naloge, pri čemer se je njegov delovni dan pogosto začel s pregledovanjem pošte, ureja-

¹⁷⁷ Drovenik Adamec, T. (2018). *Die Theaterorgel : Typen, Repertoire, historische und soziokulturelle Aspekte : Wissenschaftliche Masterarbeit*. Graz: [Drovenik T.].

¹⁷⁸ Johnson Lewis, V. (1946). Candid portrait of a theatre organist. V J. Courtney, *Theatre Organ World: Cinema organists and their instruments "spotted" for your information and entertainment by famous writers, artists and musicians* (str. 18–19). London.

njem glasbenega materiala in pripravo programa, šele nato je sledila vaja in priprava na nastop.¹⁷⁹ Takšne naloge kažejo, kinoorganist ni bil odgovoren zgolj za umetniški, temveč tudi za organizacijski vidik svojega dela.

V strokovnem oz. glasbenem kontekstu je kinoorganist obvladal izjemno širok glasbeni repertoar, vključujoč različne glasbene zvrsti, pri čemer je moral brez oklevanja prehajati med različnimi glasbenimi slogi, od simfonične glasbe do popularnih zvrsti, kot je boogie-woogie, ter pri tem ohraniti visoko umetniško raven izvajanja. Raznolikost repertoarja je bila neposredno povezana z naravo filmske umetnosti, ki je zahtevala hitro prilagajanje glasbene spremljave glede na vsebino filmskega prizora.¹⁸⁰ Poleg izvajalskih sposobnosti je moral kinoorganist obvladati tudi improvizacijo, transponiranje in aranžiranje glasbe. Še posebej pomembna je bila improvizacija, saj je omogočala neposredno glasbeno interpretacijo filmskih prizorov in ustvarjanje le-tem ustreznega emocionalnega vzdušja.¹⁸¹

Kinoorganist ni bil zgolj glasbeni izvajalec, temveč tudi pomembna javna osebnost. Njegovi nastopi so imeli pomembno vlogo pri oblikovanju kulturnega življenja v kinodvoranah. Občinstvo je pogosto prihajalo v kino ne le zaradi filma, temveč tudi zaradi glasbene spremljave in umetniške interpretacije kinoorganista. Z razvojem zvočnega filma v poznih dvajsetih letih 20. stoletja je poklic kinoorganista postopoma izgubil svoj prvotni pomen. Kljub temu kinoorganisti ostajajo pomemben del zgodovine filmske in orgelske umetnosti, njihovo delo pa predstavlja edinstveno povezavo med glasbeno in filmsko umetnostjo.¹⁸²

---

179 Johnson Lewis, str. 18–19.

180 Shaw, G. (1946). *The Organist... The Mug!*. V J. Courtney, *Theatre Organ World: Cinema organists and their instruments "spotted" for your information and entertainment by famous writers, artists and musicians* (str. 10). London.

181 Shaw, str. 10.

182 Drovenik Adamec, T. (2018). *Die Theaterorgel: Typen, Repertoire, historische und soziokulturelle Aspekte: Wissenschaftliche Masterarbeit*.

Razširitev kinoorgel v Evropo

Po svojem razvoju in tehnični uveljavitvi v Angliji in Združenih državah Amerike so se kinoorgle postopoma razširile tudi v evropski prostor, kjer so postale pomemben del glasbenega življenja kinodvoran in gledališč. Kljub temu je bil razvoj kinoorgel v Evropi nekoliko počasnejši in manj intenziven kot v angloameriškem prostoru. Evropska gledališka orgelska scena je bila v primerjavi z angloameriško bistveno manj razvita predvsem zaradi drugačnega kulturno-glasbenega in estetskega odnosa do orgelske glasbe.¹⁸³ Pomemben dejavnik, ki je vplival na počasnejši razvoj kinoorgel v Evropi, so bile tudi ekonomske razmere. Veliko evropskih kinodvoran je bilo v zasebni lasti in ni imelo zadostnih finančnih sredstev za nakup in namestitvev tehnično zahtevnih ter dragih instrumentov, kot so kinoorgle. Kljub temu so se kinoorgle postopoma uveljavile tudi v evropskem prostoru, zlasti v večjih mestih in kulturnih središčih.¹⁸⁴ Ob tem velja posebej poudariti, da je bila tudi slovenska publika kar trikrat deležna te edinstvene glasbeno-filmske izkušnje v obliki – t. i. »orgelskega kina« v Slovenski filharmoniji: leta 2018 v izvedbi mednarodno uveljavljenega orglavca Ulricha Waltherja ter v letih 2022 in 2023 v izvedbi priznanega pariškega orglavca Baptiste-Floriana Marle-Ouvrarda, kar potrjuje ponovno zanimanje za to specifično obliko glasbene interpretacije filmske umetnosti tudi v sodobnem slovenskem oz. evropskem prostoru.

Graz: [Drovenik T.].

183 Hoeben, J. (1946). The Console will rise again – in Europe. V J. Courtney, *Theatre Organ World: Cinema organists and their instruments "spotted" for your information and entertainment by famous writers, artists and musicians* (str. 137–139). London.

184 Hoeben, str. 137–139.

ECCĒ ORGANVM!